

Милован Ђилас
БЕСУДНА
ЗЕМЉА

Народна библиотека
Србије

II 512008

Милован Ђилас
БЕСУДНА ЗЕМЉА

Издају
ПОЛИТИКА нм
НАРОДНА КЊИГА

За издаваче
СРЂАН ЈАНИЋИЈЕВИЋ
СНЕЖАНА МИЈОВИЋ

Уређују
ЉИЉАНА СМАЛЛОВИЋ
ДУШИЦА МИЛАНОВИЋ
РАДИВОЈЕ МИКИЋ

Технички уредник
ДЕЈАН МЛАДЕНОВИЋ

10-127-44212

Милован Ђилас

БЕСУДНА ЗЕМЉА

Приредио и предговор
написао Бранко Поповић

ПОЛИТИКА
НАРОДНА КЊИГА
2005.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Бранко Поповић: <i>Сјасовање Милована Ђиласа</i>	VII
Приређивачеве напомене	XXXI

БЕСУДНА ЗЕМЉА

ПРВИ ДИО	
КРВ И ТОПОВИ	39
ДРУГИ ДИО	
ЉУДИ И ВРЕМЕНА	137
ТРЕЋИ ДИО	
МУКА И НАУКА	217

II 542008

Copyright © Aleksa Đilas, 2005.
Copyright © Narodna knjiga-Alfa, 2005.
Za izdavača Miličko Mijović
Sva prava zadržana
ISBN 86-331-2499-8

Ова књига се не сме без дозволе аутора и издавача, ни у целини ни у деловима, умножавати, прештамповати нити преносити ни у једном облику нити икаквим средством. Она се без одобрења издавача не сме ни на који други начин нити икаквим другим средством дистрибуирати нити пак умножавати. Сва права на објављивање ове књиге задржавају аутор и издавач према одредбама Закона о ауторским и сродним правима.

52034/5

ПРЕДГОВОР

Бранко Поповић

СТАСАВАЊЕ МИЛОВАНА ЂИЛАСА

Рођени смо у бесудну земљу
(Његош: *Шћепан Мали*, IV, 727)

Стасавање је затамњени део живота и добро знаних људи. Детињство, дечаштво и младост – нису само занимљиви код личности Толстојева лика и дара. Увид у мале године не смањује величину великих, али чини схватљивијим – и „чуднијим“ – њихов пут ка величини. Писци се опсесивно враћају свом детињству не само да би га спасли забораву него и да би другима подарили део чудности којима једино детињство располаже. Такву мотивисаност затичемо и у Ђиласовом делу – *Бесудна земља*.*

Као што пише у поднаслову енглеског издања *Бесудне земље*, ова је књига *аутобиографија* младости Милована Ђиласа. Поред животописа своје младости Ђилас прича и о „повијести своје породице“, тежећи да истовремено „одслика душу своје земље“. У слику пишчевог одрастања укоренењу се духовно тло црногорске „бесудне земље“. Приповедање је, дакле, тросмерно – истовремено сагледава формирање ауторовог Ја, слика пишчеву породицу и друштвено окружење. Књига обухвата три периода Ђиласова одрастања у три места његова боравка: предшколско и основношколско самоосвешћење у родном Подбишћу, гимназијско у Колашину и Беранама.

Први део животописа – „Крв и топови“ – приказује историју породичног стабла Ђиласа, ауторову предисторију са коренима наслеђених породичних трагедија. Свест најранијег детињства заглашена је топовским ударима и осенчена крвљу рањеника Мојковачке битке

---

* *Бесудна земља* је писана између 1954. и 1956. г. На енглеском је објављена 1958. г. Затим на француском, шпанском, немачком језику, итд. На пишчевом матерњем језику није до сада објављивана.

(1916). Отуда и наслов почетног дела књиге – „Крв и топови“. Али крв ће тећи и после ове битке.

Други део животописа – „Људи и времена“ – својира почетно школовање и прилике у Подбишћу и Колашину за време аустријске окупације и после ње. Школовање у Колашину га двоструко отуђује: измештен је из породичне средине, па принуђен да иде у школу и подноси њене обавезе.

Трећи део животописа своје младости Ђилас је назвао – „Мука и наука“. То је најопсежнија деоница књиге. (Поредбено посматрано запажа се да – 13 наративних јединица првог дела захватају 127 страница, 10 јединица другог 98, а 14 јединица трећег 147 страница дактилографисаног текста.) Уводна деоница рукописа („Крв и топови“) бавила се „уводном“ историјом, Ђиласовим прецима, па тек онда пишчевим „малим“ годинама. Најкраћи, средишни део („Људи и времена“), ретко прелази оквире школског боравка у Колашину. Али зато се у завршном наративном блоку („Мука и наука“) писац почесто враћа свом колашинском животу, најчешће да би, поредбеним увидима, рељефније представио и беранско и колашинско духовно окружење. Кад хоће да уобличи неки карактеристични лик, писац почесто излази из времена приче да би нас изненадио неочекиваном, контрастном, финалном судбином свога јунака.

2.

„Бесудна земља“* настаје у преломном тренутку Ђиласова живота. Започиње је 1954. године чим је коначно раскинуо с владајућим комунистима и раскрстио са кому-

* Чим је дело завршио, Ђилас је понудио Српској књижевној заједници да га штампа, 1956. г. Одбили су да књигу објаве као што су касније (за тридесет и више година!) одбијале све Ђиласове књиге, једино због пишчеве идеолошке неподобности. Стога је био принуђен да објављује своја дела у иностранству, где је добио неслућену подршку и публицијет. Због тога је у својој земљи девет година робијао.

низмом у себи. Од ране се младости колебао између два успонска пута – остварити се кроз савршенство уметничке речи или као револуционар у биткама за савршено уређено (комунистичко, егалитаристичко) друштво. Понет идеалностима оба усмерења, и пуњен енергијом младости, понекад му се чинило да ће се истодобно домоћи тако удвострученог идеалитета: поезије речи и „поезије“ друштвеног уређења.

Кад се силином своје природне суровости, комунистичка (револуционарна) пракса обрушила и против њега – свог искреног приврженика – Ђиласу се ненадно открива (затамњено) наличје комунистичког пута у срећно друштво. Стога, по изнудици, свеколику творачку енергију посвећује писању. Писању о себи и друштву, о себи у друштву. Изопштенике највише угрожава револуционарна секира. Од увећаног осећаја привремености Ђилас се склањао у речи. Требало је критички промислити све трагове свога трајања, не само да би се сачувала лична прошлост и схватила сопствена садашњост него да би се – с обновљеним видцима – трасирала животна и творачка будућност.

„Бесудна земља“ је била прва степенница тога пута.

Дефинитивни раскид са бившим идеолошким сапутницима и собом бившим природно је обнављање исконских питања: Ко сам? Одакле долазим? Куда идем? Делимични одговор на прва два питања даје *Бесудна земља*. Зашто кажем д е л и м и ч н и? Осим разложне резерве према коначности свих људских знања и способности да се оптимално изразе, има у тадашњој Ђиласовој ситуацији још трагова притајене наде у оздрављење идеолошког пројекта којем је безрезервно припадао. То се види у питомости приступа „историји“ свог идеолошког раста. То одсуство острашћености (према актуелним идеолошким прогонитељима) не само што даје утисак објективности него и усмерава казивање ка литерарности, почесто ка наративном лиризму.

Сам нас Ђилас упућује на такав закључак својим каснијим коментарима. Паралелно са својом биографијом

Ђилас је писао и „биографију“ власти којој је припадао. (Кад год је могао, радио је на два разбоја. Изражавао се кроз два дискурса: један претежно белетристички, други наглашено политички.) Напоредо са *Бесудном земљом* писао је и књигу *Слобода и својина*. Кад је његова питања, белетристички конципирана биографска књига одбијена у Српској књижевној задрузи (1956. г.), схватио је то као „организовани бојкот“ власти, па је, револтиран, прерадио књигу *Својина и слобода* да би је учинио жешћом. Жестина је испунила и преименовани наслов књиге – *Нова класа!** Насловом је обзнанио: поборници бескласног друштва постали су нова, привилегована класа, класа насилинички неправедне власти.

3.

Назив своје аутобиографске књиге – *Бесудна земља* – Ђилас је преузео од Његоша. Није Његош Црну Гору „безразложно често називао бесудном и проклетом земљом“, каже Ђилас.

Какав су статус имали Ђиласови преци у тој незаконској земљи? Стратегија опстанка обесправљене сиротиње састојала се, добрим делом, у следећем: компензирати садашње мањкове вишковима похрањеним у легендама. Говорили су: тачно је да смо обесправљени, сиромашни и нејаки, али свима је знано да су наши стари владарски доминирали овим просторима, престижући сваког чашћу и витештвом. Иако гладни хлеба и слободе они се горде на слеђем достојанства и храбрости.

* Ђилас каже: „Али је несумњиво да је одбијање у СКЗ допринело убрзању моје одлуке да тражим у иностранству издавача... А допринело је то, као и бојкот и кампања против мене, и жестини *Нове класе*.“ (М. Ђ. – *Власић и њобуна*, „Књижевне новине“, Београд, 1991, стр. 304.)

Цитат је узет са девете стране рукописа *Бесудне земље*. При даљем цитирању књигу ћемо скраћено означавати БЗ, тј. првим словима њеног наслова.

У име истинитости и објективности Ђилас напушта легендарне ослонце. Напушта их нерадо, не само због тога што је у детињству храњен „соковима“ легенди и што је говор легенди златна рудача белетристике, којој се све више ближио, него и стога што је, и у времену своје идеолошке кризе, поглед од прошлости дефинитивно окренуо ка будућности. Сам Ђилас каже: „Болпо је рушити легенде, али се мора“ (БЗ, 4).

Ђилас је „рушио“ легенде већ самим тим што је скратио своју родословну лозу, испустио њен прастари, „окићени“, део. Међу онима који су претходили његовом деди, гласовитом јунаку Алекси Маринкову Ђиласу, „није било главара ни јунака“ (БЗ, 1), а без главарства и јунаштва било је „мучно и постидно“ (БЗ, 2). „Тако сам ја (...) никако из једног прадавног племена сељака и сточара“, закључује Ђилас летопис својих предака.

Само личност Ђиласове творачке величине могао је – без аутоцензуре – сликати плиткости и маленкости својих племенских предходника. Оба тешка квалификатива своје родне земље – да је бесудна и проклета – без труда је могао потврдити примерима непрекинутих породичних трагедија. Ако су трагедије привилеговане тачке сваке приче, Ђилас их није морао измишљати. Насилиа, осветничка убиства скратила су живот пет мушких покољења његове породице! „Неколико покољења је изгинуло од људи исте вјере и имена, од Црногораца – прајед мог оца, па дјед и полудјед, и отац, и стриц.“ „Убијени су и мој отац и брат његов, и моја браћа“ (БЗ, 6). Судбину мушког живља „бесудне земље“ најтачније одсликава стара кинеска пословица: „Само болесни дочекују старост.“ Наиме, здрави мушкарци гину пре старости – у непрекидном ратовању или у незауоставивим племенским крвним осветама!

Пишући о бесудној Црногорији Ђиласу заиста није требало да замара машту не би ли сочношћима тражене трагике прихрањивао своје приче. И држава, учесталим ратовањима, и породице, бескрајним крвним осветама, одржавале су несмањену „висину трагичног пада“. Свикли па славу раног умирања, људи неће бруку дугог животарења.

У осамљеној кући у родном Подбишћу, Ђилас се у раном детињству више плашио очеве неголи своје смрти. Оца Николу прогањале су и хапсиле црногорске и аустријске власти, а претили су му комити и за време аустријске окупације и после ње. И оно мало дечје душе дахтало је у канцама свеприсутне смрти.

4.

Ђиласов деда, Алекса Маринков, донео је херојички углед породици Ђилас. Пре Алексе,* Ђиласи су „били тањевина и нејаки“ (БЗ, 11). Али су због Алексиног осветништва страдавали и расељавали се. Било је међу Ђиласима и хајдука и чудака. Писац с примерном објективношћу бележи породична трвења, сумњичења и свађе. Не штеди при томе ни себе самог. (Једном је, у малолетничкој освети, брата повредио ножем! После те опасне обостране туче, браћа постају више него браћа – трајни пријатељи и идејни саборци.)

Ликови су драгоцености Ђиласових животописних записа.

Уз младалачки аутопортрет Ђилас даје низ упечатљивих ликова својих родитеља, браће и стричева, својих школских другова и паставника, али и ликове племенских првака, представника локалних власти. Затим, даје ликове песника, проповедника и чудака, ликове осветника, комита и свакојаких злочинаца.

Сликајући људе и неприлике у којима је стасавао, Ђилас индиректно уобличује свој душевни и духовни портрет, своја емоционална, творачка и идејна стремљења. Као да хоће рећи: из таквог екстремно суровог околиша, морао сам изабрати пут екстремног раскида са затеченим стањем друштвеног устројства и приклонити се комунизму. Једино је комунизам нудио бескомпромисно напу-

* У тежњи да потомци продуже Алексин углед, то име ће понети Милованов старији брат (познат по надимку Бећо; погинуо од четника) и Милованов једини син (социолог и публициста).

штање свеколике прошлости и брз улазак у „безконфликтну, светлу будућност“.

Пишчев отац, Никола Ђилас, пресудно је утицао на живот целе породице. Кад је отац бивао у невољи, сви су патили, а кад је он ослобађан тамнице (краља Николе, па Аустријанаца) или напредовао у служби – свима су „цветале руже“. Никола је био говорљив, маштовит, али почесто свадљив и гдекад прек. Припадао је оном чиновничком слоју који се никад није издвојио из сељаштва. И у тешким околностима није оскудевао у храбрости. Знао је бити прагматичан: иако наклоњен владавини краља Николе, прихватио је власт ујединитеља (1918. г.).

Пишчева мајка, Василија, била је постојана, примерна личност. Поред очекиване привржености породици, носила је једва приметна, „али строга правила о поштењу – правичности, истини, вјерности, милосрђу, задатој ријечи“ (БЗ, 191). Писац наводи један пример мајчине часности и великодушности. Отац је у младости имао ванбрачног сипа, са којим – изпенађену породицу – упознаје после двадесет година. Василија великодушно прима „усињеника“!

Ђиласови стричеви, Лазар и Мирко, били су чудни људи. Нејуначни Лазар мењао је жене, места боравка и односе према људима. Други стриц, Мирко,* није имао мушке деце па је „лудовао“ да их добије. Изузетно је волео братанца Милована, којем је преписао своју имовину, јер „ћерке ниушта није бројао“ (БЗ, 103).

Старијег брата Алексу, особно је отац, а најмлађег мезимца, Миливоја,* мазила је мајка. Миловану се чинило да га родитељи неправедно запостављају и више ка-

* О свом односу према стрицу Мирку, Ђилас је написао причу: „Стриц умире“ (М.Ђ.: *Ране приповећке*, издање С. Машкића, Београд, 2000, стр. 127–137).

Пошто је Миливоје у Лалићевом роману *Раскид* представљен као идеални јунак (под именом Мињо Биљурић), питао сам Ђиласа да ли је Миливоје Ђилас заслужио тако високи морални квалификатив. Рекао ми је само: „Био је бољи од свих нас.“

жњавају неголи браћу. Сматрајући га „злочестим дететом“, мајка га је са шест година послала у школу. Некима је сметало што је био најбољи ђак. У малим годинама, тој се предности ни његова браћа нису радовала.

Да би потпуније и верније представио људе с којима је живео и прилике у којима је растао, Ђилас истиче оно што је типично, карактеристично, али и оно што је особено, чудно. Међутим, то што је типично за људе пишчевог родног Подбишћа, за Колашинце и Беранце оног времена, делује необично, дакле чудно, за људе удаљене од тих подручја и од времена Ђиласове младости. Нијанса очараности казаног долази и од казивачеве позиције. О својим „зеленим“ годинама Ђилас пише неколико деценија касније (у својој 45. години), у кризном предаху од заморне и опасне политике. Тада је писање и одмор и „спасење“ изгубљених деоница живота. И кад хоће – ради спасења запамћеног – да сведочи, он нас очаравља необичностима, младалачким очима виђеног света.

Сем што скицира портрете чланова своје породице, Ђилас портретише школске другове, своје учитеље и наставнике, чланове породица код којих је као школарац становао, затим умишљене локалне песнике, бахате главаре и окрутне комите. (Разуме се, узгред дограђује и свој развојни портрет, вајан тим разноликим, вишеслојним окружењем.)

Иако је све дато из дечачке и младићке визууре, Ђилас се труди да не изневери очекивање историчара и социолога. У петнаестак година пишчевог раног (свесног) живота (1914–1929) збило се у Црној Гори мноштво историјски важних догађаја: Аустријанци су поразили, па окупирали земљу, а затим – пред српском војском – одступили. Црна Гора, уједињењем, губи државност, а њен монарх – власт. Комитски покрет натура онасну анархију – најпре борећи се са Аустријанцима, а касније „бранећи“ одбаченог владара (краља Николу). Злочине и свакојаке суровости чини и окрутна власт гањајући дивље комитске дружине. У тим несмиреним хајкама страда и недужни народ. Помор становништва увећавају епидемије и глади.

Остаје рањено сећање оних који су то – као Ђилас – преживели у нејаким годинама. Стога те озледама зачињене успомене делују потресно и уверљиво. Низове крвавих прича Ђиласове вишеслојне прозе читалац прима као конкретизоване трагове наше окрутне историје. Осетљивом читаоцу свака је трагика одблесак општег људског удеса, па у извесној мери бива и његова лична саосећајућа неугода.

Али младост се и у недаћама пуни соковима одбрамбене енергије и лечи сповима о срећи и љубави.

Ни код Ђиласа нема уочљивих граница између његовог детињства, дечаштва и младости. Детињаст је гдекад и у завршним разредима гимназије, а често се с проницљивом зрелошћу јавља већ у основношколском узрасту. У ствари, пропламсај ноетског духа обједињује дечачке лудидности и младалачке детињарије. Уосталом, није ли (гдекад и донекле) имагинација даровитих и у њиховој зрелости само сређенији облик дечјих снахватаца?

5.

Бесудна земља писана је пре Ђиласових романа. Многи ликови романа *Црна гора* и (особито) романа *Светиови и мостови* скицирани су у *Бесудној земљи*. Стога је ова аутобиографска проза нека врста ембриона тих романа, њихова првобитна, скраћена верзија. Она је – схватимо ли мало слободније жанровска својства – роман пре романа, њихов ненајављени пролог.

Пошто смо принуђени да *Бесудну земљу* (на српском језику) читамо после Ђиласових романа, склони смо да при њеном тумачењу више значаја дајемо тематици и ликовима који су тамо дубље и потпуније исприповедани.* Разуме се, у уметничкој прози многа су имена промењена ради слободнијег и универзалнијег усмерења.

* Као што се зна, *Бесудна земља* објављена је на енглеском (1958) пре Ђиласових романа: *Land Without Justice*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1958, translated by Michael Boro Petrovich, pp. 366.

Тумачи Ђиласове приповедне уметности наћи ће у *Бесудној земљи* прототипове бројних ликова његових романа и приповедака. Али ту је и темељни амбијент његове опсесивне тематике. Интертекстуално истраживање открило би како се из крокија аутобиографске прозе развијају и уметнички уобличују ликови приповедака и романа, како се ранији тематски наговештаји расцветавују и оплеменејују. Видеће се како рана, емоционално обојена сећања постају уметност.

У Ђиласовим раним приповеткама (писаним пре 1940. године, па, дакле, и пре *Бесудне земље*) срећемо три занимљива лика о којима се говори и у *Бесудној земљи*. Двојица су у сродству са нисцем, а један је био његов професор у гимназији. Предак Марко Ђилас и стриц Мирко помињу се оба пута под аутентичним именима, а професор Илија Поповић у причи је преименован у Илију Марковића. (Видети приповетке: „Смрт Илије Марковића“, „Стриц умире“ и „Хајдук Марко се жени“ у књизи – Милован Ђилас: *Ране приповећке*, издање Слободана Машића, Нова 143, Београд, 2000.) Колико је аутобиографског у основи Ђиласове уметничке прозе показују не само ови примери него још више бројни ликови у романима (*Црна Гора*, *Свештови* и *мосћови*) препознати у *Бесудној земљи*.

6.

Бесудна земља је драгоцено сведочанство.* Она је не само аутентично сведочанство о драми одрастања изузетне личности Милована Ђиласа него и о изузетним прили-

* Ђиласов животопис настављен је у његовим мемоарским књигама: *Идеал и професија* (1929–1941), *Револуционарни рай* (1941–1945) и *Власт и побуна* (1945–1967). О тим мемоарима пише Василије Калезић у предговору књизи *Револуционарни рай* („Књижевне новине“, Београд, 1990, стр. 7–29). *Идеал и професија* објављена је само у иностранству.

кама једног драматичног, прекретничког периода у развоју Црне Горе.

Како се живело и како се одрастало у бесудној земљи?

У земљи мира, реда и закона – и кад се разнолико живи – људи на досадан, једноличан начин умиру. Из људи неприметно „испарава“ животна енергија; чини се, ишчежава живот без потреса и драма. У бесудној земљи умире се често и рано. Чим осете снагу живота, људи журе да га потроше, да живот (својом) смрћу прославе! Тек кад сиromaх млађан умре, кад потроши једино богатство (живот), заслужује похвалу: „Имао се рашта и родити.“

У бесудној земљи *шрагедије* су најчешће животне представе. Умире се од глади, од епидемија, у ратовању и крвним осветама. Смрти су у Ђиласовом записаном сећању привилегована збивања. Да би и нечију смрт забележио, Ђилас често излази из времена које припада казивањима *Бесудне земље*. Поетички просуђивано, то је тежња да се прича (прескоком) оконча, да добије финале. Међутим, гледано из записивачеве перспективе, то „хватање“ смрти и ван времена приче, знак је пишчеве опчињелости смрћу, па, индиректно, и осећај личне угрожености у времену писања. (Власт против чијег се насиља и пером борио, смишљала је опасне клопке за сведока њених непочинстава.)

7.

Смрт Бошка Бошковића (1924. г.), забележена у *Бесудној земљи*, постаће средишни мотив великог романа *Свештови* и *мосћови*. Та ће смрт покренути сурову осветничку хајку на муслимане у Полињу. (Бошковић се у роману „крије“ под именом Булат.) Бошковићев лик у *Бесудној земљи* скициран је прецизно: „Имао је три велике црногорске особине – храброст, речитост и чазбеност. Али највећа од свих црногорских особина – чојство, изгледа да није код њега снажно заступљена“ (БЗ, 207).

Бошковић је припадао новом соју главара, који се – за разлику од старих, витешких народних вођа – није устручавао да моћ власти искористи за себичлучка уживања. Припадао је новој власти „ујединитеља“ (1918. г.), која се није много разликовала од окупаторске „сем што је била довитљивија и жешћа“ (БЗ, 90). О разуданости и себичлуку нових властољубаца, Ђилас пише и овде (у *Бесудној земљи*) као што ће писати у роману *Црна Гора*, окончавајући то дело међусобним обрачуном локалних вођа. Али о „анатомији морала“ предводника власти писаће, касније, у својим бројним публицистичким књигама.

Расветљавајући вишеслојну проблематику општијег значаја, Ђилас није ни хтео да превелику пажњу придаје себи и обликовању сопственог (младалачког) портрета. Када се, међутим, *Бесудна земља* ишчитава с наглашеним промишљањем Ђиласове биографије, онда се – интерактивним читањем са биографским сигналимa у роману *Светлови и мостови* – долази до уверења да су кључеви за одгонетање израстања Ђиласове личности управо налазе у аутобиографским слојевима *Бесудне земље*. Али, то значи да су и корени за аутентично тумачење *Светлова и мостова* добрим делом ту похрањени, у *Бесудној земљи*. Наиме, казивања у *Бесудној земљи* су непосредна, почесто неметафорична, па се у развијеној слици истих биографских чињеница у роману, може још једанпут, дубље, прозирати формирање Ђиласове интелектуалне, уметничке и моралне личности.

Упркос неприликама, Ђиласова се самосвест веома рано пробудила. И кад рационално није могао разбистрити све животне сложености, он је – пре и више од својих вршњака – покушавао да емоционално реагује. Већ као дванаестогодишњак, у Колашину, он реагује стиховима. „У тој кући, и у тим баштама, и на оној стијени иза баште, зачеле су се прве љубави и прве туге дечачке, први стих и прве жалости и србје над друштвеним несрећама, над нечовјечношћу и биједом“ (БЗ, 157).

Касније, у беранској гимназији, све се те маглене сање конкретизују: стихови постају песме, љубави добијају имена, а „жалости и србје“ изазивају идејно усмерену реакцију.

Речено је већ да код Ђиласа опозиција смрти није рађање него љубав. Смрт је најнижа, а љубав највиша тачка живота. Као и у својим романима, и у овој аутобиографској прози Ђилас уме да приближи те граничне тачке, па да о љубави умује из позиције умирућег, односно да заљубљеник драматично стрепи од смрти. Тако Ђиласов гимназијски другар, Лабуд Лабудовић „жури“ ка смрти јер се не одзива заједнички љубавни идол – гимназијалка Инга.

О смрти Лабуда Лабудовића и њиховој заједнички промашеној љубави према Инги, опширно ће се приповедати у роману *Светлови и мостови*. (Лабуд Лабудовић је у роману малчице преименован; тамо се зове Голуб Голубовић.) Младост и болест, недостижна љубав и незауставива смрт – то су противречности које и у роману дају енергију приповедању. Смрт Лабуда Лабудовића као и погибија Бошка Бошковића, две су контрастне и комплементарне трагедије, назначене у *Бесудној земљи*, а вишезначном симболиком обогаћене у роману *Светлови и мостови*. (Део приче о својој неоствареној љубави према Инги, Ђилас је поверио у роману свом „двојнику“ – Станку Марковићу.)

Свом професору, песнику и директору гимназије у Беранама, Драгиши Боричићу, посветио је доста пажње и у овој прози и у роману *Светлови и мостови*. (Боричић се у роману презива – Бојовић.) „Он је био једина мјесна величина – пјесник, љубавник, национални борац“ (БЗ, 263). Наставници га нису волели, а код ђака је био омиљен. „Боричић је, у суштини, био добар и племенит човјек. Али недовршен. И дубоко несрећан. Ништа од онога што је волио и желио није остварио“ (БЗ, 265). „Ипак је он учинио много за свој крај, а још више за школе... Он је помогао да из његовог краја израсте неколико стотина интелектуалаца“ (БЗ, 265). „Негдје у Сандаку докрајчен је Боричићев живот. За вријеме рата стрелали су га мје-

сни партизани.“ „Таква судбина постигла је покољења којима је припадао. Грабећи што више од живота, своје животе су погубили“ (БЗ, 265).

Интересантно је Ђиласово признање да су већина његових „школских другова, чак и оних најближих, били или противници комунизма или сасвим равнодушни према њему“ (БЗ, 333). Таквима припада Милан Бандовић, каснији „организатор омладинског покрета Драже Михаиловића“ (БЗ, 337). Био је „веома интеллигентан, још више довитљив“... „И он је био од оних ђака који мало раде а много постижу“ (БЗ, 336). Бандовић се после капитулације Италије враћа у земљу, пада у руке партизана и налази се са Ђиласом – као заробљеник – у Дрвару 1944. године. Ту су бивши другови у противречној позицији: Ђилас хоће да од њега сазна чињенице о Дражиној сарадњи са окупатором, а Бандовић да помоћу дарованих информација о Дражи – спасе сопствену главу. Ђилас добија тражене податке, а Бандовић – захваљујући немачком удару на Дрвар – спасава главу, па трајно остаје на Западу. И овде је Ђиласово сведочење објективно.

У беранску гимназију долази на кратко и Радован Зоговић, али се не спријатељује с Ђиласом упркос двојакој блискости: били су „рођаци по мајкама“ (БЗ, 333) и, већ тада, опчињени комунизмом. После рата обојица ће сарађивати у идеолошким комисијама ЦК КПЈ, али ће само Зоговић остати трајни привођеник комунистичког пута у „срећну будућност“. После Ђиласовог разлаза са Титовом „новом класом“ (1954. г.) обојица ће бити онозиционари, али са супротним усмерењем: Ђилас разобличује комунистички тоталитаризам (и Стаљинову деспотију и Титову „ревизионистичку“ варијанту деспотије), а Зоговић остаје „верник“ изворног, лењинског комунизма.

8.

У Ђиласовом сећању наглашено је место људи несвакидашњег понашања, али и оних који друштвену свакидашњицу сублимирано представљају. Држећи се начела

чудног и репрезентативног, Ђилас не пропушта да све актере и појаве „тестира“ како се односе према три Ђиласове младалачке опсесије: према комунизму, љубави и поезији.

Пратећи клијање комунистичких идеја после уједињења Црне Горе и Србије, Ђилас портретише најактивније заговорнике „бескласног друштва“. Сељаци су лако примали и лакше неголи интелектуалци (под притиском власти) одустајали од комунистичких идеја. Међутим, кум Ђиласових, писменији сељак Михаило Вуковић, није престајао да буде комуниста „због тога што је волио правичност, а и што је Христос то био, како је Михаило то често истицао“ (БЗ, 134). „Својом питомом ћуди, сусретљивошћу према дјеци, а и тиме што нам је био кум, придобио ме је већ у *мојој седмој години* за комунизам. Сви су се, дакако, смијали томе кад бих рекао да сам комуниста, сем – мене и Михаила“ (БЗ, 134; подвлачио Б.П.).

И два Ђиласова учитеља у тим малим школским годинама били су комунисти. Један од њих, Анђелић, изгубио је службу и трпио прогонство, али је остао веран комунизму. Младог Ђиласа очаравали су страдалници комунистичке идеје. Међу њима је био и студент медицине Милован Ђетковић. „Отишао је... Иза њега је остала бајка о човеку којег гоне, али који се свукуд пробија, ником не попушта и све уснијева. Неизбрисив чар опасности“ (БЗ, 136).

У беранској гимназији, неколико година касније, вероучитељ, прота Бојовић (иначе противник комунизма), својим проповедањима „правичности, равноправности и милосрђа“ спајаће Ђиласа с комунизмом. „Увијек сам, касније, осјећао у себи неки неплаћени – комунистички – дуг према Достојевском и према проти Бојовићу, који се нијесам усуђивао ни себи да признам. Они су подстицали на праведност и милосрђе. Зар и први нориви ка комунизму нијесу били да се уклони свијет насиља и неправди и оствари један друкчији – свијет правичности, братства и љубави међу људима?“ (БЗ, 315).

Иако је био најмлађи ђак своје генерације, Ђилас је једини редовно читао новине. И у идејном опредељењу је предњачио: „Ја сам био једини из моје генерације који се сасвим одређено осјећао комунистом, већ у осмом разреду. Али сам желио да будем писац“ (БЗ, 359).

Читао је социјално усмерену књижевност (Крлежу, Чернишевског...). „Пут ка комунизму није ми открила ни марксистичка литература ни комунистички покрет, јер ни једног ни другог није било у заосталој и забитој беранској средини“ (БЗ, 359).

„Ако сам умно брзо зрио и идејно се прерано определио, у љубави сам каснио“... „Хтио сам да се борим, макар се и одрекао љубави“ (БЗ, 358, 359).

Између три младалачке опсесије – политичке борбе, књижевности и љубави – Ђилас се већ тада, с највише страсти, окретао политици. Ондашња диктатура још више је активирала његову тежњу да се супротстави неправедној власти. Кад је, међутим, на студијама пришао строго организованог Комунистичког партији, па добио важну функцију у њој, све друге активности морале су се или одбацити или маргинализовати.

9.

Иако настајала при окончању Ђиласових заноса комунистичком идејом, *Бесудна земља* слика тек узрочнике и почетни раст те идеје, а услон до врха и силазак са комунистичке пирамиде Ђилас ће опсежно приказати у својим касније писаним аутобиографским књигама.

Замишљена као темељник пишчевог аутобиографског циклуса, *Бесудна земља* је вишестраио приказала *формирање Ђиласове личности*. Напоредно са тим циљем – са истом снагом и важношћу – приказане су просторно-временске и друштвене специфичности у којима је стасавала ова изузетна личност. Овде се удружује велика нишчева даровитост са његовом снажном мотивираношћу да од заборава спасе и свој младалачки лик и

лик вољене завичајне средине. Стога није чудо што је ово дело од страних читалаца примљено као „очаравајуће штиво“ када се пре више од четрдесет година (1958. г.) појавило на енглеском језику. /Наводим три таква мишљења: „За нејугословенске читаоце књига господина Ђиласа... откриће свет који је необичан и опчињавајући. Својим земљацима дао је дело које ће готово сигурно постати класично у југословенској књижевности и уздићи његово име изнад несталности политичког живота.“ (*Christian Science Monitor*) „...Вероватно најпотреснија књига која је дошла с комунистичког истока од објављивања Шолоховљевог *Тихоџ Дона*...“ (*The New Republic*) „...Потпуно опчињавајуће... Ђилас пише са свежим лиризмом који даје сценама и ликовима сликовитост и живот и прожима тужном лепотом његов опис смртоносног наслеђа личних, националних и политичких непријатељстава које носи његова генерација.“ (*The New Yorker*) /

Већ самим насловом своје књиге (*Бесудна земља*) Ђилас је најавио критичку (безмало негативну) слику друштвених прилика у којима је стасавао. Али, уколико му се земља чинила бесуднија, власт суровија, народ сиромашнији и верски сукобљенији (те могућност опстанка мања) ..., па уколико су образовање и култура оскуднији – утолико је његова тежња ка идеалитету бивала већа и упорнија. Толики је безизлаз могла превладати само енергија младости здружена с Ђиласовим поетским схватањем света. Млади поета тежио је савршенству, некој врсти естетски уређеног света. Хотећи да буде и писац и комуниста – Ђилас је тежио да и друштвени живот уреди као песму. Тек у времену раскида с комунизмом схватио је да се живот не може естетски обликовати. Не може ни револуционарним насиљем! Насиљем уређен свет престаје да буде хуман свет. Постаје несавршенија творевина, паклени спој хаоса и неслободе. (Тај сазнајни преокрет обелоданиће и анализовати нове Ђиласове књиге.)

10.

Тако је сањарева младост производила бољи свет ван свога времена, у будућности. Али и у постојећем несавршеном друштвеном околишту младост је налазила оазе питомости и лепоте. У природи и љубави. У сиротињском свету приобаља Таре и Лима – планине су божјим даром „уступљено“ богатство. У „рајским пределима“ планине расцветавају се и притајене љубави.

Кад говори о планини – као једином сиротињском богатству – Ђилас је лирски разнежен, занесен, усхићен. „Планина примакне човјека себи, па небу, па човјеку... Људи су на планини још већа тајна... Планина није за причу, но за пјесму и размишљање. И за очишћено осјећање и голи нагон... И на планини је све грубо и сурово, али очишћено као у пјесми... Живот као да се помјери од људи ка природи. И онај људски живот је сав у додиру са сунцем и зеленилом и плавети, у утапању у њих, сав у нагонима, мање стидан и затворен... На планину се иде и ради светковине за тијело и ради слободног лета мисли – у игру и стапање са природом и свемиром... Сва од облика строгих у чистоти и од воде и ваздуха што стежу и подстичу, планина је разиграна у сјају и бојама, и присиљава сва бића, а највише човјека, на игре духа и тијела... Туге су тужније и радости веселије, мисли дубље и лудовања невинија“ (БЗ, 108–110).

Планина је непреграђена земља, неподељено благо сиротиње, неомеђен простор за „невина лудовања“ младих. Ту попуштају стешњености, чиле патријархални забрани. Отварају се пролази ненадним љубавима. Ђилас не пропушта прилику да се присети развоја својих раних „љубавних јада“. Планина „расцветава“ и гдекоју Ђиласову рању љубав. Ипак, Ђилас сматра да је каснио у љубави: „Можда је претјерано читање, већ од дјетињства, уз склоности ка сањарењу, и било разлог закашњелом, суздржаном и због тога болном доживљавању љубави“ (БЗ, 355). „Ако сам умно брзо зрио и иде-

но се прерано определијели, у љубави сам каснио... Хтио сам да се борим, макар се и одрекао љубави“ (БЗ, 359).

Аутобиографију своје младости Ђилас окончава исповестима о развоју својих љубави. То је поетички сигнал: љубав је најприкладније *финале* младалачке „историје“. Уосталом, љубав је једна од привилегованих тема свеколике Ђиласове приповедне уметности. Љубав је лековити одмор људи бесудне земље. Предах усамљеног човека. („Најколективније, човек је најусамљеније биће“ /БЗ, 344/.) У патријархалном друштву љубав је најчешће „забрањено воће“. Будући да је најзначајнији и најлепши одбрамбени механизам сиротог човека ратничког народа, љубав је – управо због те високе вредносне позиције – најконтролисанији облик међуљудског понашања. Стога и најугроженија, скривана слобода. Као привремене радости и Ђиласове су се љубави тужно окончавале.

11.

Вишеструко је била подстицајна Ђиласова творачка мотивисаност у времену настајања *Бесудне земље*. Није парадокс рећи – уколико се друштвено–политичка клима више окретала против Ђиласа, утолико је с више творачке снаге спасавао од заборава, само њему знана, младалачка сећања и догодовштине. Спасавањем себе бившег писац брани и себе садашњег, то јест – у Ђиласовом случају – и своју угрожену егзистенцију у времену писања *Бесудне земље*.* За Ђиласа писање није био одмор у доколици, превладавање досаде, него наставак ангажоване битке за смислен живот. Стога су и његови аутобиографски списи лишени некритичности коју но-

* Поновимо: у време писања *Бесудне земље* (1954–1956) Ђилас је изопштен из друштвених активности, саслушавају га и прете му власти, а због критичких текстова према Титовом режиму (објављеним у иностранству) утајнички га (с прекидом) девет година.

сталгични субјекат намеће новратку у идеализовани свет младости и завичаја.

Хотећи да буде поуздан сведок, Билас је сликао лице и наличје нашег човека: „Има много чега мрачног и неоткопаног у души тог нашег човјека – једноставног, јуначног, сиромашног и часпог“ (БЗ, 196). Мноштво рељефних ликова – уз ауторов – драгоцености су ове књиге. „Човјек у себи, и да не примјећује, носи утиснуте животе оних које је волио. И болне печате оних с којима се омразио“ (БЗ, 330). И вољени и невољени „оживели“ су у Биласовим причама. Ово је причање и њихова постегзистенција.

Без обзира на свој основни предмет, свака је књига и пишчево огледало. *Бесудна земља* је, дакле, двоструко огледало: директно и индиректно. О Биласу се говори, Билас о другима говори. Писање је – по Биласовој творачкој поетици – један вид постојања, продужетак привременог трајања. Управљан таквом имплицитном поетиком, Билас својој прошлости осигурава будућност. Превазилази се девиза – „пишем, дакле постојим“. Онај који писањем оставља траг о својој прошлости, може рећи – пишем, дакле, оживљавам *прошлост*, осмишљавам *садашњост* и све то пројектујем у *будућност*. Том се илузијом смртници бране од смрти. Билас је веровао да се – сем преко потомака – и честицама записаног духа опстаје у будућности. И то је снажило његову творачку енергију.

Вођен неком неформулисаном поетиком, Билас је најгушћи смисао утискивао у почетне и завршне деонице поглавља своје књиге. Од закључних реченица поглавља могао би се срочити антологијски мисаони сажетак *Бесудне земље*.

Писац задивљујућег памћења, снажне пронициљности и примерне говорне компетенције, Билас је убедљиво реконструисао једно драматично раздобље свог завичаја (друге и треће деценије XX века), затим дао портрете репрезентативних ликова средине у којој је одрастао. Уз то је представио развојни лик своје лично-

сти, онако како то чине људи велике мотивисаности, изузетне интелектуалне и творачке снаге. Због свега тога *Бесудна земља* постаје не само значајно књижевно сведочанство и вредан уводни темељник касније Биласове мемоарске прозе него и инспиративна (зачетна) подлога Биласових романа и приповедака.

ПРИРЕЂИВАЧЕВЕ НАПОМЕНЕ

1.

Рукопис *Бесудне земље* сада се први пут објављује на српском језику. С обзиром на несумњиву литерарну и информативну вредност овог дела, разложно је запитати се зашто га аутор није за живота објавио на свом матерњем језику кад је то учинио са бројним својим делима насталим после *Бесудне земље*. Казано је већ у предговору овом издању да је Ђилас понудио своју аутобиографску књигу Српској књижевној задрузи (Београд) чим је рукопис био довршен, дакле, још 1956. године. Рецензија Милорада Панића Сурепа била је негативна. ("Рукопис, који писац назива хроником, у ствари је његова аутобиографија. Обухвата најбезначајнији део његовог живота, то јест узраст и школовање до матуре. Дело је 'крајње субјективно' и нескромно. 'Излази из оквира издања СКЗ'". – Видети: Светлана Стипчевић, *Књижевни архив Српске књижевне задруге*, Београд, 1982, стр. 255.)

Ђиласу су касније саопштили да је Панић ишао „по своје мишљење“ код Александра Ранковића, који му је наложио да рукопис одбије „под згодним изговором“. (Видети о томе у Ђиласовој књизи *Власти и њобуна*, „Књижевне новине“, Београд, 1991, стр. 303.)

Схвативши да су разлози политички а не вредносни, Ђилас је тешко поднео одбијање рукописа: „Одбијање објављивања *Бесудне земље* имало је за мене велики – да не кажем: пресудан значај. То је била потврда, горка и мучпа (...) да је власт, да је државни врх, пошто ме је политички свргао и оцрнио, решен да ме духовно, као писца, дотуче – уколико се не покорим и не покајем. А ја се покорити нисам умео, а покајати нисам могао – а да не ра-

зорим све компоненте које чине моју личност, моје мишљење и мој карактер... Књига о мом црногорском детињству објављена је на десетак језика..." (М. Ђ.: *Власи и њобуна*, стр. 303–304).

Стога се Ђилас окреће страном издавачу. Књига је најпре штампана на енглеском језику под насловом: *Land Without Justice* (Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1958, pp. 366), а затим на француском, шпанском, немачком и чешком језику.

Забрана објављивања Ђиласових дела у Југославији трајала је до 1988. године (дакле, више од три деценије!). Те године је штампана на српском језику његова гласовита студија: *Његош – њесник, владар, владика*. Разуме се, и ту су студију раније одбијали да штампају наши издавачи. Пошто је крајем осамдесетих година имао више готових (а код нас необјављених) дела, Ђилас је предност давао својим литерарним, а не аутобиографским делима. А од аутобиографских, бирао је дела из свог знаменитијег, ратног и послератног периода. „Историја“ Ђиласове младости морала је чекати, поред осталог и стога што је аутор с толико горчине доживео покушај првог објављивања своје *Бесудне земље*.

2.

Рукопис *Бесудне земље*, на основу којег је штампано ово (прво) издање дела на српском језику, добијен је од др Алексе Ђиласа (ауторовог сина). На првој, насловној страни пише: „*Коначни, редиговани (1982) шексџ*.“

Ако је тачна приређивачева претпоставка да је првобитни текст (који је 1956. г. понуђен за објављивање СКЗ) прошириван за енглеско издање (1958), онда се коначни облик текста (1982) може сматрати трећом варијантом *Бесудне земље*.

Рукопис коначне варијанте *Бесудне земље* има 367 (триста шездесет и седам) страница текста. Прва, насловна страна, није пагинирана. /На њој – у три реда – пише: Милован Ђилас

Б е с у д н а з е м љ а Коначни, редиговани (1982) текст/. На другој, такође непагинираној страни, написана је *јосвејша*, старијем Ђиласовом брату, Алекси (Ђећу): „Успомени Алексе Н. Ђиласа“. На завршној (367.) страни, испод текста, стоји: „Крај“.

Текст је писан латиницом на писаћој машини. Формат листова је А4. На свакој испуњеној страни има 28 (двадесет и осам) редова. Само гдекад може бити и 29 редова. У једном реду има око 60 (шездесет) места за словне знакове.

3.

У коначној варијанти рукописа има бројних (Ђиласовом руком писаних) исправки дактилографског текста. Најчешће су то пишчева стилска дотеривања израза. (Исправке су писане црним мастилом, латиницом, Ђиласовим врло препознатљивим рукописом.) У трећем, завршном делу књиге има и поправки друге врсте. Кад говори о неким негативним ликовима својих наставника, онда ранија имена замењује једним (великим) словом, које се, по правилу разликује од почетног слова имена тог лика. На исти начин своди на једно слово имена неких својих љубавних партнерки, као и име једног свог професора, заљубљеног у ученицу коју је и сам писац волео. У енглеском издању *Бесудне земље* та се имена налазе у изворном облику, како у тексту дела тако и у регистру на крају књиге.

4.

Приређивач се трудио да се што мање уплиће у текст дела. Исправљао је само несумњиве дактилографске омашке. (Тако је, на пример, унео изостављену нумерацију другог поглавља на почетку дела. Поређењем са енглеским издањем дела лако је било одредити место где почиње друго поглавље.)

Тежећи да објављени текст буде што је могуће ближи изворнику, приређивач није уклањао ни фусноте у којима се објашњавају неке, нашем читаоцу, релативно познате речи. (Таква је, на пример, реч – *џуслар*.)

Кад аутор из поштовања, следећи начин народног именованја угледника, звање или занимање пише великим словом, то и овде остаје непромењено. (Такав је пример – *Владика Раде*.)

Б. П.

БЕСУДНА ЗЕМЉА

Успомени Алексе Н. Ђиласа

ПРВИ ДИО КРВ И ТОПОВИ

1.

Повијест неке породице може одсликати и душу земље. Утолико прије у Црној Гори, гдје је народ био издијелен у братства и племена, за која је свака породица била нераскидиво везана – у животу породице се огледао и онај шире крвне заједнице, а преко њега и читаве земље.

Повијест које било црногорске породице чине предања из живота оних пређа који су се истакли нечим особитим, а понајчешће јунаштвом. Та предања, духовно тако блиска, сежу у далеку прошлост, све до легендарних оснивача братства и племена. А како нема нејуначних племена и братстава, поготову у схватањима њихових припадника, то није било ни породица без гласитих јунака и главара. Такви људи су се огласили даље од братства и племена, у њима је проговорила и душа земље. Због свега тога повијест породице може бити у маломе и слика земље.

С мојом породицом баш то није случај. У њеној прошлости, све до недогледних времена, није било ни главара ни јунака. Њена повијест тешко да би могла бити особена и за сам крај – Жупу Никшићску, у ком јој је крља од незапамћених земана, то јест откад је Ниша из бајке засновао град и племе свога имена, и из чијег порода би требало да су се разгранала и племена жупско, ровачко и друга. Војиновићи, из којих и потиче моја породица, иако велико жупско братство, били су неизразитији од других, јер без кнезова и јунака. И они су били бунтовна, а и покорна раја, све док се и Жупа није средином деветнаестог вијека отела турском господству.

А веома је и мучно и постидно у земљи у којој су се јунаштво и главарство цијенили изнад свега – бити и без једнога и без другога. То је као сиромаштво, чак и као прок на који други нијесу обречени.

Негдје тада, на почетку деветнаестог вијека, издвојило се и уже – Ђиласко братство из простране заједнице Војиновића, и то не само презименом, него и својим начином живота и наглom и непокорном ћуди. Том посебношћу и у презимену и у свему осталоме, није се, бар у представама и осјећањима, све до најновијих времена, прекинула и крвна веза – рођакање, пека са самим Војиновићима, него ни с осталим Жупљанима, па чак ни с другоплемицима Ровчанима, иако је бајка о заједничком претку једина спона између свију њих.

Али те бајке баш и јесу онај стварни живот којим се живи и мисли. Вријеме испере и очиједи из причања све оно неважно – свакодневне слике и податке, остављајући само оно битно, оно у чем се згуснуо и исказао живот и смисао постојања по неколико покољења. Тим као и да почиње живот људски. Тиме се живи од колијевке до гроба: својим битисањем ми ткујемо потку за неке нове истине, за једну будућу кажу у којој ће бити и једва примјетна цртица нашег живљења.

Свако братство је било присиљено – да не би изостало иза других – да испреда легенду о свом пореклу, у коју затим веома чврсто вјерује. Тако су и Војиновићи смислили да су од војводе Војина с Косова, баш оног из народне пјесме о женидби цара Душана. Ова бајка је толико нова – тек откад су пјесму чули или прочитали, да у њу ни они сами нијесу стигли да се уживе. Њу побија и давнашња, самим тим и непобитна легенда да су и они само једно од братстава жупског племена, које, како се зна из предања, нема никакве везе с поменутиим косовским војводама.

На сличан начин је и у мом ужем братству дошло до бајке о његовом издвајању и презимену. Свако такво измишљање заснива се на неким истинитим, разумним и лако схватљивим чињеницама, у које због тога повјерује

чак и онај који измишља. Могло би се повјеровати у причу о настанку мог презимена, да се само братство није издвојило тек недавно, па је било истинитих казивача из других братстава, а и одреда у самом братству, који су злоупотребили истину, ле баш лијепу и пријатну.

Легенда је требало да прикаже како је био неки предак скакач, па је једном мимо друге добро скочио – Ђиласнуо, те је из надимка, који му је пришивен касније, и настало презиме ужег братства Ђиласа. Никшићки крај се ни говором ни обичајима не разликује много од Херцеговине. Таква ријеч постоји у том крају, па и у *Рјечнику* Вука Караџића, уз слично објашњење. Зна се и то да су у Херцеговини многа презимена, често веома ружна, потекла из надимка. Легенда је, дакле, полазила од нечег наизглед стварног и разумног.

Стварност је, као и обично, била друкчија.

Прича се, у Војиновића братству била је нека азгина удовица, па једном навалила мало неуздрљивије – скочила, Ђиласнула на неког млинара. Неко је у вези с тим рекао: Што ћисну – Ђиласну на њега! – Њој је од тога, или нечег сличног, остао надимак – Ђисна. А она се звала – по причању мог оца – Добрана. Нико у породици, па ни мој отац, који је више од других распростирао ону легенду о скакачу, није крио постојање бабе-Ђисне, јер се требало поносити и њеном мушкошћу и одважношћу. Али сви су избегавали да кажу откуд њој баш такво име, по ком је очито и настало наше презиме, иако прича о млинару и не мора бити тачна, јер је баба-Ђисна могла Ђиласнути и на неки други начин.

Болно је рушити легенде, али се мора.

Необуздану удовицу-скакачу назвали су Ђисном, а њене синове по њој. Они су се најприје на то љутили: због тога надимка је и крв просипана, но он је као презиме најнослије и преовладао, слично као и код многих других.

Тек је мој дјед Алекса копачно прихватио то презиме као своје. Он је то могао, јер је сам био толико гласит јунашством и имућем да њима прекрили не баш лијепи надимак. Тако је бивало и у другим братствима: она би се

издвајала тек с неким гласитијим и необичнијим претком, кадрим да собом наметне ново презиме, чак ако би у њему било и нечега зазорнога.

Као и другим мојим земљацима, и мени су још од малена утувљени у главу моји пређи, тако да знам набројати десетак пасова, не знајући ништа поближе ни о једноме од њих. У том дугом низу, уз другу дјецу мојих родитеља, и ја сам један зглоб, који, ето, као да је уметнут ту да из њега никне један други, да се то трајање једне породице – или народа и људског рода – не би прекинуло: свијет би био пуст без људи, јер не би било никог да му се обрадује, а човјек је непролазан једино кроз оне којима је омогућио да живе последице њега.

Тако сам ја, као и толики други, никао из једног правног племена сељака и сточара. Од првих сазнања племе и братство живе кроз причања. Ја сам растао у нераскидивој повезаности с њима. Моје рођење збило се на почетку лета, у промјенљивом поподневу хиљаду деветстотина и једанаесте. Тај дан могао је имати особито значаја једино за мајку. Морала је да се порађа кришом, јер се то сматрало постидним – у изби нове, недовршене куће, будући да су стару већ били напустили. За оца је он био важан утолико што је, много касније, измислио да му се уочи тог дана приснио сан, који је слутио да би новорођенче могло бити значајније за породицу од друге дјеце. Можда је то и сањао. Уз важније догађаје сељаци имају визије: пред рат пролијећу небесима крвави барјаци, а мутне воде прождиру народ слутећи болештине. Тај дан је за мене, као и за друге, нестваран: живот је почео тек са свијешћу о њему, са сјећањем на њега, с непојамним осјећањем да сам и ја дио околног свијета: живим у свим његовим стварима и оне у мени, пробуђеним животом далеким пређа.

Била је то неухватљива игра случаја – материја је оживљела, постајући донекле свјесна себе и свијета. Трунка прашине начас обасјана властитим мишљењем, код које је једино непролазно преношење њеног доба у будућност. Изгледа да би смисао сваког појединачног жи-

вота, па и ових редова, био утолико већи уколико би то преношење било истинитије, а тиме и обилније и опипљивије за оне који долазе, за непрекинуто људско трајање на овој сићушној планети, која би се, у стравичном бескрају Космоса, могла да слави једино особинама и моћи духа човјековог.

2.

Али ако живот моје породице није у свему типичан за мој завичај – Црну Гору, у нечем опет јесте: неколико покољења је изгнуло од људи исте вјере и имена, од Црногораца. Прадјед мог оца, па дјед и нолудјед, и отац, и стриц – сви су били побијени, као да је страшни благослов лежао на њима. Убијени су и мој отац и брат његов, и браћа моја: нијесу узалуд сви они зебли да би могли умријети немушки – на постељама поред жена. Пет покољења, а крвави ланац се није прекинуо. Страх од крвничких братстава и мржња према њима, наслеђивани су силовитије но према душманима, према Турцима... Чини ми се, родио сам се с крвљу на очима и крвавим сликама пред њима. Прве ријечи су биле крв и у крви окупане.

На узрок и на појединости ових смрти пада заборав, али остају, за вечерња причања око огњишта, крваве и језиве слике, које памћење није кадро да истисне. Ватраљи разгрћу пепео с огња и жар и пламен живну свакичас, а ријечи не дају крвавим догађајима да се угуле... Најприје се то, живо у сјећању, збило над стрицем мога дједа, гласовитим хајдуком Марком Ђиласом.

Марко се одметнуо од Турака кад је Жупа Никшићка још била под њима и хајдуковао је и убијао их, плијенио и палио двадесет и шест година. Још ни сад он не допушта да га покрије заборав – једна пећина се зове његовим именом, и тако ће се звати и кад се не буде памтио онај по коме је добила име, све док се не прекрсти по неком или по нечем гласовитијем. Хајдукујући тако, Марко је допирао и до Србије. Негдје у ужичком крају унајмио се да презими код неког газде, па је изгледало као да ће ту и да

се скраси. Но кад је код домаћина бануо на конач бег, који је злостављао и слугу и породицу, дивљачна Маркова ћуд није могла да отрпи него се дигао ноћу и трупином утукао Турчина, па побјегао натраг у Црну Гору.

Био је једном и ухваћен и бачен у никшићку тамницу, очекујући колац или ченгеле. Кажу да је и сама ханума капетана Мушовића рекла: Марко неће жив из тамнице, док сам ја шупља. – Но он је, уз помоћ неких Срба из града, успио побјећи, па поручио хануми: Да није којом невољом зарасла? – Једном је, опет, Турцима дигао ручак, док им је спремана гозба, па кад су почели да траже суђе по колиби – откотрљао је празан бакрач и тепсију низ брдо.

Није народа имао, а ожењен је био свега једну ноћ. Сјутрадан је жену изагнао – јер да му задише, како је говорио.

Није ни била жена и породица за човјека који је мимо друге уризикао да хајдукује читавога свога вијека.

Било је нечег превећ чудачког у овом дивљем и побуњеном рајетину, који је године и године проживио у гори и у својој пећини, гуслајући и пјевајући самом себи и самотним ноћима. Кметовима, који су још били подхарачени, једино је и могао изгледати као особењак, и због свега тога је и добио надимак Махнити, Марко Махнити. Непомирљива борба његове усамљене личности против беговског безобзирног господства била је преурањена за његов крај и изгледала безумном. А што у породичној традицији има и много легенди о њему – он сам је очито већ за живота био постао легендом у свом завичају.

Доста је поуздано да је једно вријеме служио као перјаник код Владике Рада.* Ту је провео три-четири године, и можда би се ту и уставио да га Владика, на несрећу, није упутио да пропрати двојицу Турака, који су неким послом долазили на Цетиње. Хајдук се нашао сам с вијековним непријатељима своје вјере и народности, са сабраћом

* Народ у Црној Гори тим именовом – Владика Раде, назива највећег југословенског пјесника Петра II Петровића-Његоша, владоаца и владике црногорскога (1813-1851).

оних истих који су га одагнали по злу путу у хајдуке. Почео је да двоуми између дужности коју му је Владика повјерио и исконског порива да не пушти из руку душмане и да срце наслади. Као и код многих других, његова махнитна ћуд и навикнути живот и мишљење потисли су тек зачету службеничку свијест – оп је обадва Турчина на неком извору исјекао и оробило. Турци су га већ били уцијенили. А није му било више ни пута к неумољивом и правичном господару, који је био почео да заводи ред у земљи, не праштајући никоме ко би и помислио да његову ријеч ногази. Марко је опет узео гору на главу, бјежећи сад и пред срблом и уцјеном Владичином.

Владика Раде је и сам, мимо икога, горио и изгорио мржњом на Турке. Но ништа мање од борбе против Турака није му било стало до завођења реда и послушности у држави његовој. Сузбијање самовоље племела и појединача и борба с Турцима били су се спојили уједно, баш у личности Владике Рада.

Тврда и самовољна Маркова хајдучка глава није никако могла схватити да мора бити неког реда и у убијању Турака. И то код поглавара на погледу чијих пенџера су се вазда сушиле на кољу турске главе, и који је изишао у врх Цетињског Поља, усусрет харамбашама што су смакли силног Смаглагу Ченгића,* чијом се главом потитрао као јабуком, кад су му је подарили.

Свакако, у праву је био Владика: без реда и послушности није више могла ни борба против Турака да се води на успешној и стварној основи. Но што је за Владика био ред и послушност, за независна црногорска племена и за самовољне Црногорце било је губљење дотадашње слободе. Владика и да је хтио није могао да избира средства у остваривању онога што је наумио – Црногорци, на-

* Смаил-ага Ченгић, гласовити турски јунак из Херцеговине, из Гацка. Погубили су га Дробњаџи, на челу с Новицом Церовићем. Његова смрт послужила је Мажуранићу за спјев *Смрти Смаил-аге Ченгића*, најлепши југословенски спјев послјије *Горског вијенца* самог Петра II Петровића Његоша, Владике Рада.

викли на свако зло и бесуђе, нијесу му се дали и опирали су се тражећи помоћи чак и у сусједних Турака.

Био је Владика тежак Црној Гори, али ни она њему лака не бјеше – није он њу безразложно често називао бесудном и проклетом земљом.

Марко је до смрти туговао за својим несрећним и неумољивим господаром. Али никад није ни заборавио ни опростио што је морао због пасје турске крви да бјежи испод суда Владичина. Он је испјевао злобне стихове о мучном умирању свога великог и намученог господара: Кад Владика Раде умираше, свијет му се с душом уклињаше, три недјеље киша нахођаше...

Можда су баш ти стихови, који су потајно, пола столећа, живјели у незадовољном народу и били разлог што је непопустљиви и сурови књаз Данило,* који је од свог стрица Владике наслиједио неумољивост, али без његовог чојства и душевности, наумио да макар и на вјеру погуби хајдука. Можда је и суревњивост, оних који су се тек заглаварили, играла улогу у Маркову убиству. Тек хајдуку као да није било заборављено оно чиме се давно замјерио Владици Раду.

Једног јутра хајдук Марко освануо је опкољен у нећини. – Измамљен је на вјеру. Одвели су га пред жупску цркву, а тамо – мушкетали, стрљали. Нападаче је предводио познати јунак из јаког братства Ђоровића, жупски капетан Акица Ђоровић. Марко је, умирући, заустео нешто да каже – да прокуне невјеру или да остави аманет за потомство. Али Акица му је сасуо кубуру у зубе и задњу ријеч спржио.

Жуна је тек била ослобођена. Акица тек што је био добио над њом капетанство. Свака нова власт је безобзирна и без мјере, а књажевска је била утолико више. Ако је хајдука и требало довести памети, није га ваљало погубити. Његова смрт није била добро примљена у на-

* Кнез Данило Петровић наслиједио је свог стрица Петра II, у Црној Гори 1851. године. Убијен је у Котору 1860. године.

роду и о њој се, као о нечему крволочном и мучком, говорило још годинама, памтило и у мом дјетињству.

Ђиласи су тада били нејачица – свега неколико кућа – шире братство Војиновића главнином се већ било иселило у Турску, у Сандак. Није било никог да хајдука освети. Брат Марков, мој прадјед Маринко, био је повучен и радин човјек. Уза све то сматрало се да је капетан био једино вршилац туђе – књажевске – воље.

Проливена крв би се временом слегла и заборавила да сам Акица није своју сурову службену улогу испољаво и као лични ћеф и страст, што је било вазда тамо гдје је власт нечовјечна, а поготово у овој земљи. А за све зло, међу Ђиласима већ је била никла једна још љућа и отпорнија воља од Акицине, у Маринковом момчету Алекси, моме дједу.

Биле су прошле и двије, ако не и три године од смрти хајдука Марка, чија је личност и учинила да ново презиме и нови род на трен бљесну из сивоће покорног живљења и мирног умирања дојучерашњих кметова.

Било је прољеће и Алекса је орао њиву, јер је његов отац Маринко био код стоке у планини. Поред њиве је пројахао капетан Акица Ђоровић, у пратњи двојице момака. Он је назвао момчићу бога, али га је овај дочекао муклом шутњом, како се крвник једино и дочекује. Акица је на то одсјекао: А што ми, пашче, не примиш Бога, е бих те могао осушити као и стрица ти што сам! – Младић је баталио орање, одјурио кући код мајке и преварио је како је отац с планине поручио да му хитно спреме пушку, јер на браве наваљују вукови. Мајка му је извадила из закључане скриње џебану. Алекса је пречицом избио пред капетана Акицу, напуштио га сасвим близу и проломио му прси и изагнао на ледину комаде срца синцирлијом...

Да би се стало на пут крвној освети, која је постала највећом сметњом уједињењу земље, црногорски господари, од Владике Петра II, осуђивали су – не улазећи у разлоге – главу за главу. А у овом случају се радило о бираној – капетанској – глави. Акица је уз то био добар јунак и чувен главар, од јаког братства, док су Ђиласи били тањевина и неја-

ки. Алекса се није имао куд с браћом и оцем испред власти и куће Ђоровића до – у турски Никшић, утолико прије што се ни он ни ико од његових нијесу кривима осјећали. Тако су махом радили сви који су крв дуговали. Тиме се постајало ускок, али у Турској, јер су ускакали чешће из Турске у Црну Гору. Сваки Црногорац могао је таквога, ускока у Турску, погубити и плијенити кад може и како може.

Алексино ускакање је било и оправдано за појмове његовог времена. Али није за оно мога оца. Због тога је мој отац обично прескакао ускоковање његовог оца међу Турцима, иако је то била баш она личност по којој се Ђиласко име и рашчуло кроз сву Црну Гору. Ни чуда што је отац нерадо о томе причао! Код његовог оца, мог дједа, још је преовлађивало братственичко осјећање – није било срамота утећи под Турчина ради крви; код мог оца већ је надвладала државна и национална свијест – свака веза с туђином била је недолична. Мој отац се потајно стидио, иако безразложно, што је његов гласити отац ускочио у Никшић, у Турке, макар га је на то невоља била нагнала и макар што то није било срамота за његово вријеме.

Све Ђиласко било је разурено. Али разур као да их је подстакао: смјестивши се у крај града, још више су заимали стоком и свачим другим. Но живјели су као на огњу – на пушци и ножу, бранећи се од Црногораца и просипљући људску крв. Дјед се није могао ни оженити како је требало, него – ускачки. Његова будућа невјеста Новка, из јаке и гласите куће Радовића, с Лукова, била је остала млада удовица и рекла је, кад ју је неки просио, да неће да се удаје док је Алекса Ђилас неожењен. Али њени нијесу ни помишљали да је дају за одбјега. Отмица је тада била већ ријетка, обично с приволом дјевојке. Дјед је дочуо за њене ријечи, а знајући шта мисли њен род, оне су га још више затакле – своју младу је на зор отео. Али се родбина – поготову таква – отмицом налазила увријеђеном, још више но да им је мушка глава погубљена. Дјед се никад није измирио с пријатељима по невољи. Штавише, бабина родбина је учествовала у дједовом убиству. Тако је баба занавијек остала и безбратница, а њена дјеца без ујака.

Пред рат с Турском 1875. године* многи ускоци су били помиловани, па и мој дјед. Вратио се натраг, на старевину, у Жупу.

Но господарева милост није му главу сачувала.

Војвода Петар Вукотић, таст књаза Николе, поручио је Алекси да му одвоји у харач – као под Турцима – дванаест најбољих брова. Ако се има у виду како су се многи главари осино држали и брзо богатали у ослобођеним крајевима и какве је повластице присвајала књажева тазбина, овакав захтјев неће изгледати нимало чудан, поготову врема дојучерашњем ускоку, дужном крв, и крви, макар му је све било и опроштено. Али Алекса Ђилас није био свикао ником харач да даје. Јетко је одговорио: Даћу му оно што ми скине с врха од ханџара!

Алексу је назвао крштени кум на гозбу, припремљену ради тога да га смакну. Ту за кумовском трпезом, неки од сатрпезника ударио га је дрвеним маљем у бабину рупу. Да су га бар убили чојски: пушком и нескривено – мржње би било мање да се памти! – него као вола, изубаха. Па су му и љеш, обезглављен, бацили насред њиве.

Убиство су извршили људи које су власти с Цетиња напутиле. За те власти ни кумство није било никаква светиња** – већ су и многи други њиме били преварени. Владика Раде ломио је задату ријеч често, иако нерадо, али није гонио Црногорце да најсветије обичаје газе. Књаз Данило није ни од тога презао. Под књазом Николом*** противници су уклањани више мучки и неопацице. Но није се свакад могло тако.

* Рат Русије и Турске 1875. године, коме су се придружиле Црна Гора и Србија. На Берлинском конгресу 1878. године, после тог рата, Црна Гора и Србија добиле су независност и проширења.

* Престоница Црне Горе.

** Кумство се сматрало тада, а и сада, највећом светињом, а кум највећим пријатељем, нарочито међу Црногорцима.

*** Никола I књаз црногорски од 1860, последије погибје његовог стрица књаза Данила. Од 1910. прогласио се за краља. Свргнут последије уједињења Црне Горе и Србије и стварања Југославије 1918. г.

Није било ријетко у тадашњој Црној Гори да су многе породице затиране, све до сјемена у одиви. Било је науљено да се затре и непокорна кућа Алексе Ђиласа. Пошто су онако смирили Алексу, убице су пошле његовом дому – да истријебе све мушко. Опколили су кућу и изазвали Алексиног млађег брата Вељка, брза и храбра на оружју, због чега су нарочито зебли од њега. Не слутећи ништа, Вељко је испао на врата – дочекао га је грохот пушака. Било се већ смрачило и он је умакао, рањен, кроз куршуме и ножеве. Кроз прозор је утекао и Алексин дванаестогодишњи најстарији син, Мирко, а средњег, Лазара, мајка је сакрила у јасла, у сијено. Отац Алексин, Маринко, отешчао и оглувио због дубоке старости, у том часу се гријао над огњиштем, и не чујући шта се збива. Упавши у кућу, убице су га убиле над огњиштем – тијелом и крвљу је огањ притулио и сав је изгорио. Мој отац је имао годину и по дана, још у колијевци; један од убица је замахнуо ножем да га пресијече, али га је ухватио за руку неки од родбине мајке мог оца, који је био међу нападачима: Грехота је, дијете у колијевци! – Најстарије дијете, кћер Станојку, нико није дирао – није било у обичају Црногораца да дижу оружје на женскиње.

Требало је донијети главу Алексину, јер је по тадашњим појмовима и осјећањима спашена и сахрањена глава била што и спашени част и понос, скоро као да и није било погибије. Никог није било, а нико се није ни усуђивао до рођене Алексине кћери Станојке, да оде и донесе главу, да је барем пси не огризају и душмани не руже.

Ноћ тог поклања бјеше мрачна и кишовита. Станојка, у петнаестој години и тек задјевојчена, пошла је да тражи очеву главу. Пронашла ју је по казивању и кренула с њом назад, опустошеном дому на муштулук. Било је далеко до куће – и дању два–три сахата, а некмоли по невидјелици. У међувремену, ријека Грачаница је надошла, газови се погубили, и умало није у ноћи занијела и главу и дјевојку.

Станојку је све то, а нарочито глава коју је у мрклој ноћи отимала од помахнитале воде, потресло за цио живот.

Живјела је дуго, све до овог рата.* Али је непрестано, читавог живота, упадно тресла главом. Остала је, иако стројна и снажна у тијелу, од те ноћи мало изгубљена и у говору и у мишљењу.

И браћа и мајка јој, као и њена рођена дјеца и сви други, знали су за њен потресни удес. А знала је и она. Знала је и да сви други то знају. Но подносила је несрећу мирно и стрпљиво, као да је у својој припростој памети све себи разјаснила: тако је морало да буде, чинила је што је женско дужно за род свој. Није се ни поносила што је из душмана, од ноћи и воде, отела очеву главу, а ни стидјела што се тада изгубила и пореметила за цио живот. Она је била смирена и над собом и над животом, сиромашна и незнавена, не тражећи ништа, савијајући се око браће и њихове дјеце, око свог јединца сина надничара.

Браћа су је слабо пазила, иако је била пука сиромашница, без крова и без обојка земље. Није то био толико тврдичлук с њихове стране, него више убјеђење да њој, онако поремећеној и у себе увученој, ништа нарочито и не треба, као да ништа не умије да пожели. Она се, међутим, радовала као дијете и најмањему дару, љубоморно га чувајући макар безвредан био – није је живот милости-ма засипао.

Никада није заборављала шта се све догодило с њом оне ноћи, иако никад о томе није говорила. Она је на то и у спу опомињана, пе само оном незауостављивом трећњом главе, него нечим унутрашњим, нечим у њој самој – мишљу, сликом, чим ли? – што јој није дало да се отргне од страшног догађаја и врати читава у свијет око себе.

Касно у ноћи, кад сви поспу, устала би, разгрнула и подстакла ватру на огњишту, тупо се загледајући у игру пламичака. Њене крупне ноге, испуцале и раширене као копита – махом је ишла боса, биле су окренуте табанима

* Мисли се на рат од 1939. године.

ватри, а тврди и чукљевити прсти руку скамењени око кољена. Тако укрљена знала је да пресједи сатима, све док је не би неки звук или зора пренули. Каткада би се, тако сједећи, још више погнула и почињала да плаче, али на необичан начин – ни гласка, ни крета, само сузе лију из крушних зелених очију, низ лице испечено од сунца и рада и избраздано невољама као камен вјетром и кишамма. Али кад би се нашла сама у гори, гдје је нико не чује, знала би и да затужи на сав глас. Шта је оплакивала? Своју упропашћену младост? Или разур рода њенога? Или што је није оне ноћи мутна вода прождрла? Не, то није, јер је драже и светије од свега било – спасити главу родитељску.

Ако су други заборављали, бар понекад, Алексину смрт, она као да је била осуђена да буде за њу у сваком трену и свим бићем везана. И ако се ичем радовала, онда је то било баш томе, том неослабивом сјећању на оца, на главу његову.

Доиста, као да је и имала шта да памти.

Алекса је у свему био личан човјек. Још убиство Акице Ђоровића дигло га је међу врсне Црногорце. Иако је власт гонила крвну освету као државно зло, ова је у народу, поготову ако је јуначки извршена, још високо цијењена. Алекса је био наочит – жбојкаст, таман и плавих очију, и волио је лијепо оружје. А чак да он и није био тако силан човјек, био је то за његово братство, утолико више и увјерљивије уколико је био гори свратак, који је у све Ђиласко ударио иза његове погибије – породица се разурила и имањем и свим другим, а братство се растурило. Клоноу је и брат му Вељко. Погиноу је и он нослије неколико година. Дјеца су се поскитала и запуштила, да носе мржњу и огорчење и незалијечен бол цијелог свога живота. Јер што је ико претекао да продужи Алексин траг, није било по вољи људи, и то оних од исте крви, вјере и језика, него – пуким случајем.

Као да овако бива: породице, још брже но народи и државе, дижу се и пропадају с појединим личностима, као да су у њима сву снагу прикупиле. Прођу године и године

мука и невоља и сатру се читава покољења, док се породица поново не уздигне кроз неку нову личност у новој снази и величини.

3.

Мучко убиство Алексе Ђиласа мучно је одјекнуло у читавај тадашњој Црној Гори, иако не бјеше ни најогавније ни једино. А у сусрету с људима из других братстава, сваки Ђилас још дуго је примјећивао како га гледају са сажалјивом наклоношћу, не усуђујући се да га подрже, а стидећи се ако га не пожале. Живјели су као изопштени, као неко ког је задесила крвава срамота, од које се више не могу отети нити је заборавити, већ и због тога што ју је немогућно осветом спрати – иза ње је стајала владајућа кућа Петровића, а дићи руку на неког из ње није значило само положити и своју главу, него истражити читаво братство и нанијети несрећу држави и народу. На такво што се тешко ико одваживао и у најтајнијим помислима. У празновјерној покорности Црногорци су Петровића кућу држали као за свету.

Ако су се владе његових претходника – стрица књаза Данила и оца војводе Мирка, одликовале неограниченом суровошћу, ова књаза Николе се више истицала лукавством и разметљивом великодушносту. Као нико, књаз Никола је знао и добре и лоше стране не само Црногораца, него и сваког братства, па чак и сваког истакнутијег Црногорца. То као да је била владавина довитљивог и тврдокорног домаћина у непослушној и шароликој породици. Његови пређи, Владика Раде и књаз Данило, никад нијесу ни помислили да исправљају своје грешке и неправде: они као да такво шта нијесу ни опажали, превећ огрезли у непосредној борби око установљивања реда и одржања голе власти. Књаз Никола је већ могао да буде и друкчији – да заглађује неправде, не само своје и своје родбине, него чак и оне заостале од његових претходника. Он је добро знао и вазда имао на уму: иако не знају да праштају и да заборављају зла и неправде, Црногорци су

вазда готови да овугну на добročинство и великодушност, макар и од најљућег крвника долазиле.

Биле су већ протекле многе године од смрти Алексе Ђиласа. Изгледало је да – сем Алексиног братства – једино још књаз на ту смрт није заборавио: кад су се купили питомци за прву подофицирску школу памтљиви књаз је поручио да му упуте и неког од сннова Алексе Ђиласа.

То је могао бити само мој отац, Никола. Он је једино био свршио основну школу, није био прерастао, а истицао се већом бистрином и окретношћу од браће. Најстарији његов брат, Мирко, сем што је био неписмен, имао је суву десну руку, коју му је још дјед, загуривши га неопрезно на раме, био изврнуо. Средњи брат Лазар био је такође неписмен, а несналажљив у свему.

Тако је мог оца запало да пође у школу, из које су изишли први црногорски официри, како–тако школовани. Они су касније замијенили старјешине такозване Народне војске, који су на положаје долазили или личним истицањем или – још чешће – по наслеђу, махом без икакве школе.

Али отац није с миром свршио школу.

Очева смрт га је непрестано тиштала и као бол и као неопрана срамота. Жудња за осветом изгледа да је била јача и несноснија откад се на Цетињу нашао у близини оних за које је знао да су умочили прсте у крв његовог оца.

У њему су полако сазријевале мисли, па намјере и подухвати – да умири себе насладивши се осветом. Браћу је упутио на рад у Бугарску, једва и њима наговјестивши да нешто смјера. Додавио је и оружје.

Један догађај као да је убрзавао његову одлуку.

У школи се нарочито истицао трчањем и скакањем увис. У једном такмичењу пред господаром, на цетињској Обилића Пољани, он је прескочио хата изатрке. Књазу се допао скок, па му је наредио да понови. Док је отац хватао загон, књаз је намигнуо да му окрену коња дужином. Књаз се ваљда надао да ће момак прескочити коња и тако, по дужини. Отац је, дотрчавши, био изненађен – ско-

ком је доспио хату негдје око ушију. Сковитлао се, а крв му је ригнула на нос и на уши. Одвукли су га полумртвог. Опоравио се, касније. И мада га је књаз обдарио, да заглади ствар, и ово се канда запекло момку, и иначе надојеном горчином.

Никад се није дознало ни откуд је пала сумња на оца, ни на што се он заправо спремао. Ако је прво и било тешко дознати, ово друго је он сам знао, али је – ћутао. Тек у старости давао је да се наслути његова намјера да убије некога од књажеве тазбине, од Вукотића. При том би увијек додао да он не би могао дићи руку на свету кућу Петровића, а поготову на некога од књажеве крви. Но ни тад није говорио истину, иако је можда сам вјеровао да баш то чини. Као да је и самог себе увјеравао да није помишљао да се свети на Петровићима.

Осумњичен је био, уствари, да намјерава да се свети на неком од књажевих синова.

Био је окован и бачен у тамницу. Браћа су му допраћена из Бугарске и такође затворена. Но они нијесу дуго држани. Отац је остао под волтом, окован у тешка гвожђа, годину и један дан. Ожиљци изнад глежања годинама су се познавали, а држао је да су му ноге испили окви, па су постале танке и зимоморне. Мемла му је испила снагу и боју. Али у хитрини није много изгубио.

Истрага над њим није могла ништа одређеније да утврди. Црногорски суд, ако и није имао мјере, држао је до истине, кад је кривац већ доспио до њега. Оцу је глава све то вријеме висила о концу – он је с подједнаким разлогом очекивао и мушкетање и слободу. Двапут су га водили у двор, ноћу, књазу на разговор. Тада би га и расковали.

Шта се збило у тим разговорима? Шта га је књаз питао? Шта му је отац признао и како му се nokорио? Отац је причао само ово: књаз му се заклео: — Тако своју печену ћецу не јео на Божић – баш тим ријечима – ако сам знао за убиство Алексе. – Отац је повјеровао у невиност књажеву. Прије ће бити да је и хтио да повјерује. Можда је књажева заклетва била добар разлог мом оцу да

оправда, и пред собом и пред другима, што се занавијек одрекао најстрашније и најслађе страсти – освете, која је још и у то вријеме надимала прси сваког Црногорца.

Књаз Никола није био крволочан и радије је ломно него убијао људе. Изгледа да му је отац нешто и признао – жељу или огорчење, а овај му поклонио живот, за вјерност под тешком заклетвом обећану. Тако се отац књазу обећао да неће ни помислити на освету. Мој старији брат и ја нијесмо могли прежалити што се отац књазу приволио.

Отац је изишао из тамнице с враћеним чином. Књаз га је чак и обдарио, како то бива уз господарску милост – даровао је земље и њему и браћи му. Додуше, те земље су биле на самој граници према Турској у Пољима Колашинским, у селу Подбишћу. Ту се крв још лила. Ту, истргнути из братства, браћа Ђиласи су имали да доказују вјерност господару. Отац је ту био гранични официр. Тиме је породица материјално стала на боље, нарочито што се тиче мог оца, који је уз земљу имао и плату. Но било је то, уствари, добровољно и награђено прогонство.

Браћа очева већ су била ожењена и на новој земљи, негдашњем беговском читлуку, оградиле су куће и отпочели живот изнова.

Али ту, у самом селу, није било земље и за оца. Земља у селу била је већ раздата новонасељеницима, који су последије ратова 1875–1877. године навалили из планина на муслиманска имања као гладни вукови на торине. Отац је добио земљу по страни од села, на самку, на дотад нерађеној ледини, усред шуме. До првих кућа у селу има одатле мало мање од сахата, по каловиту путу кроза шуму.

Земљу је требало још и крчити, и кућу подизати. Отац је прво подигао кућу плотњачу, колико да главу заклони. Мјесто гдје је била та кућа, бјеше завјетрито, али – пресклонито. Годинама је отац штедио, чуваран какав је био, и чим је мало заимао, подигао је тврду кућу од камена на двије воде, какве се зидају у његовој старевини. Та камена кућа стајала је, и стоји, насред зараванка Подова, на мјесту веома вјетробојну, али – погледиту.

Оцу је највише било до тога да му се кула види од свакуд, са свих путева и брда. Али мајци, која је радила око стоке и куће и муку била с вјетровима, није било до изгледа. Она је вазда проклињала оца што кућу баш ту направи. И мада је она била у праву, доиста је било драго нама, дјеци, видјети ту кућу, издалека с брда, ма откуд да смо се враћали. Она нас је, стамена и сива усред заравни, дочекивала већ издалека. Као да је починула на зеленом зараванку између Таре и Штитаричке Ријеке, између стијена и брда, очекујући у окриље уморне и прозбле путнике.

Као да је немогућно у животу спојити нешто да буде корисно и лијепо уједно. Тако су и људи подијељени: неки за корисно, неки за лијепо. Ја сам се одлучивао за љепоту.

4.

Скоро све земље у колашинском крају биле су отете од муслимана који су – чим су их Црногорци посвојили – побијени или одагнати до задњег с њихових огњишта. И гробља њихова су затрта да се не зна да су некад ту били. Закрвљеност између двије вјере била је толика да су муслимани и сами селили, напуштајући куће и баштине. Нијесу бјежали само аге и бегови, него и сељаци муслимани, чија је земља већином и била. Присвајање муслиманских земаља схватано је и као награда за муке и ногибије и јунаштва у биткама.

Тако су сусједно село Бјелојевиће – сапрту долину на падинама плапине Бјеласице, населиле породице из Лијеве Ријеке, из васојевићког племена, а само Подбишће махом породице из Мораче. Насељавање и једног и другог села ишло је с истребљивањем и изгоњењем муслимана старосједелаца, које и дандањи зову Турцима, на ко су исте крви и језика као и Црногорци. Већ је рат одавно био завршен* кад су код Биоградског језера, у глухим шу-

* Мисли се на рат 1875–1877. године.

мама, Црногорци опколили дванаест муслимана из братства Кољића, из Бјелојевића, који су ту ловили пастрмке, и поклали их до једнога. Онда су жене и дјеца Кољића напустили село и предигли у Турску, а њихове куће и земље узели су Црногорци.

Насељен народом из брдских племена, читав крај се разликовао и од црногорских Херцеговаца и од Староцрногораца.*

Говор Брђана† је мек и обал као и у Херцеговаца, али се и разликује у много чему. И њихове пјесме су топлије и живописније него староцрногорске, иако не и тако стварне и кремените.

Мијешали су се наочиглед и све потпуније разни крајеви, братства и племена, са сваким ратом и сеобом. Поготову сад, иза Вељег рата.** Ако су се родитељи још издвајали у племенске и сличне посебности, за нас дјецу су то биле и успомене и причања.

Ми, дјеца, живјели смо и одрасли међу Брђанима, који су већ и сами губили племенске ознаке; отац је душевно био везан за црногорску Херцеговину. Општа државна и политичка традиција била нам је, међутим, црногорска. Због свега тога и нијесмо тачно знали, као и многи други из нових покољења, коме припадамо. Били смо од оних који су припадали Црној Гори у најширем смислу, њој као цјелини. Били смо Црногорци код којих су се већ смијешале и губиле разлике наслијеђене из племенског живота и из тога што су неки крајеви дуже остали под Турцима.

* Црногорска Херцеговина = крај око Никшића, дно Херцеговине, стара Црна Гора = Црна Гора око Цетиња, без крајева ослобођених у рату 1875–1877. године.

† Брђани, племена изван старе Црне Горе, такође Црногорци. Има седам брдских племена. Отуд и назив Црна Гора и Брда, употребљаван и у титулама црногорских владара.

** Вељи (Велнки) рат, рат од 1875–1877. године.

Али ово укрштање, мијешање из разних крајева, које је обухватило и моју породицу утолико више што је дошла из даљег краја и без саплеменика, било је појачано нарочито с мајчине стране. Она уствари није Црногорка, иако би се могло рећи да се њена породица, живећи међу Црногорцима, поцрногорчила – свака мора бити у неком јату.

Мајчин отац, Гавро Раденовић, добјегао је из Плава,* из села Метеха, због чега су његове и звали Метешанима. У љутњи, мој отац би говорио да су Раденовићи – Метешани Арбанаси. Но то није било истина. Раденовићи су Срби од искона. За њих се зна да су били подложници Дечана још у немањићско вријеме.† Упркос свих расељавања и покоља, они су претекли и одржали се на својој старевини све до данас. Раденовићи су се крвили са сусједним потурчењачким братствима, тако да се једино њиховом отпорношћу и јунаштвом – а свакако и заштитом гласних гусињских и плавских бегова Шабанагића, чији су чивчије бивали – може објаснити што се нијесу истражили. Гавро се доселио много прије мог оца у Подбишће. Ту се мој отац и уознао и зближио с браћом моје мајке и с њом, па се њом и оженио почетком стољећа.

Мајчин род се у свему разликовао од Црногораца. Они су боље радили земљу, јела су им била укуснија и разноврснија, боље су се облачили и држали су више до чистоће. То није било само због тога што су били имућнији – купили су били чардак и имање самог бега Зека Лалевића, него што је њихов начин живота био друкчији – напреднији и зналачкији. Они су побјегли из краја у коме је народ живио и од земље и, стољећима, свјештно се раду на њој. Сви други, у нашем селу, били су до јуче сиромашни сточари, који су се тек докопали земље, и то неплодне прљуге, да стално прилегну на њој.

* Крај и место на граници Црне Горе и Албаније.

† Манастир Дечани, зидан у 14. стољећу. Немањићи, српска средњовековна владалачка кућа у 13. и 14. стољећу.

Насупрот Црногорцима, то јест и Брђанима, Метешани су били народ поносит, али некичелјив. Нерадо су се лаћали кавге због ријечи, али су били готови на неисцрпан напор и несломиво јунаштво ако је у питању нешто стварно и несносно. Они су, више од мјештана, мислили и живјели у стварном свијету. Такви су били и њихова ношња и њихов збор – крути и без много боја. Они нијесу имали ни гусала, ни јуначких пјесама.

И њихове жене су биле друкчије – живјеле су више у кући и биле повучене – никада нијесу грдиле, насупрот Црногоркама, махом опасним псовачицама, које не умију, кад отпочну, да се у шокању зауставе. Метешани нијесу тукли своје жене, или веома ријетко. Код њих није мушкарцу било зазорно да одмијени жену на коме било послу.

Је ли то било због тога што су дуго живјели као чифчије под Турцима и под исуканијем ножем арбанашкијем, у сталном хрвању да се одрже, на мјесту гдје су рад и ћутање постали великим вредностима?

Тек, то је био такав сој људи.

Отац мајчин, Гавро, био је прави домаћин, строг у кући и не много разговоран. Побивши силедије који су му трли њиве и насртали на жене, он је све своје предао разору подивљалих комшија, па се с породицом населио у крају који је њих, добјеглице, свим подсећао на родни крај: и висински ваздух, и бистре и ледене ријеке, и могућност за држање стоке и за земљорадњу. Планина и шуме над главом, а и њиве и ливаде око куће.

Али народ им је био страп – друкчије је живио, облачио се и говорио, а друкчије су биле и ћуди његове.

Иако би Гавро, да је био Црногорац, имао да се хвали и прехвали јунаштвом – побити Турке* усред Турске! – он је о томе чак нерадо казивао, и то укратко, без кићења и разглабања. Ако му је неко дошао у кућу – частио је, али

* Уствари муслиманс; Црногорци све муслимане називају Турцима, према вјери која им је иста с правим Турцима, коју су и примили после турских најезда и пропасти средњовековних балканских држава.

није ни то ничим истицао. Важио је код Црногораца, због свега тога, као непредусретљив, и замало па – тврдица. Тачно је било једино да није био расипник, међу људима који махом још нијесу знали, а многи ни хтјели, да стичу, а стечено лако расипали.

Тако се и мајка разликовала од Црногорки – чистија, раднија и кућевнија. Изгледом је добро личила на свог оца и на браћу – висока, окошта, бијеле пути. Насупрот свом мужу, она је била неговорљива и без маштања. Једино кад би јој нешто преврело казала би по коју оштру, никад простачку ријеч. Али тиме би било речено све. Никад се није посвадила с неким из села или са снахама и јетрвама.

Насупрот њој, мој отац је био неуморни говорција и необуздане маште. Говорење му је било највеће и неисцрпно уживање, а без маштања није могао да живи. Био је он и лако свадљив човјек. Очито, за своју средину, био је и велике и упадљиве бистрине и довитљивости. Није био велики тециша – од оних што више причају о стицању, што се сатиру да стекну, али – не стичу. Није био ни расипник. Расипао је једино у часовима великих одлука и на послове који би му нагло пали на ум. Подухвати његови махом би се показали нестварни и без вајде. Јазовима које би ископао, сатирући и себе самог, вода не би потекла; зидао је и садио гдје не треба; куповао нова имања, да све распрода једнога дана у непромишљеној љутњи и огорчењу. Боловао је од љубави према дјеци, нарочито према најстаријем сину, првјенцу. Никад пије дјецу тучао, али је знао да им говори и говори – савјетује, љути се и проклиње.

Мајка је, пак, тукла дјецу кад јој дозлогрде, али без клетви и без грдњи. Њене краткотрајне и незлобиве батине биле су лакше од очевих бесконачних савјета и проклињања. Мајчина се љубав једва видјела. Она је вољела и чинила не нудећи и не тражећи ни љубав ни захвалност. Није ни по чему изгледала бистра жена. Њена памет је била једноставна, неуочљива, али стварна и некако исконски непогрешива, кад се већ искаже.

Коријени из којих се саздаје људско биће сложени су и многоструки. А док се то саздавање одвија човјек и не примјећује како и из чега настаје цјелина његове личности. У њој се изгубе њени саставни дјелови. Али сем што је потегао себе из разних крља, човјек се ствара и из себе самог – прерађује утиске спољњег свијета, наслеђа и примљене навике, дјелујући и сам на живот око себе.

Али ко би све то ухватио?

Свијет који је затекао, човјек не оставља за собом. Он га је и сам, наставши из њега, промијенио, мијењајући се такође у њему. Човјеков свијет је постајање.

Баш тај нестали свијет, макар колико био груб, и јесте најдражи својом непотворљивом стварношћу и љепотом. Он се не мијења више.

5.

Да Тара није тако бистра и студена, она би била својом махнитошћу као измишљена да буде крвава и немирна међа, и то не између двије државе, него између два свијета који су се хрвали на живот и смрт стољећима.

Ту, крај Таре, и падоше на ледину три брата да заснују нов живот.

Граница није ишла кроз Таром, него се одвајала изнад Мојковца, спрам нашег села и скретала преко планине Бјеласице. Читав крај је брдовит, па упади с једне и с друге стране, и да је било добре воље, тешко да би могли бити спријечени. Било је и крупних окршаја. Пљачке и убиства нијесу престајали. Ни једни ни други – Црногорци и муслимани, нијесу дали пушки да умукне, као да су стрепили да не забораве како им рачуни, још од Косова,* стоје нерашчишћени. Био је то подмукли живот, с обје

* Битка на Косовом пољу 1389. године, која је значила прекретницу у падању српских средњовековних држава под Турке. У народној пјесми и свијести остала као судбински догађај падања у ропство.

стране: засједе, упади и дању и ноћу, и на њиви и у планини са запетом пушком.

Нарочито је љети, кад озелени гора и спадне Тара, настајала крвава живост.

Лугови, тамни у ноћи, и шуме што се црне спуштају из висина све до воде, уз сваки час друкчије хујање ријеке, изненадни пуцњи и смрти, потјере и засједе – у томе је била служба очева.

И мој отац је неколико пута ноћу нагазио на засједу. Али су и Турци упадали у његове засједе. Биће да је ноћ била једини разлог што су губици бивали с обје стране незнатни, иако су једни друге са сласном језом напуштали близу.

Једне ноћи изишао је отац пред кућу, гдје је било посјечено неколико букава, а из лома је планула пушка. Одговорио је на ватру. Али ноћ нема свједока. Није се дознало ко је то био. Отац је слутио: Турчин није, не би се он дошуљао пред сам праг, као да зна гдје и кокошке јаја носе.

Те незапамћене године, у којим су се крчиле шуме и рађала сва она дјеца која ће смијенити прве досељенике, дишу кроз сјећања и причања свјежином дивљине и језом слушене засједе.

Тих година погинуо је, крај мог села, и син оног истог човјека који је домамио мога дједа на ручак. По убиству мог дједа, поменути кум се с браћом преселио у Турску, близу Шаховића, ваљда да би био сигурнији од Ђиласа и да би му се злочин у народу заборавио. Али он и његови морали су, идући из Црне Горе или у њу, да пролазе кроз село у које се доселио мој отац с браћом. Због тога је и сумња за ово убиство пала на Ђиласе. Али како је убијени био из Турске, никакве истраге није ни било. Ово ноћно убиство остало је занавијек мрачно и загонетно и притискивало нас је док смо били дјеца, али више због жеље да посигурно дознамо да је дјед макар и тако био освећен, него из радозналости или гриже савјести. Отац је увијек порицао да би неко од његових или он био извршилац. Али је то чинио с намјерном неуверљивошћу: Не, не би

то Ђиласи, Боже сачувај! А није он, крвник, био богзна ни какав човјек, не би се могло на њему ни осветити како ваља...

И стриц Мирко, негдје тада, тешко је рањен. Он је био стражар на граници и преревно гонећи шверцера, момче из сусједних Бјелојевића, ушао је за њим и у турску земљу. Младић га је причекао и тешко ранио кроз груди. Та рана, коју је стриц вукао незалијечену неколико година, била је и узрок његовој смрти.

Послије тог догађаја прошле су године и године, али ја и мој старији брат, пролазећи о распустима поред мјеста гдје је стриц рањен, никад не бисмо заборављали да се зауставимо, онијемљели и заглушени, крај камена на који се стриц наслонио леђима, губећи свијест. У народу се вјерује да из земље, ондје гдје се пролије људска крв, не расте зелена трава. Таква је на мјесту гдје је стриц пао била и у прољеће – тамно-црвена. Као да је попила људску крв, крв нашу – ћиласку, ону из које смо и ми потекли и која кола нама.

Али она заглунутост је била дубока нарочито кад бих сам пролазио. Она би почела да ме обузима прије но стигнем до мјеста. А кад сам већ код оног камена, као да је све живо застало у гори, болно запањено и укочено, осјећајући збивање људске смрти. Не чујем никаквог звука, сем лупања срца. И не видим ништа, сем што бубица нечујно мили поред камена на који се стриц наслонио појачавајући онијемљелост и тишину. Ни стајати ни откинути се од тог камена, као направљеног да се уз њега рањеник прислони – догађај као да се тек збио, као да се збива, просута крв се дими и отиче.

Невесело је махом било на путевима, ма куд пошли. Мраморја и гробови, погибије и несреће – једно до другог. Душманске погибије су се заборављале, али наше, црногорске, махом од братске руке, неослабиво су се памтиле. Таман се прође и заборави таква бјелега, а друга је на помолу. Свако одмориште – по гроб или мрамор.

А стриц није био ни освећен.

Стриц Мирко био је и иначе несрећан човјек. Све његове несреће биле су неизљечиве због немања мушког порода. Био је старији од оца десетак година. Вољели су се веома, љубављу у којој је било и нечег између оца и сина. Имао је три удате кћери, које није трпио, канда понављало због тога што није имао живе мушке дјеце. Никад није много радио, а није ни могао – незалијечен и осушене руке. Отац га је новцем помагао. Али – једино њега.

Мирко је био чудна мјешавина јунаштва и пустахилука, љепоте и наказности. Лијепо сачињен, поширок али не низак, крупних и као окријек зелених очију, висока каменита чела, широких црних бркова. Волио је лијепо оружје и одјећу и добра коња, иако је био сиротиња. На рат је и он ишао, али – због ране – на коњу, чак и у јуришима. Но није имао среће да погине.

Имање му је било сасвим запуштено. Није ни имао воље да се стара о њему. Ко ме? Чему? Кад му је досуђено да буде самохранац мимо других Црногораца! Као да је уклет и проказан мимо друге људе.

Ево какав је човјек он био: готов на свако чојство, а није га било стид да коњем разгони Цигане који су разапели черге на ливаде већ опашене. Био је од тврде ријечи и чазбен, знао је да буде њежан и човјечан, али и суров и безобзиран.

Други стриц, Лазар, био је друкчији. Саможив, туњав, повучен и несналажљив. У рату је био слаб војник. Додуше, није се ни хвалио јунаштвом. Женио се двапут, али од друге жене није имао дјеце. И жену и дјецу је тукао, али из бјеснила које би га обузело и за њ изненада. Сјутрадан би се прибојавао жене коју је јуче истукао: хоће ли бити добра и њежна? Синови му нијесу остали дужни. Тукли су и они њега кад су поодрасли. Наглув, правио се да је глувљи но што је био, кад би му то затребало. Да, волио је да се прави у свему. Ократак, дежмекаст, спор и добро грађен, радо се свађао, иако је туче избјегавао. Једном је у тучи отурио пушку и латио се коца – да му не би крв пала на очи, па да убије некога. Мало шерет и мало настран, без велике памети, припросте и смијешне довитљивости,

али – довитљивости. Нико га није много волио. Али ни он није patio од љубави ни према коме.

По досељењу у колашински крај, стриц Лазар је отишао на рад у Америку и тамо провео три године. Није научио скоро ниједну енглеску ријеч, а ни новаца није зарадио – какав отишао, такав дошао. Но баксузлук га је гонио док је и тамо био: жена му се сјаранила и замијела. Да би спасио част братства, мој отац га је скоро приморао да је отјера. Синови су му расли распуштено и самовољно, већином у кући мог оца, да се поскитају по свијету чим су се отргли.

Лазара су и у рату, дакако, пратиле недаће, али смијешне за причу. Узео га је за ордонаса неки друг мога оца – мало по познанству, а мало као послушног. Усред затишја залута метак и погоди Лазара у леђа – пао човјек пренемогнут, крв, носила. На превијалишту му љекар штипавицом извади метак: зрно већ охлађено, кроз рукав, једва је кожу пробило. Но и он се ранио, иако се нерасадно тиме хвалио. Другипут је утекао из окршаја низ неку раж и, бјежећи, натрапао на рањеника. Овај га закуми да га спаси, он га повуче – као брана да је ишла, тако широк траг је за њима остајао. Послије је тражио и орден: спасио је рањеника из најжешћег окршаја...

Нешто заједничко имао је мој отац с обојицом браће: са старијим говорљивост, а с млађим свадљивост, али говорљивији од првог, а мање свадљив од другог. У свему другом био је различит.

Он је био оно прво покољење у самој Црној Гори колико-толико школованих главара. Али те школе и те службе црногорске биле су такве да су они који су им припадали, начином живота, говором, понашањем, остајали сељацима. Живјели су махом на селу у нешто љеншим кућама, кићеније су се одијевали и масније јели, али су вардали око стоке и око земље као и сељаци, плаћајући надничаре само за најтеже послове – орање, копање и косидбу. Сви ти официри, учитељи, попови, напола школовани, могли су се све до овог рата лако распознати по црногорским паланкама: пазарним данима по кафаницама би-

стре политику, испијају ракију и до бескраја се кавже због Русије и Инглешке,* Рвата[†] и Биограда, гласају још по племенски, увијек и свиме незадовољни, одјевени пола на народну пола на варошку – по златном џемадану блуза или капут...

Ти и такви људи изнијели су на својим плећима ратове од 1912. и 1914. године, вршећи своје дужности храбро и поштено. Они су замијенили оно покољење главара који су водили ратове од 1875. године, битно се разликујући од њих. Били су безличнији, јер се и нијесу успињали кроз лично јунаштво и у бунама против Турака. Али ако би неки од њих био слаботиња и небастадур, такође није значео ништа. Били су унаријед одређени да буду чврсти и одани кнежеви службеници, истина махом кољеновићи, али без гордости и несавитљивости најистакнутијих представника ранијих генерација. Скоро нико од њих није ни постао бунтовник против миропомазаника испод Ђипура,** док су најистакнутије четобаше из ранијих покољена, као Марко Миљанов, Јоле Пилетић, Пеко Павловић, убрзо иза такозваног Вељег рата – оног од 1875. године, дошли у сукоб са самовољним и грамзивим господаром. Они су напустили домовину и расули своје кости по туђини. Тек ће се у једној још млађој генерацији, махом међу људима школованим на страни, у Србији, на један други начин јавити и развити отпор против изопачеие камариле и већ у свему грохнутог књаза и краља Николе.

Ко би из тога могао одредити из ког сам слоја потекао? Из неке сељачко-чиновничке средине, као и многи црногорски интелектуалци мојих генерација, више сељачке по начину живота, свакако.

* Енглеска.

[†] Хрвата, мисли се на незадовољство Хрвата због српске хегемоније.

** Ђипур – брдо на Цетињу; овде иронично – „миропомазаник испод Ђипура“, изрази опозиције противу књаза, односно краља Николе.

Наша кућа била је по свему сељачка, али у њој се живјело боље и културније – ако би тај израз могао да се употреби – него у просечној сељачкој кући. Увијек је у кући било кафе и ракије за оца и стидне госте, распарених тањира, али тањира, душека и поњава, па чак и јоргана. Отац је спавао на кревету. Увијек је било бува, а често и вашију – мајка је стално водила борбу противу њих. Стока је затварана зими у изби, у приземљу. У топлије дане задах избе био је тежак до несвијести. Чудно је било: прве доње гаће обукао сам тек кад сам пошао у гимназију. Није то било због немаштине него због навика и начина живота. Задуго нијесам могао да се привикнем на њихову љигаву мекоћу. Плаћали смо и надничаре и најамнике, али је и отац увијек радио на земљи. Мајка је радила као и друге сељанке, чак и више, јер су се повећане потребе школоване дјеце сваљивале махом на њу. Била је неписмена све до своје шездесете године, до овог рата, кад су је погибије и револуционарна активност њене дјеце натјерале да и сама почне да се интересује о ономе што се збива с њеном породицом и њеном земљом.

У вријеме очеве пограничне службе избила је и такозвана Колашинска афера*, у којој су и неки официри били оптужени због припрема насилног обарања књажевог апсолутизма. И мој отац је учествовао у хапшењу и претресању кућа окривљених. У кући једног од њих направио се да није приметио бомбу, наводно донесену из Србије. У тој афери је било и стријеланих и мучки убијених. Али је као најмучније остало у памћењу народа што су ухапшене тукли мокрим конопцима. То се помињало и осуђивало више но и сама погубљења. До тада Црногорце нико није у истрази тукао. Њихово људско достојанство није било батинањем вријеђано у њиховој земљи и од њихове власти, сем за крађе, упркос свим свирепостима. То је било први пут... И тако је – остало. Привикли су

* Најпре је избила Бомбашка афера 1908. године, а касније Колашинска афера. Радило се о преношењу бомби и оружја из Србије, ради терористичке акције против владе књаза Николе.

се да трпе да им газе људски понос, но нијесу измијенили мишљење о онима који то чине...

Ту, на граници, отац је дочекао и рат од 1912. године.* Њему је било стављено у дужност да изазове граничне сукобе који би послужили као повод рату. У зору, повео је своје сељаке у напад на граничну караулу на Пржиштина, која је доминирала прилазима Мојковцу. Борба је била веома крвава. Наши су у заносу подцијенили храброст и отпорност Турака. У разгару борбе, мој отац је прислобно розгу уз караулу, попео се и бацио запаљену кошуљу на кров. Четрдесетак стражара је изгинуло и изгорело а да се ниједан није жив предао. И с наше стране је било доста мртвих и рањених – све млади људи, гинули су жељни рата и крви и лакоми на јунаштво. Било је међу њима и дјеце од четрнаест година, која су полетјела у бој на зр старијима.

Али највеће јунаштво показао је прекотарски муслиман Хусо Мехотин. Он је био гласовити четовођа против Црногораца. Још од ране младости живио је у клању с њима. Чувши у свом селу пуцњаву на Пржиштина досјетио се злу и сам-самцит се запутио против црногорске војске. Из карауле су се вили последњи димови кад су Црногорци зачули Хусов изазов са сусједног брда. Он је кликовао црногорске главаре, најављујући им свој долазак и зачикујући их да га сачекају ако их је мајка родила. Сачекало га је десетак војника и он је, не презајући, ступио у битку, као да је знао да је то задња коју његово царство и његова вјера бију на овом тлу. Пао је и он, изрешетан мецима и несит мржње, а с њим и четовање око Таре. Остале су једино приче и легенде, које полако утањају под теретом нових и значајнијих догађаја. Тако се губи и Хусо Мехотин и његов задњи подвиг.

Године 1941. мој брат Алекса запалио је ту близу, на Мојковцу, касарну италијанских карабињера, на исти начин као и отац ону турску на Пржиштина. Брат ми је

* Рат балканских држава противу Турске. тзв. Балкански рат.

причао да га је очев подвиг подстицао и на то како ће запалити касарну. Тако то иде с кољена на кољено.

Црногорци су продирали у Санџак једва наилазећи на отпор, и то махом од мјештана муслимана. Јунаштво и слава стицали су се лако, све до нерасудне скадарске касарнице, која је Црну Гору зацрнила.*

Отац је у једном окршају појурио за једним Турчином. Обе војске су застале, гледајући шта ће бити: онај је бјежао, осврћући се да гађа мог оца, али немајући за то времена, јер му је овај иза врата витлао сабљом. Најзад је сабља стигла бјегунца и као у причи или пјесми – фију! – глава се нашла на ледини... У причањима то је било лепше као слика, но што је било велико као јунаштво: глава одрубљена у лету, с кључом крви, док је погубалац још на ногама... Али нико као да не примјећује, ни док прича траје, ни послје, да је оно била људска глава...

Црногорци су једним махом очистили Санджак и окренули се Метохији. Мој отац је био у почетку постављен за команданта у Бијелом Пољу, али је премјештен ускоро у Ђаковицу и преведен у крилашке[†] – жандармеријске јединице. Једно вријеме је за њим ишла и породица, па се вратила назад. Нити су се прилике сређивале, нити је она била навикла на градски живот, најбоље и најсигурније је било на својој земљи у свом селу.

С тим ратом у нашу кућу су дошли муслимански ћилими и сеаде, раније их није било. Јесу ли куљени? Или их је неко поклатио представнику побједничке власти да се на тај начин умили и утврди пријатељство? Није их било ни много ни од велике вриједности. Али су се њихове живе боје и правилне шаре испреплитале с нашим сељачким, црногорским пјесмама из дјетињства.

* Битка за Скадар 1912. и 1913. године, вођена са закашњењем и без припрема, у којој су Црногорци имали веома високе губитке. Црногорци су најзад заузели Скадар, али су га морали напустити под притиском великих сила.

[†] Крилаши, назив по грбу на капи – раскриљеном орлу = црногорска војна жандармерија.

Овдје је вазда било тако: ратује се због завјетних снова, а успут пљачка и пустоши. Голи и гладни горштаци нијесу могли а да не отимљу у сусједа чезнући и гинући за старом славом. Овдје је рат био опстанак, начин живота, а гињење најљепши сан и највиша обавеза. Живјети патно, у мукама и погибијама, мишљу ићи далеко и високо.

6.

Прва сјећања су оживљене приче о оном што се догађало прије памћења. Баш ако је и тако, та сјећања су ништа мање стварна од оног што је доиста доживљено.

То је било у граду – јер патос је жут и изрибан, а зидови бијели... Дјечак је затворио врата изнутра и заглавио се између зида и кревета. Кроз прозор, са степеница, обављају му свашта и моле га да отвори. Он већ није мали, говоре му да већ има двије године. Он схвата, он би хтио да учини то велико дјело, али не може да се извуче. Неко је шипком одгурнуо кревет и он трчи вратима, отвара их, унутра куљају свјетлост и загрљаји... Затим путују некуд, кроз мрачни ковитлац брда и њива. Газе преко ријеке, али њему не дају да газе. И сам он види да је вода брза и дубока, и црна, иако се кроз њу види обло и бијело камење. Војник га је лако забацио себи око врата, а дјечак узима капицу у руке – нова је, могла би пасти, па да му је вода однесе. Но никако не може да схвати зашто га сви због тога хвале и диве се његовој памети, иако ужива кад то препричавају старији као да пипањем опажа да је заиста већ паметан... Опет у другом граду. Ту постоји неки веома добар човјек, Ариф. Он је по нечем друкчији од домаћих, јер сви га хвале, иако је Турчин, иако је друге вјере. Турци су они које треба посјећи да они не би нас посјекли, али: Шта је вјера и зашто је добар Ариф, којег не треба посјећи, иако има главу као и они које сијеку? Арифова глава је ћелава и дугачка. И дјечак је добар с Арифом. То сам Ариф каже, јер га дјечак опомиње да иде у џамију и прати га до ње. Ту Ариф оставља дјечака и одлази у велику зграду с високим минаретом и с много кон-

дура и папуча у дрвеном предворју. Дјечак не може у цамију, њему је то забрањено, јер он је друге вјере него добри Ариф, чији цепови никад нијесу празни ни брањени тврдим и jakim шакама. Затим пада киша топла, крупна и тврда. Дјечак се склонио од ње под сто. А под столом је много чизама, и оне су живе – мрдају се, пребацују једна преко друге као кад се људи грле око рамена, одгуркивале су сабље, чешкале једна другу и разговарале безгласно. Дјечак је ту и заспао. Носи га у наручју човјек који није Ариф, него – кажу – отац, и нема ни кише ни оних живих чизама. Онда причају: дјечак се био изгубио. Али он то не може да схвати: како, зашто изгубио? Губе се рђава и глупа дјеца у шуми у којој има вукова. Сви су се били уплашили: да га не украду и не закољу Арбанаси. Зашто би они крали и клали дјецу? Друге су вјере – Ариф је Арбанас и воли дјецу. Оно о крађи је можда само прича, да би дјеца била послушна и да се не би губила, јер одрасли не воле да их траже...

Но ово је већ јасно сјећање. Збило се с прољећа хиљаду девет стотина и четрнаесте, а можда и прије.

На утабаном брежуљку, у јутро магловито, били су официри и њихове жене, свакако међу њима и моја мајка и отац, а сигурно и очев посиљни. У част нечега – чега? – требало је да пуца топ. Сви су страшно намрштили лица и запушили уши тако снажно како да ће нешто опасно у њих да им улети. Очев посиљни забио је моју главу међу своје ноге, а и ја сам запушио уши.

Зашто су ми главу загњурили баш тамо гдје има нешто срамотно? Било ме стид дуго због тога, али сам се бојао да извучем главу. Но ником нијесам рекао за тај стид, а нити гдје ми је била загњурена глава.

Топ је рикао много јаче од вола, али не неподношљиво, него скоро весело, разјапивши још више ждријело и тржући се као да га је бич ошинуо. Око њега би се раширио сиво-плавкасти дим.

Нијесам могао да схватим због чега су се људи унапријед бојали тог благог дима и тог пуцња, јаког, али који не удара и од којег не боли.

Топови су загрмјели кроз прво сјећање. Бомбе ричу и пушке праште кроз читаво дјетињство, рањавају сваки сан и кидају сваку слику у комаде.

Та прва топовска рика стоји у сјећању урамљена, али тврда, опипљива. Нема ни оца ни браће, чак ни мајке и бабе. Али једна жена у дугачкој бијелој хаљини, стегнута у струку и сва топла и зрачна била је код оног топа, једина јасна у сјећању између свију других. На глави је имала широк шешир, сав као од сунца. Да ли је то била мајка? Не, није. Мајка је увијек носила народну ношњу, и није онако зрачна и топла? Ко је та жена? И због чега је легла у прво сјећање извијена и опојна, уз дивљу рику челичног бика?

Празнине су у сјећању големе.

Траје рат, не прекида се, једино су душмани други – Турци, Арбанаси, Бугари, Аустријанци и Маџари.

Живимо у свом селу, каменој кући изгубљеној у огромним шумовитим брдима. Брда су мрка и висока до звијезда.

Сад је стално уз нас, уза ме, једна жена, топла као она у бијелој хаљини: стрина Ђука, жена Лазарева. Њено грло је обло и груди су њене меке. Она је нероткиња и воли нас, дјеверску дјецу, умјесто своје: њена љубав је увијек иста — топла и њежна, али без оне строгости и жара, који избијају нагло код мајке. Стрина прича страшне приче: о ђаволима, вјештицама, здухаћима, и то ноћу, кад оживљава неки други, незнани и стравични свијет. Заривам се у њено топло тијело и од страха заспивам, док иза вратију, тамо гдје су тикве, расте, надима се и ваља к мени нешто меко и огромно, али не успијева да ме пригњечи... Први сан у тој или некој таквој ноћи: чешкам испод грла жуту краву, која је уживала у томе, испружајући далеко румењу њушку. Подмећем крави главу да је залиже, али – крава неће, неће. Будим се од жалости и од миља, од зоре и шумова. Милујем стрину испод грла. Њено грло је глатко и драго, много више него у краве.

Али ни драгост стрине ни њене страшне приче нијесу кадре да одагнају рат.

дура и папуча у дрвеном предворју. Дјечак не може у цамију, њему је то забрањено, јер он је друге вјере него добри Ариф, чији целови никад нијесу празни ни брањени тврдим и јаким шакама. Затим пада киша топла, крупна и тврда. Дјечак се склонио од ње под сто. А под столом је много чизама, и оне су живе – мрдају се, пребацују једна преко друге као кад се људи грле око рамена, одгуркивале су сабље, чешкале једна другу и разговарале безгласно. Дјечак је ту и заспао. Носи га у наручју човјек који није Ариф, него – кажу – отац, и нема ни кише ни оних живих чизама. Онда причају: дјечак се био изгубио. Али он то не може да схвати: како, зашто изгубио? Губе се рђава и глупа дјеца у шуми у којој има вукова. Сви су се били уплашили: да га не украду и не закољу Арбанаси. Зашто би они крали и клали дјецу? Друге су вјере – Ариф је Арбанас и воли дјецу. Оно о крађи је можда само прича, да би дјеца била послушна и да се не би губила, јер одрасли не воле да их траже...

Но ово је већ јасно сјећање. Збило се с прољећа хиљаду девет стотина и четрнаесте, а можда и прије.

На утабаном брежуљку, у јутро магловито, били су официри и њихове жене, свакако међу њима и моја мајка и отац, а сигурно и очев посиљни. У част нечега – чега? – требало је да пуца топ. Сви су страшно намрштили лица и запушили уши тако снажно како да ће нешто опасно у њих да им улети. Очев посиљни забио је моју главу међу своје ноге, а и ја сам запушио уши.

Зашто су ми главу загњурили баш тамо гдје има нешто срамотно? Било ме стид дуго због тога, али сам се бојао да извучем главу. Но ником нијесам рекао за тај стид, а нити гдје ми је била загњурена глава.

Топ је рикао много јаче од вола, али не неподпошљиво, него скоро весело, разјапивши још више ждријело и тржући се као да га је бич ошинуо. Око њега би се раширио сиво-плавкасти дим.

Нијесам могао да схватим због чега су се људи унапријед бојали тог благог дима и тог пуцња, јаког, али који не удара и од којег не боли.

Топови су загрмјели кроз прво сјећање. Бомбе ричу и пушке праште кроз читаво дјетињство, рањавају сваки сан и кидају сваку слику у комаде.

Та прва топовска рика стоји у сјећању урамљена, али тврда, опишљива. Нема ни оца ни браће, чак ни мајке и бабе. Али једна жена у дугачкој бијелој хаљини, стегнута у струку и сва топла и зрачна била је код оног топа, једина јасна у сјећању између свију других. На глави је имала широк шешир, сав као од сунца. Да ли је то била мајка? Не, није. Мајка је увијек носила народну ношњу, и није онако зрачна и топла? Ко је та жена? И због чега је легла у прво сјећање извијена и опојна, уз дивљу рику челичног бика?

Празнине су у сјећању големе.

Траје рат, не прекида се, једино су душмани други – Турци, Арбанаси, Бугари, Аустријанци и Маџари.

Живимо у свом селу, каменој кући изгубљеној у огромним шумовитим брдима. Брда су мрка и висока до звијезда.

Сад је стално уз нас, уза ме, једна жена, топла као она у бијелој хаљини: стрина Бука, жена Лазарева. Њено грло је обло и груди су њене меке. Она је нероткиња и воли нас, дјеверску дјецу, умјесто своје: њена љубав је увијек иста — топла и њежна, али без оне строгости и жара, који избијају нагло код мајке. Стрина прича страшне приче: о ђаволима, вјештицама, здухаћима, и то ноћу, кад оживљава неки други, пезнани и стравични свијет. Заривам се у њено топло тијело и од страха заспивам, док иза вратију, тамо гдје су тикве, расте, надима се и ваља к мени нешто меко и огромно, али не успијева да ме пригњечи... Први сан у тој или некој таквој ноћи: чешкам испод грла жуту краву, која је уживала у томе, испружајући далеко румену њушку. Подмећем крави главу да је залиже, али – крава неће, неће. Будим се од жалости и од миља, од зоре и шумова. Милујем стрину испод грла. Њено грло је глатко и драго, много више него у краве.

Али ни драгост стрине ни њене страшне приче нијесу кадре да одагнају рат.

Он се наједном примакао, размичући својим урлицима брда и потресајући небеса, наливши сваку ријеч и сваки крет стравом и болом. Одраслих мушкараца већ одавно нема, једино – жеље и бриге и запјевке о њима. Често и жене одлазе ка војсци, натоварене храном и даровима. Али често и враћају дарове – чарапе, опанке и фањеле, јер су изгинули они којима су били намијењени.

Сад се ратна врева примакла сасвим близу, и брда као да се, потресена, срде. На војску је пошао и старац Милија. Он је толико стар да се дјеца с њим играју радије но с ким било другим. Безуб, наглув и обневидио, он једва мили земљом. Али су му руке још снажне и испуцале шаке тврде као од церовине. Он је, прича се, у свом дугом вијеку, искрчио више од пола сеоских испаша и ливада. Он нема пушке нити је икад, мирни сиромашак, ишао у рат. Али сад је кренуо и он – са сјекиром. Смију му се сви због тога, али и диве његовој јуначкој старости: рат није крчење шуме. У рат нду и старци и дјечац, па били богати или сиромашни, чим он дође на њихов праг. А овдје се само на прагу и ратује.

Ничег није остало од дотадањег дјетињства, смрвљеног хуком битке и крвавим недаћама.

Разгарала се већ неколико дана чувена Мојковачка битка,* последњи и најжешћи отпор црногорске војске Аустроугарској, ту око Таре, на оној истој међи између наше земље и Турске.

Мојковац је далеко око сахат хода од наше куће. Битка се одвијала на висовима изнад њега.

Црногорска артиљерија била је дијелом постављена на брду Препрану, наспрам наше куће. Ту је била и хаубица – њен пуцањ се из мумљаве и вреве увијек издвајао треском од кога би преплашени прозори задрхтали.

Сад нијесу само допнрали гласови о погибијама, о непојмљивом касапљењу људских тијела и о страшним и смијешним згодама рата. Сад се све то одвијало ту, ис-

* Мојковачка битка између аустријске и црногорске војске, јануар 1916. године.

пред нас на околним брдима, по шумама бојна врева није допуштала да усну под дебелим сњеговима.

Најприје су избили на јаву Србијанци.

Откуд су они, куда су ишли?

Српска војска се повлачила од Пећи преко Андријевице, Колашина и Подгорице за Скадар,* а наша је кућа далеко од Колашина низводно четири сахата, и то кроз шумовит и скоро безљудан крај. Шта је скренуло Србијанце с пута? Можда су бјежали из своје војске? Не, нијесу. Нијесу ни могли залутати тако далеко. Можда су то били за војску неспособни, који су тражили рупу на фронту, или да се заврше и црногорско-аустријске борбе, па да иду кући? Али не, најприје ће бити да су то били изморени и рањени из одреда српских артиљераца, додијелених као помоћ Црногорцима код Мојковца.

Дошли су они из дубоке и крваве помрчине рата и – нестали у њој.

О њима, о Србијанцима, већ су колале приче како умиру од глади и изнурености, по путевима. И како им налазе новац у устима: злато не помаже да се душа остави! Нема хљеба и други га не да, нити се су чим купити може! Чинило се да су Србијанце жалили више но им помагали. Жалост је била утолико већа што им се није помогло чак ни колико се могло. Прошли су кроз Црну Гору као кроз туђу земљу, дивљу и бездушну.

Код нас их је навратило пет-шест. Један је остао заувјек у сјећању. Мршав, мрк, висок, имао је црну шубару и од ране удесно накривљену главу. Све мушке, и дјечаке, звао је – брате, а све женске, чак и бабу – сестро. Говорио је отегнуто и меко, као перјем по рани. Јео је комадину кукурузног хљеба и кришчицу куване сланине што је добио од моје мајке. Захваљивао је оним његовим паперјастим ријечима и сав се уносио у то да му не капне ни капљица масти са сланине – да, баш ни капљица да се не изгуби, као да му од ње живот зависи, – па је подметао хљеб

* Реч је о повлачењу српске војске преко Албаније и Црне Горе на Јадранско море, после окупације Србије крајем 1915. године.

непрестано... Они су отишли, и он је отишао. А иза њега су остале код дјеце меке ријечи: брате, сестро.

Знао сам већ тада да мрки Србијанац чува сваку кап масти због глади. Ми смо имали још доста сланине на тавану, па су њему ипак дали мало парче, чак мање него дјетету. Има људи који немају да једу кад су гладни. А у рату, у рату је свима мало. Гладни су сви. И који имају и који немају. Ови што немају јер немају, а они други из страха да ће и њима нестати.

Касније наилазе неки лакши рањеници, Црногорци, и - авиони.

Био је ведар дан, прамињају облаци. И зимско сунце, изненадно крупно и топло, као да га први пут видимо. Оно пасе весело и споро небеским ливадама. Није се ни помјерило кад су с планине упали у ведрину два авиона – један огроман, спор и црн, док је други, лакши и бржи, сав златан и живахан као пчела, улијетао у сунце и губио се у њему, да изађе још сјајнији. Рањеници нијесу хтјели да излазе из куће, а жене су пограбиле нас дјецу и почеле да бјеже. Мали војник разлагао је из огромне умотане главе: Кућа је од камена и велика, а на самку, могу помислити... и бацити бомбе. – Али бомбе нијесу бацили. И ведрина је остала тога јутра неразбијена, с пуцњима ријетким и меким у дубоком снијегу.

Авиони су нестали, најзад, и лијеп дан је измамио дјецу напоље. Муниција се расула свуда наоколо. У кући је много дјеце – у селу је опасно, а наша кућа је заклонита. Играју се опасне, али дивне игре: узме се жара на ватраљ и на њ се стављају метци, бјежимо иза угла зида, а метци весело праште. Старији брат предводи у тој забрањеној игри, коју пема ко да сирријечи... И то је прво јасно сјећање на старијег брата: блијед, мршав, великих ушију и с два велика тесласта предња зуба. Зимоморан у ведри дан. Озбиљно и невесело дијете, чак и у игри...

Старији се љуте на брата и на игру с метцима. Али не толико што смо се могли осакатити, него због нечег другог: како се можемо радовати у такве дане! Они знају, они слуте нешто страшно и необично – биће крвавог бо-

ја и не зна се ко ће да побједи. Ми чујемо ријечи о томе, али нам је њихов значај несхватљив. Боја је било и досад. Зашто би баш овај био тако страشان?

Не бих још сазнао да је Божић тако велики празник да није било крваве и велике Мојковачке битке – овог пута се није ишло у бадњаке, није било гошћења, а тонови су поздрављали недолазеће полагајнике. Све је згрувано топовима, крваво и у гнојним завојима. И сва три Божића су искомадана и вуку се крвави један за другим кроз међаве, заглављени у сметовима.*

Рат је допро свом силином и у нашу кућу, иако је она спутна, јер су му сви путеви постали претијесни – свуд рањеници, муниција и пушке. Дјеца су престала да се играју с потпаљивањем метака – сада се озбиљно играју одрасли и без престанка грми и прашти на свим странама.

Топови никако да замухну, као да не знају за умор. А кад се јави хаубица – као да рикне планина свом утробом, њу нијесу могле да умекшају дебеле сњежне бјелине. И то траје, без престанка. Ноћ је најмучнија, сва измрвљена и узмућена као залеђена бара целелом говеди. Вртлог битке све је измијешао – људе и дрвета, небо и земљу, дневи и ноћи. То је тако кад људи гину да би одбранили нешто драже од свог живота.

Горе, на Малом Препрану, читава два дана је ишла, иде и иде наша војска, споро и у нереду гомила за гомилом. Неки војници су залутали и до нас. Били су љути и жалосни и проричу издају и несрећу. Псују и пријете, а у кући су сви уплашени. Шта се то догађа с овом непораженом војском?

Дошла је затим тишина, тако потпуна да се ни птица из горе није јавила. А с тим и страха.

Па јутро у коме је још једном, страшније по икад, раздерана бијела тишина.

Већ се чуло да ће се наша војска повући ка Колашину и даље, иако није битку изгубила. Убрзо ће затим доћи

* Аустријанци су почели напад код Мојковца на Божић, и он је трајао сва три Божића.

Аустријанци, Швабе, па наши топови морају бити лагумисани да их непријатељ не би заробио.

Љути мраз и тешки снијег нијесу били кадри да стегну потресне врискове којима је челик, цијепалући до јуче ваздух и земљу, стабла и људе, кидао сада самог себе. Искомадане у трену у хиљаде парчади, топовске цијеви би једна за другом последњи пут болно рикнуле, да затим сав нростор задрхти од зуке а земља застење од потреса. Мора да су такви змајеви и њихова зука – земља дрхти од њих кад с планине на планину прелијећу и падају у Језеро, подижући његову воду до у врх брда. Али змајеви лете ноћу и виде се огњевити, с њих прште варнице на све стране и пале траве и голет у сушним временима. А ово се не види – јечи рањени ваздух и уздишу преплашене дубраве.

Укућани и сељани као да су се набили у један угао, а жене нас држе за руке и увече чврсто привлаче уза се. Треба да се појави нешто страшније од иједног привиђења из оних ноћних прича: доћи ће Швабе. Ко су они и шта хоће? Људи као и наши. Једино говоре страшним језиком, који се не разумије. Ваљда нијесу само због тога тако опасни?

Али се није догодило ништа.

Већ два дана пролази аустријска војска, стопама оне наше. Али Аустријанци иду уредније, иако можда и спорије од наших – све шилбок до шилбока. У низовима, њихово оружје сија на зимском сунцу хладно и оштро. До ноћи они не проћу сви, а ујутру још иду – притиснуће сву земљу нашу.

Прва аустријска патрола, која је наишла послвије неколико дана, била је састављена од неких риђих и безразложно веселих људи, који су покушавали и да се играју с нама дјецом и да нас помињу. Али ми то нијесмо хтјели – с душманима, иако нас је страх брзо остављао видећи да су они људи као и други. Неки су говорили и нашки. Причали су нешто с женама и изгледа тражили оружје. Нико им ништа није дао, а они су отишли ипак задовољни. Послије се дуго, и чак с веселом радозналошћу и чуђењем, при-

чало о њима и о томе како нијесу дирали никог – нијесу натрунили ни кап воде.

Дјетињство, започето у тој страшној ломљави, није постало веселије ни живот питомији.

Један народ – црногорски, који је живот поимао као рат и славу, престао је да војује. Тиме је нестало једне народске војске и једне државе.

7.

Слом црногорске државе није затулио јуначке и човјечне силе, али као да је подјарио оне друге – насилничке и ничим неопитомљене и необуздане.

С несрећом читавог народа као да су дошле и оне друге недаће.

Или сам их ја тек тада опазио?

Људи су се прозлили и пропоганили – један другом не да ваздух да дише. Бестилуци и поганлуци у кући, у селу, чине да се начас заборави и сама народна несрећа. Ова опачила су наша, црногорска и кућна. Ако би се с окупацијом она и умнажала, опет их није аустријска сила у себи донијела и улила у наше људе. Носили су они то у себи, требало је само стеге да попусте.

Стриц Лазар је нарочито неуморан и у свакоме злу и покору над укућанима.

Лазар је имао неку дурљиву кобилицу коју је закучио негдје у рату. Пошао он на њој у Колашин и – кад хоће несрећа – примјети крај пута сапун, стварчицу примамљиву за сељака. Он се скине с кобилице да дохвати сапун, али овај је био подаље, преко јарка. Док се он тако бактао да дохвати сапун, кобилица се отргне и удари у трк низ ријеку, низ лугове, ломове и јазине. Кад је није могао стићи, Лазар се врати кући, љут и намргођен, псујући и кунући и кљусе и себе и све што му на језик дође. Његова кћи Роса, тек задјевојчена, прекорела га је што није припазио на кобилу, кад зна каква је. Он као да је једва чекао да има на кога да искали бијес. Псовао је и тукао. И своју жену. А како је Роса плакала, њега је то још ви-

ше разбијеснило, увукао јој је црне витице у врата, па ова затворио и почео да је гази ногама. Тада се покренула и моја мајка и отела дјевојку. Дјевојка се није драла, него је једино плакала и плакала, увлачећи под мараму црну косу која се стално просипала.

Ускоро је стриц Лазар, озлојеђен, напуштио и земљу и кућу и отишао са женом, с млађом кћери и млађим сином у Метохију. Старија кћи Роса и старији син су се скрили, да не би пошли с њим, и остали су код нас. С Лазаром је отишла и она злоковарна кобилица, на радост свију. Али она велика неправда и туга Росина нијесу отишле са стрицем.

Стриц Мирко се још горе прозлио, иако онајвише према самом себи. Он бије и разагони по селу своје кћери, одавно већ удате. Једна од њих, која му је злоћом највише личила, зазива га с краја на крај села: да дође и засуче бркове, па да је пољуби у – срамотна мјеста, која она набраја не бирајући ријечи. Читаво село узима бруку и грдило од тога. Мирко је одагнао и своју жену, већ старицу, и она је добјежала нама усред студене ноћи. Сав оропуо, он ипак дивља по селу, неуморан у насртању на ратне удовице. Његова жена вели за њега да је он у томе пас и да би змију у око напаствовао. Он замрче и освиће на коњу, у дивљем немиру и лутању. Чазбен, он расипа; иједак, он се кавжи.

Ускоро је и стриц Мирко здимио у Никшић на старевину, да код рођака предевера окупацију, не смирујући се ни тамо ни тренутка.

Много зла и туге, у несрећи народној.

Да се ускоро није вратио и отац, као да ничег не би било лијепог и њежног у животу. Ја сам тек сада јасно оца уочио, иако сам одавно знао за њега и осјећао његово стално присуство, упркос рату и даљини што су нас од њега одвајали. Он је дошао на високој и виткој бедевизи, и сам витак у сурој униформи, сав утегнут, у чизмама и с револвером о појасу, за који се хвалио да му га Аустријанци нијесу дирали, иако су га успут сретали. Отац је био мршав и сав некако смеђ и лак, као вук који трчи и трчи

горама. То мршавило и та лакоћа чинили су га љепшим, а и њежнијим према нама. Ужељен дјеце и куће, као да није умιο да се ражели.

Он је ратовао у Албанији – уствари држао је ред у окупираној Метохији, непрестано се тукући с побуњеницима Арбанасима, а на крају и с Аустријанцима, који су стигли и тамо, гонећи истрошену српску војску. Ако је у борбама с побуњеницима требало лукавства и вјештине колико и храбрости, у борбама с Аустријанцима, које нијесу додуше дуго трајале, требало је постојаности, јер су они артиљеријом мрвили наше јединице, наоружане доста слабо за борбу с таквим противником.

Из рата је с оцем, сем револвера и коња, дошла и гапуљива прича о Чеху доктору. И једна друга и друкчија прича: о погибији Иса Бољетинца, арбанашког поглавице с Косова.

Чех је био млад, плав и румен, као сви Чеси, и пресрећан што је рањен, те тако заробљен од браће Словена. Мој отац му се такође обрадовао и наредио је да га превију и пазе. Отац је морао да настави гоњење непријатеља, а кад се вратио затекао је срећног Чеха просутог мозга. Неки Црногорац му је, да би му опљачкао сат, међу оба ока испалио метак. Убица није откривен, а није га нико много ни тражио, иако се то убиство сматрало као нешто ружно. У многе несреће уплела се и ова смрт незнаног Чеха као нешто тужно: можда због тога што га је отац тако живо сликао да смо га ми дјеца знали боље него наше комшије из села, а можда и ради тога што је његова смрт била необична – чекао живот код браће, а дочекао од њих погибију. Још дуго и дуго смо жалили Чеха и гледали с њим, с оба ока, у самотно и црно ждријело цијевии, не вјерујући да би из њега могао планути огањ. А како је било Чеху кад је огањ плануо? Је ли то видио? Је ли погинуо у трену, не појмивши како се улудо браћи радовао и да га братска рука убија? Или је све видио и све сазнао?

Са својом четом крилаша отац се нашао, одступајући, у Подгорици, у тренутку кад се црногорска војска

већ била распала. Владао је неред, Аустријанци још нијесу били доспјели у град, а државна власт је била разваљена. Преостали дио црногорске владе, односно генерал Радомир Вешовић, наредио је оцу да задржи своју јединицу на окупу.

Још од раније се отац добро познавао с Вешовићем, тим чудним човјеком у коме су се мијешале црте лудог јунаштва и крајње непостојаности. Вешовић је био 1913. године старешина црногорских власти у Метохији, нека врста војног гувернера у тој области и одликовао се превећ суровом одлучношћу. Оца је цијенио, па чак и волио. И увијек се с њим радо сретао и дотад и у поратним годинама.

Мршав, црн и сав од нерава и мишића, с дипломатском брадицом и чисто и лијепо одјевен, Вешовић је већ на први поглед остављао утисак човјека који пребрзо доноси одлуке и не трпи да му ма ко старуши, а камоли да му на част нагази.

Вешовић се нарочито истакао и јуришима на Бардањолт, код Скадра, када је командовао јединицама свога племена Васојевића. Он је постигао неке успјехе, но по цијену најкрвавијих и најнеобичнијих налета, у којима је, иако виши командант, лично предњачио: нред својом јединицом, која је око њега падала логом, ишао је с исуканом сабљом, соколећи је и нагонећи. Метак је пробио његову шапку, а други му пребио сабљу. Али он се није ни за трен зауставио. За ову неустрашивост, коју му је сваки признавао, народ му није био благодаран, и то због бесмислених и тешких губитака, којима је ископао нарочито Васојевиће. Његова војска се поколебала, искасањена, тако да је он и официре сабљом гонио у предње линије. Па ипак није могао војсци да врати вјеру, изгубљену због ранијих неразумних неуспјеха и погибија.

Какав је Вешовић био старешина, показује и случај у коме је једног од својих официра, и то из гласите куће, али који се бојао да пред јединицом пређе брањену ријеку, ухватио с два прста за нос, угнао сам коња у воду, и тако прешао на другу обалу и превео војску.

Ето такав човјек је, у моменту капитулације Црне Горе, био одређен да као главни министар сачека Аустријанце и настоји да спаси за Црну Гору што се може. Сва власт, која се иначе распадала, налазила се у том тренутку у његовим рукама – краљ и већи дио владе били су побјегли у Италију. Они нијесу извели војску са собом као србијанска влада, иако је то њима било лакше. Вешовића с два министра и књажевим сином Мирком оставили су да се погађају с Аустријанцима. Није се знало, због свега тога, ни шта хоће краљ и влада, поготову откад су војску распустили, прогласивши да ње више нема, него да постоји једино иарод.

И у том часу општег слома, очаја и расула, на Подгорицу је насрнуо гласовити арбалашки јунак Исо Бољетинац – Бољетини, из села Бољетина с Косова. Исо је већ одраније био чувен као бунтовник против младотурака и миљеник краља Николе, код којег је и нашао уточиште по пропасти побуне. Уживао је велики углед међу Арбанасима, а и Црногорци су зазирали од њега. У тренутку слома, њега је оставило пријатељство према књазу и Црној Гори и хтио је да искористи смутњу за себе. То му је могло изгледати утолико лакше што у Подгорици није било уређене силе да му се одупре. Ако ништа, могао се надати да опљачка град и државну благајну. Страх и безглавље су се већ били зацарили на све стране, а и пљачкање. Исо није могао ни слутити за чету мог оца, која се није била растурила као остала војска. Чим је стигла, она је добила наредбу да чува ред, а Бољетинац јој је дао прилику да брзо ступи у борбу.

Крилаши су били по свему најопробанији дио црногорске војске. То је уствари била војна жандармерија, а назив – крилаши добили су по великом крилатом орлу на капама. Били су намијењени унутарњем реду и одликовали су се, као све нове полиције, одлучношћу, суровошћу, безобзирношћу и довитљивошћу. Противници деспотизма краља Николе и његове камариле по злу су их још дуго и дуго помињали. Али им нико није оспоравао храброст и пожртвовање у рату.

Борба с људима из Исовог башибозлука* није дуго трајала, упркос дивље храбрости коју су Арбанаси испољили. Удар је погодио и његове најоданије сљедбенике. Били су побијени сви из непосредне Исове пратње, а остали су се разбјежали. Погинуо је и сам Исо Бољетинац. Али се борио упорно и дуго, кад је преостао сам, на голој цести. Рањен, подигао се на кољена и мада већ слаб да држи пушку, пуцао је из пиштоља, да се бар замијени. Отац је појурио к њему, а дивљи Арбанас је наслонио пиштољ на лијеву руку. Али није стигао да окине, већ га је био узео на нишан неки крилаш и – он је пао. Отац је дотрчао. Исо га је погледао великим и крвавим очима, рекао нешто на свом језику што отац није разумио и – издахнуо. Отац је узео његов велики пиштољ маузер, дршке изливене у срму, чувајући га као најдражу успомену.

Није чудно што смо ми, дјеца, жалили Иса Бољетинаца. Жалио га је и отац, иако се поносио што га је баш он погубио, неком посебном жалашћу, која је више била дивљење према неустрашивом јунаку дивље Арбаније који се бори сам до краја, на пустом пољу и на празном друму, ни молећи ни праштајући, усправно и без заклона. И у нашој жалости било је баш тога дивљења. Више но ичег другог. Кад се већ гине, лијепо је пасти као Исо Бољетинац. Остане то за успомену, бар онима који су видјели и чули.

Много касније – причали смо то и оцу задрикујући га – читали смо да је Исо Бољетинац баш тада умро у Скадру. Отац је ово оспоравао. Но за њега није ни имало велике важности да ли је то баш био Исо или неко од његових помагача. Главни је било – побијени су Арбанаси који су се борили, нарочито њихов вођ, као што би једино био кадар Исо Бољетинац. Оцу су рекли да је то био Исо, и за њега је био – заувјек доказан огњем пушчанијем.

Била је још једна личност из очевог војевања, исто тако дивља и јуначна као и Исо Бољетинац. Али она је била из Црне Горе. Ову личност смо ми знали, по прича-

њу, далеко боље но да смо је видјели. То је био Душан Вуковић, очев замијеник у чети, родом из Катунске нахије.* Он и отац били су постали необично велики пријатељи. Душан се истицао неодступним јунаштвом и хитром довитљивошћу. Био је и велике издржљивости, као сви животињски – сушци. Он је, иако невиђен, био у нашој кући годинама, добри знанац разумне, смишљене храбрости, другарске вјерности и њежне јуначке љубави, постојаних увјерења, која је тешко мијењао, вазда готов за њих и главу да заложити. Старинског кова, у њему су се сплитали јунаштво и завјети пређа са суровим лукавством које је тражило ново вријеме...

Отац га годинама није пуштао из уста, сањајући о томе кад ће поново с њим да се сретне.

Али им живот није био склон и нијесу се никад више видјели, да макар обнове ратне успомене.

Душан се одметнуо у шуму после Уједињења 1918. године,[†] као непомирљиви присталица старог режима краља Николе. Мој отац је, пак, прихватио службу у новој држави, иако ни он није био одушевљен створеним стањем. Као Староцрногорац, а уз то и Катунанин, Душан је за своја непопустљива вјеровања црпао снагу из столетне борбе коју је његов крај водио против туђина, а која је уродила слободом и државношћу Црне Горе. Макар били дубоки ови коријени, они су већ били сасушени, и у новим приликама више није за њих било хране на суром каменитом тлу око Ловћена.^{**} Али, венући, они су били још тврђи и опорији.

Пошто се начетовао три–четири године, а у немогућности да се и даље одржи, Душан је преко Арбаније емигрирао у Италију. Његовог краља није више било међу

* Околина Цетиња.

[†] Уједињење Црне Горе и Србије и других југословенских покрајина у једну државу, Југославију, после слома Аустроугарске 1918. године.

^{**} Врх изнад Цетиња, на коме је сахрањен Петар II, симбол црногорске слободе.

* Нерегуларне јединице.

живима, а наследици су се одрекли круне и Црне Горе за дебеле паре које су примили из Београда. Али Душан се није одрекао идеје о посебној црногорској држави. Чак ни пошто се вратио из Италије и, наизглед, смирио у свом крају. Чинило се, можда и њему, да је борби за његову идеју већ дошао крај. Али није било тако. Ненадано и за њега, битка је планула још једном и он је у њу улетио са свом наказношћу окамењених појмова и начина. Под италијанском окупацијом у овом рату, иако већ стар, био је један од најсуровијих партизанских противника. Од његовог сна о независној Црној Гори остала је још празна нада да би до ње могло доћи помоћу Мусолинијевих црних легија. Када су партизанске јединице ослободиле Цетиње, Душан није имао куд: Италија је већ била капитулирала и он је покушао да се врати старом занату – одметништву. Био је опет један од најлукавијих и најупорнијих одметника. Али ако он, старац, није био заборавио своју вјештину ни изгубио окретност, времена су се била промијенила, а и његови противници нијесу били они стари. Ни негдашњих вјерних јатака, канда, није било и он је убрзо био убијен.

Распитивао сам се за њега, док су га вребале засједе и гониле потјере.* Нико није ни слутио да је то била и невесела радозналост: да ли је остало ичег од оне његове слике из мог дјетињства? Да, било је остало скоро све: и његова храброст и вјештина, једноставност и вјерност. Али слике више није било: све те негдашње врлине сад као да су се и за мене преобразиле у нешто супротно – у подмуклост и суровост, издају и подмитљивост.

Свакако, слика из дјетињства о Душану била је за ово – поратно – вријеме нестварна. Она негдашња била је и лијепа. Ова нова – сасвим друкчија, стварна и ружна. Ипак ова не може да замрачи ону: он је био друкчији човјек од овога, по томе што је он, не мијењајући се, преживио до у ово вријеме. Вријеме је ово било друкчије.

* Мисли се на засједе и потјере комунистичких власти противу одметника.

Душан је могао знати, и знао је, да се као његов противник нашао и син његовог негдашњег најбољег пријатеља. Но то га није могло нарочито узбуђивати: стојећи скамењено на путу који је још у младости одабрао, он је моје држање могао сматрати изопаченошћу младих покољења и њиховим невјерством завјетима пређа, како их је он схватао. Таква размишљања, ако их је и било код мене, нијесу могла ништа измијенити у односу нове власти према Душану и његовој дружини. Напротив, она као да су њу, и мене, подстицала на немилосрдно обрачунавање с остацима једног давнашњег времена. Обрачун с прошлошћу, чак и својом властитом, на и с невиним заносима из дјетињства, као да је био постао најдражом и најогњенијом страшћу нашег живота...

Ако су невиђена и знана лица – Чех, Бољетинац и Вуковић, уз друга и уз свакојаке слике из рата, уносила макар и крвави и опори сјај у живот, све остало као да је било мрачно и несносно. На свима је лежало црно бреме срама и издаје – бацили су оружје несавладани и непоражени, због мрачних рачуна владе и круне и њиховог умиљавања непријатељу. Сви војници, а поготову официри, осјећали су да су враћени с бојног поља, док још битка није била ни завршена – да мирно животаре и умиру крај упрета и жепа. Муке, глад и понижења и толике погибије – све је сад изгледало безумљем и бесмисленост. Бацили су војску и земљу у толику крв и пустошења – да би их најзад увукли у капитулацију по цијену помирења и ситних шићара двора и властољубаца око њега.

Опажало се већ тада како с дана у дан, у покору и срамоти, мојковачко поклање расте у нешто големо и свијетло, што је крвљу онрало и спасило част и име Црне Горе. Крв се још пушила по брдима око Мојковца, а већ се рађала легенда о непокоривости народа из ових црних брда и с љутог црногорског камена.

Присташе добрих односа с Аустријом губиле су сваки мах. Али су се већ од првог дана окупације, у општем расулу, јавили доушкивачи и курве, махом исти и из оних истих средина из којих је и дојучерашњи деспотски ре-

жим краља Николе добијао плаћене присташе и црнао задњу снагу. Присташе спајања са Србијом, међутим, као да су ликовали – потврдило се да деспотска владавина краља Николе може да одведе земљу једино у срамни слом и издају завјетне идеје о уједињењу Јужних Словена. Но то ликовање није било незлобиво у несрећи њихове земље.

Чудно су били почели, послвије слома, да живе људи: као да жале што нијесу погинули. Сви су хтели да учине нешто, нешто велико, а нијесу имали снаге, уклету, завезаних и мисли и снаге.

Било би пријатније у то вријеме бити дијете и не осјећати очај и сумње којима су одрасли били раздирани. Али се није могло бити дијете – ни дјеца нијесу била од тога поштеђена. Догађаји и слике око њих били су такви да су и њих, дјецу, на свој начин, увлачили у мрачно и крваво коло.

Измучепа самом собом, Црна Гора се грчила, стењала, роптала и пропадала.

8.

Аустријска окупација далеко од тога да би се у почетку могла пазвати суровом. Истина, аустријске власти изненадиле су својом непопустљивошћу чак и најревније присташе примиривања с Аустријом. Принц Мирко, син краљев, интерниран је, представници црногорске владе одстрањени, а црногорске власти распуштене. Почео је режим уобичајен у окупираним областима, али у коме је уз строгост било и реда старе и искусне државе.

Упркос таквом држању аустријске команде, напетост у односима између ње и народа непрестано је расла, утолико брже што је свако осјећао неку унутрашњу потребу да спере љагу и срам за које се није кривим осјећао.

Изгледа пајчудније да је баш човјек одређен да буде спона и да мири стари режим с Аустријом, први дошао у сукоб с њоме. Био је то министар капитулације бригадир Радомир Вешовић, онај исти који је по наредби црногор-

ске врховне команде распустио војску да иде кући и мирно предао власт аустријској војсци.

Не успјевши да се ма у чем споразумије с Аустријом, која је Црну Гору једноставно окупирала не водећи рачуна о аустрофилским тежњама црногорских врхова, Вешовић се повукао у свој крај, у Васојевиће, као што су учинили и други главари.

Аустријска команда је почела истраживање оружја код Црногораца, што је био први повод затезања односа. У шуми је већ било одметника, али не много и махом омладинаца, присталица уједињења са Србијом и с осталим Југословенима, који су борбу против двојне монархије схватили као револуционарни и свети завјет. Аустријска команда се очито била одлучила на оштрије мјере, свакако и на интернацију, чим је и по Вешовића упутила патролу да га приведе. Али плаховити и увријеђени Вешовић се није дао. Он је убио официра који је био дошао да га ухапси и одскочио у шуму, узмутивши тиме Црну Гору, а нарочито његове племенике Васојевиће.

Тиме је, уствари, и почела жестока окупација – интернирање, вјешање и затварање. Црна Гора је тек тада прокукала над собом и над својим синовима.

Очито, није било никаквог припремљеног отпора, иначе се људи не би дали да их на хиљаде мирно одводе у заробљеништво. Што је баш Вешовић оналио први метак – то је могло бити јунаштво, али баш због тога што је важио за приврженика капитулантског режима, није се тиме у однос према аустријској војсци уносило нимало јасноће. Забуна није смањена, ако није и повећана.

Сам Вешовић није позивао ни на борбу ни на устанак, избегавајући сукобе с аустријском војском. Касније, он се измирио с Аустријом, вратио из шуме и почео да позива и друге на предају. У вријеме Уједињења, оптужен је био да је хтио да увуче италијанску војску у Црну Гору. Но држао се увијек храбро и устрајно. Тако се он у току двије–три године претварао неколико пута у свести маса у хероја и издајника. То је личило и на њега и на оне које је

представљао, а највише на бурно и промјенљиво вријеме у ком је живио.

Било је лјето и сунчано јутро, хиљаду деветсто ше-снаесте.

Отац је нешто радио у соби. Улетио је стричев син Петар, већ момчић, и довикнуо да долазе Швабе. Отац је дограбио револвер и – да му га не би нашли – бацно га кроз отворен прозор у бујно кромпириште. Оружје није пукло од потреса, што се обично догађа, како смо већ и ми дјеца знали. Затим је отац изишао пред кућу, усусрет Аустријанцима. Било их је тројица. Један од њих био је жут као лисица и издужене лисичје њушке. Он је саопштио оцу да има наредбу да га спроведе у команду у Колашин, тобоже ради неког саопштења. Сви ми у кући већ смо слутили, знали, да се отац неће вратити отуд. Али нико није плакао. Наш бол био је леден и пун мржње и пркоса.

Отац се спремио брзо, као да му се журило да изиђе из напетости која је завладала око њега. Можда је премишљао да учини нешто слично као Вешовић? Можда се бојао да не заплаче? Изљубио пас је, подижући нас, пољубио је своју мајку у руку и махнуо жени, па се виноу на коња. Петар, наш братучед, пошао је да га испрати.

Али се ниједан од њих није вратио. Аустријанци су задржали и бедевију. Сад, кад је кућа остала празна – без оца, ми смо осјетили да смо сирочад. Добар је и лијеп био отац. И ми га нијесмо могли прежалити.

Старији брат Алекса, којег је отац особно непрестано се бавећи њиме, плакао је неутјешно, још дуго иза тога. Чак је и ноћу несуздржано јецао у сну, немоћан да се смири и пошто би се пробудио. Затицао сам га у јасењу иза куће како сједи сам, на камену, и брише лице мршавим кошчатим прстима, а сузе теку и теку непресушно из крупних и тмулих кратковидих очију. Његове велике, провидне и гладне уши биле су тада тако тужне. И ја сам плакао, али не толико због оца, него због брата. Отац је брзо постао сјенка. истина тврда и стварна због разговора у кући о њему, али без топлине, а братове су

сузе биле опипљиве и неутјешне, некако из њега самог. Нашем плачу се придруживао млађи брат, иако није ни знао о чему се ради. Он је плакао ружно, дерући се. Али исто тако болно, чак и болније, јер једино ради туге браће своје.

Сада, кад је одведен у далеку туђу земљу, постао је отац чак и стварнији и ближи – кроз његове ријетке дописнице, писане читким рукописом, и кроз мале пакете које му је мајка слала, скупљајући мјесецима истопљено масло. Сада је он био неко ког се чека да дође дражи и милији. Слика његова је стављена на зид, једно она, и из ње су зрачили и наша туга и надање. А на слици је он био баш као жив – час строг, час шаљиве разговорности, сав од хитрине, сур и стиснут као курјак на пропланку.

На хиљаде очева и момака црногорских одведени су на исти начин. Али то је мање погодило отпорност народа него неодлучност, коју су, прије тога, испољили двор и влада. Напротив, тиме је устварн и почео отпор против Аустријанаца. А и њихова насиља и суровости.

Најприје су на голом бријегу код Колашина, објешена три Црногорца. Један од њих био је школован, осумњичен за подстицање на отпор, други брат Радомира Вешовића, трећи – побуњени и непокорни сељак. Црне сјенке љешева на високим вјешалима легле су на свачију душу кроз сву Црну Гору. Годинама, у сјећању, та вјешала се уздижу према небу, а у подбрежју ћути дотјерани и устрављени народ.

Послије тога нико винце није вјеровало Аустријанцима, очекујући или да буде интерниран или злостављан, ако га не цецну на конопцима.

Убрзо су постала свима позната имена оних Аустријанаца који су чинили најгрубља насиља. Али и имена комита, који су свећали себе и народ, брзо су се прочула.

У нашем крају су била по злу гласу позната два таква Аустријанца – Крапеж и Биленгије. И два одметника по добру гласу – Недељко Бошњак и Тодор Дуловић.

Тодор Дуловић је био у далеком сродству с мојим оцем, а како је уз то наша кућа била на самку, он је често

навраћао. Нама дјечи су стално утуљавали, иако смо и без тога знали шта нам је дужност: да се о доласцима комита мора ћутати пред сваким. Учили су нас да се нарочито чувамо да нас неко не искуша и премама на покло-не – шећер и смокве. Бојали су се наше дјечје наивности. А ми, дјеца, били смо опрезнији и ћутљивији од одраслих, налазећи у чувању тајне особиту драж и понос.

Наша кућа није била јатачка ни тада, у аустријско вријеме, а још мање касније. Ми нијесмо преносили комитима никакве поруке, нити чували ма шта њихово. Али су они знали да их нико издати неће и да вазда могу храну да добију. Тако је било и с многим црногорским кућама, чак с већином. Поред куће је водио споредни пут за планину Бјеласицу и за пространу прашуму Биоградску Гору, браник књаза Николе, гдје су одметници често налазили сигурна убијешта. Наша кућа је била угодна за отпочинак и окрепу, а склонита и уздана.

Тодор се одликовао од свих других комита не толико храброшћу, иако је и храбрости имао напретек, колико разборитошћу, а изнад свега чојством. Он је знао данима да гладује, а да никоме не узме ни кору сува хљеба, ако му је ко добром вољом не да. Ова особина га је утолико јаче истицала што је било много оних који су пљачкали и наш народ и којима је комитовање било згодан начин да се лакше и боље прехране.

Тодор се прочуо нагло, тек под окупацијом. У рату је било војника који су истурили ногу испред њега. Али под Аустријанцима он је одскочио у гору међу првима, бацивши у своју кућу огањ и не мислећи о прогонима породице. Убрзо се истакао смјелошћу у нападима, за које није било довољно само јунаштво, као у рату, него се тражила и велика довитљивост. У рату војнику помаже команда у свему. Тодору сада није имао ко да помогне, до његове главе. Имао је своју главу, одважнију и мудрију него други, а уз то је био поштенији од свију. Због тога је и био примљеп за вођу дружине и признат међу најугледније одметнике у Црној Гори.

Тодор није био лијеп човјек. Одударало је изгледом од наших људи. Био је онизак, здепаст и веома црн у лицу. Имао је ријетке и мале бркове, четвртасто ниско чело, шопав нос и дебелу, опуштену и разрезану доњу усну. Нос му је био болестан, као запушен, и тако је јако кроз њега шмикао да га се могло чути на неколико корака. Нарочито је то шмикање било гласно док је спавао. Било је нечег нарочитог, доброћудног у његовом лику. Оружје није никад распасивао ни отурао. Није волио бројну дружину: три-четири, највише пет-шест, али пробрана друга. Никад се није много смијао, а ни био разговоран. Страшан је био само на први поглед. Волио је да се игра с дјецом, не бранећи им чак ни да претурају по његовој опреми и оружју. Према старијим особама био је пажљив. Сав је био од припростог јунаштва и доброте.

Чим би се у ноћи чула негласна и упорна лупа на вратима, сви у кући знали су да то једино може бити Тодор с дружином. Црн и знојан, он је сједао крај разгрнута огњишта и чекао с дружином да му дају нешто за јело.

Црног црпа ноћ га је односила како га је и донијела.

Недјељко Бошњак је из мокрог и топлог љетњег сутопа, већ пред крај рата, ускочио у моје сјећање, иако сам већ дотад све знао о њему. Плахи пљусак тек је био прохујао, оставивши за собом свукуд росну траву и мокро широко љесково лишће. Из сутона је процвилео звиждук – није могло бити двоумљења да је од хајдука. Нешто црпо и нарогушено израњало је из тмине жбуња на густо зеленило ливаде. Неман је расла и полако се примицала. То је био Недјељко у сингавој костретној кабаници с капуљачом, за којом се вукла ноћ из планине. Смијао се као да је био стари знанац – великим бијелим зубима у густој и смеђој бради. Раста је био осредњег, више крут пего витак. Био је то још млад човјек, веома добродушан и повучен. Чувши да су једино домаћи у кући, он се запути тамо – бос, с обућом под пазухом, стазом која као да му је била знана, припомажући у гоњењу телета као да је било његово.

Недјељко није ни код кога долазио често, а увијек се појављивао изненада, у сутону. Помагао би и нешто у пословима око куће, чак би и дрва исцијепало. Као да и није био човјек за шуму и четовање. У селу су га вољели, као доброг, иако ријетког знанца. Њега је у наш крај донио рат чак из Гласинца, из Босне, по којој су га и називали – Бошњак. Одбјегао је још у почетку рата из аустријске војске, или дошао као добровољац у црногорску, па ту по слому Црне Горе и остао. Скривао се напола, све док га није, на Мојковцу, уочио злогласни Крапеж. Ишамарао га је и задржао, али му је Недјељко некако умакао. Сад су га аустријске власти тражиле, као њиховог поданика, а уз то и одметника.

Свак је знао да Недјељко сачекује Крапежа да га убије и освети се за шамаре јавно задате. Бар тако су мислили наши, Црногорци, подстичући Бошњака на освету. Но Недјељка није требало подстицати. Он је био сам од себе готов на освету.

Код Црногораца су се ријетко у једном лицу спајали радиноћ и харамбашлук, а Бошњак би помагао у раду женама, да се одмах иза тога лати оружја. Био је говорљив, али махом о свом селу, стоци и породици. Говор му је био отежнут и мек, а што је било најнеобичније – убацивао је и псовке, и то не као увреде, него као узречице. Код нас, међутим, или се псује или – не псује.

Иако причалица, Недјељко није био и хвалиша, а мање од ичега је истицао своје јунаштво. То није умањивало храброст овог човјека, чак ни у очима Црногораца, за које нешто постаје не само велико, него и запажено, тек кад је опјевано, похваљено. Углед јунака постигао је тек након дужег времена, истакнувши се на тијесним мјестима леденом мирноћом, као на каквом најобичнијем послу.

Једаред су искрсли и двојица Руса, заробљеника, који су утекли од Аустријанаца. Руса заробљеника било је, причало се, свукуд. Људи се нијесу томе ни чудили: Руса има толико да би могли цео свијет населити. Ова двојица као да су знали све занате, а у нашим селима сем за зидање и дрводеље и нема других посала. Кад се није за Русе

нашло посла, натурили су се да крпе ципеле. Али у кући није било ципела, а ни у селу. Узели су очеве чизме, већ скореле и подбухле, и уредили их, иако није било никог да их носи – тек да ураде нешто за шаку хране и за ноћиште. Што је најчудније, и Руси су носили опанке. Ваљда, да су лакши на ногама кад бјеже! Русе су волели сви – неком жалостивом љубављу, коју природе они сами непрестаним плачљивим благосињањем. Остали су два–три дана, па су се изгубили у народу. Куд су ишли? И одакле су? Гдје су куће њихове? У царству у коме, кажу, сунце не залази. Ови Руси су били гладнији и несрећнији чак и од оних Србијанаца. Али и земља је њихова даља. Један од њих, мали, опаљен, подбухао, свог лица и руку од чворића, њежно је миловао дјецу, ваљда ужељен своје, а чизме је тако стезао на кољенима и лупао по њима као да хоће, крпећи их, да их закуца за своја кољена.

Долазили су и други комите, сем Тодора и Недјељка.

Усред ноћи банула је читава гомила, непознатих. То је било у љето 1918. године. Они су били опљачкали од муслимана испреко Таре крдо говеди, па су га гонили у своја села – ка Ровцима и Морачи. Код нас су свратили само наобдан.

Још за ноћи угнали су стоку у шуму, подаље од куће. Ту су и заданили. Ујутру су заклали јуне, крв је шикљала по росној трави и влажном камењу, а ми дјеца смо до миле воље пекли на угљевљу, крај дремовних и поспаних људи, комаде утробице.

Овакви људи, за које се није знало јесу ли комити или плачкаши, или и једно и друго, ишли су са стоком ноћу, остављајући понеко марвинче код поузданих људи, да би крдо било што мање у случају сукоба с Аустријанцима. Касније, остављену стоку су прикупљали, препродајући је и дијелећи међу собом. Тако се била створила једна мрачна и замршена трговина с опљачканом, махом муслиманском стоком. Дакако, тиме се нијесу бавили прави комити, него – шишњавци,* а њих је било ништа мање.

* Мјесни израз = ситни плачкаши.

Догађале су се између комита и дјеце и необичне ствари.

Једном згодом сам једном од њих, док су данили у шуми изнад куће, узео бомбу, одшрафио је, а она ми се омакла и пала на плочу. Лако праснувши, почела је да шапуће. Комита, румен и дежмекаст момак, брзо ју је зграбио, сав блијед, и бадио низа страну, па легао ничице, повукавши ме к себи, земљи. И други су легли, као да их је рик бомбе бадио о земљу. Иако се ником није догодило ништа, још дуго су лежали, сипила је упрашињена земља, а откинуто лишће лутало простором...

Међу онима што су заданили са стоком био је један постарији, бркоња, с пиштољем и дурбином, реденицима и перушкама – сав надодољен. Рекли су: То је војвода. Не осјећајући сву тежину својих ријечи, рекао сам: Их, укради краву, па војвода! – Дуго се са смијехом препричавало по селу како се неко усудио да каже такво што – војводи. Разумио сам смијех, али не и због чега су се моје ријечи сматрале, и у кући и у селу, као велика одважност. Он је доиста и био војвода од – говеди, од опљачкане стоке. Али изгледа да му се баш због тога то и не смије рећи.

Смију се говорити другима пријатне, али не и истините ствари. Јунаштво је говорити истину. И то понајвеће, изгледа.

Играјући се оружјем, често у друштву оружаних људи, одраслији дечаци би украли скривено оружје и пуцали на аустријске патроле из шумарака и с брежуљака. Не само сељани, него и комити, гонили су овакву дјецу, јер су им навлачили биједу на врат. Но она су била толико подивљала да је и сељанима било ризично заћи за њима у честар, него би их хватали и тукли кад дођу на конак.

Али комити–шишњавци нијесу пљачкали само муслимане, него и нас Црногорце, под свакојаким изговорима.

Било је љето и мајка је музла краву – млијеко се бијелело шуштећи у сутону, а три оружана човјека избила су с три стране ливаде и опколили колибу. Мајка је устала и један од њих почео је тихо – зашто: тихо? – да јој говори. Она је почела гласно да се опире: нек раде што хоће, вај-

ни јунаци на жене и дјецу. Сем краве и телета имали смо и младог, бијелог око паса – штитастог – вола. Штитоња је био напредно и мирно марвинче. Везали су га без журбе, као да је њихов, па кренули у мрак. Тада је баба почела да их куне како је умјела само она – клетвама које су се из далеких стољећа до ње пренијеле. Поцијепана кошуља јој се раскопчала и мршаве сисе су испале напоље, а бијела коса се просула. Пожурили су, скоро бјежећи од ње, и на све је брзо пала ноћ, црна киша почела је да лије, муње су обасјавале тврде млазеве све до неба. Преплашени од мрака, грмљавине и људи, збили смо се у постеле око мајке, дрхтурећи, а она је сву ноћ хукала.

Раније већ, покрали су нам скоро сав кромпир из њиве и обрали још зелене плодове са шљива. Али то је било кришом, а ови су дошли наочиглед и отели нам вола, као да су на то имали право, као да смо душмани – Турци, Швабе или шпијунци.

Па ипак, страх од људи – од пљачкаша и од Аустријанаца, није код пас дјеце био највећи. Тај страх се смијешао с оним другим – страхом од ноћних привиђења, од злих духова који се налазе свукуд и увијек могу да се појаве.

У стијенама око куће ноћу лају лисице и драже псе. Њихов глас је танак и замаман. Шума хуји по сву ноћ, дрвеће се договара врховима, гране крече и ћук дозива из стијене, а вјеверице запомажу из даљине. Све су то, можда, ђаволи. Они живе у пештарама и заводе ноћу крштене душе. Чудовиште с хиљадама длакавих и влажних руку и огромних канџи раширило се и засјело је у све околне шуме. Оно је склопило руке око куће и прежи неће ли неко изићи на врата. Кад је мјесечина, бијела платна, дуга и широка, машу између лијесака крај ливаде – вампири у бијелим покривалима. А онај неутолјиви хук Таре и љускање у вировима – и то су ђаволи који израњају, мекећу, врече и плазе модре језичине, лупетајући њима по влажном камењу. Здухачи се играју лишћем у прољеће и бију – они од наших племена за нашу пашу и наше воде и планине с онима из других крајева. Због тога

треба пазити да се, кад почне вртлог вјетра, не пободе лист – ископаће се неком здухачу, можда своме, око. Од вртлога вјетра и иначе треба утећи – да њихова стријела у срце не згоди.*

Једино у звијездама, за ведрих ноћи, има радости и слободе – срце се охрабри гледајући на њих.

Најлотпуније је баба вјеровала у сва та привиђења, у виле и змајеве, вампире и здухаче, вјештице и вједогоње, духове и вукодлаке, као да је с њима вјековала – зна их, осјећа, види. Мајка је говорила: Нема ничег, то је само прича. – Али се видјело да то она тек тако, да нас не би страшила, јер и она – вјерује.

А како и не вјеровати?

Баба је знала људе којима се то и то ту и ту догодило, а и сама је много тога видјела – црни пас јој је трчао око ногу и смијурином је с пута мамио, ничим га одагнати није могла, док се није три пута крстом прекрстила. Знала је, и то поименице, толике вјештице и људе који су постали вампири... Кад би се загубило марвинче, она би усред ноћи изишла пред кућу и иза гласа почела да дозива и преклиње утапаоце и добре духове, да чувају благо наше. Кад би она тако звала у ноћи пут планине, као да све ствари оживе – и шуме и траве и звијезде, напето ослушкујући и премишљајући шта да раде. Најчешће је дозивала неког Голуба Дробњака, утапаоца. Кад се он утопио? Можда још кад је њена баба била дјевојка? Сад му душа лута свијетом, мира не налазећи,* а праведна.

Сањање на јави, док се хода и сједи, спава и једе, мијеша све уједно – људе – Швабе и комите с приказама, ствари с намислима. А с растењем, са сазнавањем, то сањање не слаби, него се разграњава и удубљује у сваку мисао и осјећање.

* Здухач = човјек способан да се претвара у духа; може бити добар или зао, већ према томе да ли је од своје или туђе крви. Вјештице су, напротив, утолико горе уколико су од ближе својте.

* Вјеровање да непојана душа не може да се смири.

Можда би живот био више повезан с тим сањањем кад сталне туче не би опомињале и враћале у грубе односе са стварима и људима. А све се туче међу собом: људи људе, људи животиње, животиње животиње. И дјеца, дјеца непрестано. И родитељи дјецу. Туку комити Аустријанце, а ови гоне и притискају народ. Боре се духови с људима и људи с духовима. Тучњава је непрестана, између неба и земље. И мајка туче нас, мене понајчешће. Кад не може прекодан да нас ухвати, она нас туче док спавамо. Шибе се урезају у месо, а сан још траје. И кад дођемо себи, онда она тражи да обећамо да нећемо никад више учинити оно што смо учинили. Иначе, шибање се продужује.

Било би лако обећати да нећемо чинити оно што смо чинили кад бисмо осјећали да смо заиста криви за учињено. Али како не осјећамо – боље је изгубити сан и тријети батине до краја.

Свакако, туча је једна страна живота. Али дође вријеме кад се само она истиче, као и да нема ничег другог у животу.

9.

У школу ме мајка послала тако рано, како је причала, јер сам био злочесто дијете – није могла да ме подноси. Био сам напунио шест година. Међутим, дјеца су почињала школу много одраслија, нека и после десете године.

Учионица је била далеко читав сат, у сеоској кући, јер је права школа изгорела у рату.

То је било хиљаду девет стотина и седамнаесте.

Баш та година бијаше гладна да се никад не заборави.

Слана, а затим суша, сатрли су све – чак и да није било рата, глад би дошла у походе. Људи су јели ресу љескову и букову пиловину. Мајка је у прољеће брала коприве и стављала пред нас зелене неслане гукке. Имали смо краву и сви смо је вољели и мазили као кућно чељаде. Кад су коприве биле забркране с кисјелим млијеком, а поготову подметене с мало брашна, онда би то била ужељена го-

зба. Често смо били гладни. Гладни, ја и брат, кукајући над својим удесом, плачући смо заспали, загрљени на путљаги која је преко ливаде водила од куће до извора. Први пут смо тада причали о смрти – умријећемо од глади и бити закопани, више нећемо видјети један другог...

Смрти од глади нијесу биле ријетке. Дијете нашег комшије Тома већ је умрло од глади. Био је то лијеп дјечак, великих невеселих очију, које су нам се послјије његове смрти чиниле још крупнијим и несрећнијим – оне су једино и остале, непролазне, иза њега. Иако увијек гладан, он није био халапљив, једино је изгубљено гледао у туђи залагај. Брат каже да смо му могли помоћи и присјећа се случаја кад то нијесмо учинили. Све село је његову смрт примило као свој тешки преступ – ипак је дијете могло бити спасено. Нико не говори о томе, али сви осјећају као да су га убили. Та грижња се исказује тако што сви говоре против грамзивости и себичности. Али су сви баш такви. Страх од глади види се чак јаче код оних који понешто имају него код оних који немају. Ови први стално причају о томе како немају. Они други радије поносито ћуте и трпе, као да имају неко друго велико богатство, али које се не једе.

И стока је била гладна. Пасишта су се преобразила у прљаге, а извори су усахнули. Идући за пашом, а и да би сачували краву од пљачкаша, љети смо се преселили код барјактара Радивоја Аџића. Он има велику породицу, насељену на крчевини крај саме Таре. Сиротиња су, немају ни куће, него и љети и зими живе у савардаку. Али Радивоје се држи гордо, као да је и сада усред битке, под барјаком, којег ни мртав неће испустити. Јер барјак и гордост – уз сиромаштво – од пређа су му остали.

Радивоје је био покрупан, глават, али га је још више увећавао његов говор – одсјечит, од комада, хвалисав и увјерен.

Његова породица била је и сиромашнија и гладнија од наше. А крупни човјек као да се није могао заситити. Увече се срка вареника – чопор дјеце, и он с некаквом огромном кашиком. Кашика је била дрвена, гвозденом

није ни волио ни умио да једе – јер да му звечи по зубима. У јагми око варенике он стално понавља: Полако–те, Ђецо, полако–те, све изједосте, ни ђавоље ми не остависте, ђаво вам га изио! – па све брже и брже срче. Затим, с том водурином у стомаку, одлази да чува ноћу кукуруз од јазавца – по сву ноћ алаче и кришом пече класове. Ујутру казује: Поједоше све јазавци, не може им се ништа, и њих је љута глад сапела. – А око његовог лежаја под наслоном – окласине, оглодане и опрљене.

У свему томе било је и смијешног и тужног. Барјактар је био јунак, можда мањи него што се хвалио, али ипак... Човјек старинског кова и поноситости. А глад га је гонила да се тиска с дјецом око варенике и коприва и да од властите породице поткрада, отурајући на – јазавце.

А и насиља свакаква умнажала су се свакодневно.

Неки аустријски наредник насрнуо је на дјевојку у сусједном селу, у Бјелојевићима. Њен брат Манојло Мишњић плане и убије га. Аустријанци су запалили село, сва планина се увила у зелен и отрован дим, а вјетрови су донијели опори мирис гаревине.

Манојло се крио по Биоградској Гори, у кућици удовице Марије, по страпи и на видоку. Али га је, како се причало, она издала. Једна зора га је затекла опкољеног у кућици – Аустријанци су га звали на предају. Али хајдук није ни помислио да се преда. Бацио је на њих бомбу и јурнуо за њом. Био би им утекао да га, већ једном ногом у шуми, није згодио куршум у пету. Стигли су га и дотукли, касапехи га бајонетима. Сељаци су га довукли на ливаду изнад Биоградског Језера, и закопали крај бистрог и леденог извора, гдје се одмарају путници... Бирали су лијепо мјесто како ће му се гроб и погибија памтити. Али су заборављени, нарастајући у папрат и тонући под знаменитијим збивањима.

Комити су се ускоро осветили Марији. Извукли су јој језик кроз вилицу и – убили је. Марија је била гледна жена, са ситном и гладном дјецом. Али, ето... Издала је, па ако ју је неко и жалио, није мислио да је с њом неправед-

но поступљено. Али ријетко ко одобрава што су је мучили, као Турци хајдуке у народној пјесми.

Откуд наједном те свирепости?

У кући до школе су убили сестру једног сељака, сумњивог да је аустријски шпијун. Зазвали су га ноћу, она се опсјетила и изишла, а они у забуну припуцају на њу. Метак јој је здружио зубе и изишао на бабину рупу. Дјевојка није била лијепа, али снажна и добродушна. Да је убијен њен брат, канда га нико не би ни жалио. Али већ два дана у школи се пе може радити од кукњаве за њеном младошћу, превећ великом кад се ради о једној жени. Била је невина – жалост и жаљење су утолико већи.

Једну другу жену из даљег села, чувену љепотицу, али која се забављала с Аустријанцима, свукли су голу и распели на раскршћу.

Тек то изазвало је право згражање: откуд такво што у нашој Црној Гори? Обично говоре овако: Требало је погануљу под гомилу или на коноп,* а не...

Била је у сусједном селу још једна лијепа жена, зеленкастих, мачјих очију и црне косе, млада удовица, сва мекка, мазна и бијела. Свраћала је често код нас, махом с нашим кумама. Бездјетка, вољела је дјецу, уживајући у снажном миловању с њима и не заборављајући никад на поклоне. Мајка се туђила од ње и видјело се да јој није мила, јер се забављала с факмајстором,[†] човјеком иначе меким с народом, а уз то и Хрватом, који не само што је избјегавао да гони комите, него им је и јављао о потјерама.

Али дјеца воле невјесту зелених очију. Она као да неће да знају њен грјех, или га једва слуте. Она је тако невесело добра и љубавна.

Па и њу су строго казнили. Опишали су њену лијепоу, врлану и тешку косу – скинули круну с њене главе, од срамоте није могла у народ да излази.

Крива је, веле. Није одољела невољи, младости и љепоти... И никад више није дошла нити нас загрлила.

* Засути камењем или објесити.

[†] Wachtmeister – командир жандармеријске постаје у Аустрији.

Обестрвила се некуд и она, с њеном љепотом и срамотом, њен љубавник није је повео собом. У сјећању је остала топлина од њеног крила и тврдоћа од људске правде.

Тодор Дуловић је запалио пилану која је радила за аустријску војску. Али доста сиромаша је од ње имало зараду. Онако узгред, он је побио и стражу и муслимане који су на њој радили. Подвиг је био јуначан – усред војске аустријске, али крвав и суров преко мјере.

Сви као да траже мјеру у освети, али не могу да је нађу, на се због тога жесте још више.

И тако редом, кажњавани су шпијуни, убијани аустријски војници, паљена њихова имовина, пљачкана муслиманска стока и покућство. Тако с наше, црногорске стране. А с друге – долазиле су одмазде. Рат и глад трају и као да се из њих рађају, као да они измишљају све нова насиља и злочине.

Али не крвимо се ми Црногорци само с душманима, пего и међу собом. У те свађе угура се и позива у помоћ и непријатељ – Аустријанци и њихови помагачи. Два гласита братства су се закрвила – не зна се ко кога и ради чега убија и кад једни пуцају као комити, а други као помагачи аустријски.

Сјенка аустријска је над свим тим злочинима. Али коријен је код нас, у Црној Гори.

Нико као да не може да избјегне сукоб с аустријском влашћу, а у нашим селима са злогласним Кранезом.

Ишао сам ка селу низбрдицом. Иза плахе љетне кише прљугави пут био је избраздан и клизав. Одоздо је ишао он, Крапеж – већ га је свак знао, шпатовом и мигом је показиван – и с њим још двојица стражара. Био је риђ човјек, сав као у огњу и кад се не би наљутио.

У школи нам је било наређено да поздрављамо аустријске војнике скидањем кане.

Угледавши Крапежа почео сам да се колебам – скинути пред њим капу или ироћи без поздрава. Имао сам времена да размислим, али не ријеших ништа одрешито – склоних сам се украј пута, али капу нијесам скинуо. Крапеж се заустави, пружи пуначку, бијелу и маљаву руку и

снажно ми заврну уво. Рекао је нешто оној двојци, можда: Какав ли је тек народ, кад су му дјеца тако зла! – Наредио ми је да га идући пут поздравим, па ме пустио и лагано продужио. Пошао сам журно и кришом се окренуо – Крапеж је залазио иза брда. Прича о њему учинила ми се страшнијом од њега самог и сусрета с њим.

Глад и шапа туђинске власти осјећају се и у школи.

Да бисмо добили књиге, морали смо кушати жир, гладни, за Аустријанце. Али ни те књиге нијесу наше, него – њихове, аустријске.

Мој буквар се зове смијешно: Почетница за опће пучке школе. Писан латиницом. Потајно смо учили, од старијих ђака, ћирилицу из нашег – црногорског – буквара. У њему слова нијесу тако лијепа, али су крупна и ричежи разумљиве. Истина, и тамо се див звао цин, због слова ц, али ипак није било – опће и пучке. Учитељ нас, гладне, не туче много, а и не смета нам да кришом учимо ћирилицу.

Убрзо схватам да није добро бити најбољи ђак. Памтио сам и оно што су учили ђаци у старијим разредима и јављао се кад неки од њих не би нешто знао. Старији ђаци се осјећају због тога увријеђенима и – да сам био већи тукли би ме често. Али дјеца знају бити обзирнија међу собом него одрасли – пазе слабијега. Ни брат не воли моје превелико знање и заједа ме због тога. Повлачим се, али учитељ ми то не допушта: увијек ме припиткује и истиче за углед. Свјестан сам да сам најбољи ђак у школи. Али се тиме не поносим и не хвалим, него примам то као нешто природно, што је такво без неке моје нарочите заслуге.

Учитељ је био млад и не баш строг човјек. Није био завршио учитељску школу и боље је схватао наше невоље и сиромаштво него што пас је учио. Да ли то једино љубав према њему неодољиво сили да се научи његова за даћа, макар то било и касно у ноћи?

Али пи школа, с књигама, лекцијама, клечањем и батинама, игром и учитељем, није кадра да остане топли и нетакнути свијет за себе. Не само због латинице и због

слике аустријског цара на зиду. Повремено, Аустријанци обилазе школу, а учитељ се очито боји од њих и од шпијуна, иако смо му ми ђаци сви до једног вјерни, а да он то и не слуги.

Неизбојжни Крапеж је дошао у школу. Не уплиће се, сједи и слуша. Мршти се и нешто шапуће учитељу, одлазећи. Као да гледа у мене. Да ме није препознао?

Зар се ни у школи не може умаћи од рата, од Крапежа?

Али ако се није могло умаћи Крапежу, ни он није умакао.

У пристранку над селом живјела је веома сиромашпа и поштена породица: старица и њени одрасли синови. Млађи од њих, Блажо, још голобрад, био је ћорав у десно око. Али то је, њему, по природи весељаку, давало још смјешнији изглед. И звали су га Ђоро, а не имепом – као у народној причи. На ивици шуме, њихова кућа била је често уточиште Недјељка Бошњака, а Блажо му је био добар другар у свему, иако млађи од њега.

Или је докучио Блажо, који се иначе кретао слободно, или је Недјељку неки јатак дојавио, тек они двојица дознали су да Крапеж треба да прође путем преко Малог Препрана, кроз врлети и омаре.

Подвиг је био приписао Бошњаку, у народу.

Али Блажо је причао друкчије.

Недјељко га је наговорио да пође – да сеири и да се швапске крви омрси. Али кад су засјели, Бошњак је почео да се премјешта: те не види добро одатле, те кратка му окука и неће имати времена да лијепо нанишани, те... Почео је чак и на пушку да се жали, иако је његова – маузерка,* а Блажова – зарђалица система,[†] којом је и дјед војевао. Види Блажо: Бошњак би хтио да убије, вуче га жеља, али – срце му стрепи. Црногорско дерле, Блажо, није могло ни да помисли да пропусти Крапежа: сад или никад, ни зеца кад шмугне никад више, а не човјека... Раз-

* Маусерова петометка.

† Венделова пушка с једним метком.

двоје се њих двојица, напустије, и договоре да Блажо не пуца док не чује Недјељка, на ког је Крапеж прво и морао нагазити. Хтио је Бошњак први срце да оследи. Али Бошњак је пропуштио Крапежа. И кад је овај већ замицао, Ђоро окине из своје старинске једнометке. Крапеж је био још жив и почео је да их моли да му живот опросте. Бошњак је, изгледа, и то хтио. Тако је било меко срце у њега – није га гонила на освету мржња, него срамота. Али Блажо није дао: кад их је запало треба да га и докусуре. Стао је Крапежу опанком под грло и кундаком га дотукао: треба штедјети метак, није за таквога.

Истину о Крапежовој погибији било је тешко дознати.

Можда се Блажо заиста није хвалио? Можда се Недјељко предомислио, видјевши два-три стражара око Крапежа? Можда му је и срце задрхтало, дешава се то и највећим јунацима? Недјељко је био нехвалисав, а Блажо је морао ћутати све док су Аустријанци у Црној Гори. Чим се окупација завршила, Бошњак је отишао у свој крај. Тако је њему припала слава, а Блажу – Крапежов сребрни сат, да се истина никад сасвим не дозна.

У овој земљи ако мало ко стиже, нико не побјегне, па није ни Биленгије, још озлоглашенији од Крапежа. И он је покошен одметничким метком, крај Умуклог Вира, мјеста чудно тихог, усред тјескоте, гдје је Свети Сава* ућуткао штапом Тару, да му не би сметала у пријатну разговор... Ту гдје је Биленгије пао расте жута, као увела трава – људска крв. И он је био човјек, иако зао и од туђег народа. Мрамор му се не поставља, али земља ни његову крв – људску – не прима. За земљу је он што и други.

На свим странама кроз Црну Гору погибије, и наше и њихове. А на њеним границама све чешће пљачке и паљевине.

* Син Немање, оснивача династије Немањића, живио у 13. вијеку, створио српску аутокефалну цркву, омиљен чудотворац и мудрац у народним бајкама.

Убијен је и Ферјанчић, такође аустријски старјешина. Већ кружи пјесма о његовој погибији, згодној да буде опјевана: он је убио дјевојку која је јатаковала браћи, а они га сачекали истог дана и осветили сестру.

Ако се ова земља није заклела да награди врлину, јесте да се освети и да зло кажњава. Освета је за њу највећа сласт и слава. Зар заиста људско срце може да се смири тек кад се зло злом наслади?

10.

Погибија Крапежова збила се у јесен хиљаду девет стотина и осамнаесте. У том тренутку нико није слутио да је та погибија и знамење пропасти дуговјеке и моћне царевине.

Душманиновој смрти нијесу имали сељани кад потајно да се обрадују. Слутило се да ће Аустријанци, као и друдје, извршити жестоку одмазду, можда и паљевину и плијењење читавог села. Са сваким тренем расли су ужас и страшна прорицања.

На врат на нос, и ми смо износили ствари из куће и скривали их испод крља и камења. Стоку смо загнали дубоко у шуму. Сакрили смо чак и кокошке. Кућа је наједном зинула пространа и празна – пећина. Ништа живо није се чуло. Мачка као да поима пустош и страву – једино се она јавља жалосним маукањем.

Пролази тако дан за даном. Колико дана? Снавали смо на поњавици, на голом поду, сви заједно. Ноћ је доносила умирење: прошао је још један дан. Али страву није пролазила: шта ће донијети сутрашњи дан?

Ноћу је почела паљба. Пушке су праскале на све стране, бомбе рикале, а митраљез лајао с врха брда. Шта се догађа? Ко с ким бој бије? Пожар нигдје не одбљескује. Ваљда не убијају све од реда? Можда властити страх разгоне? Дочекали смо будни и уздрхтали зору, а с њом и – тишину.

То се аустријска војска повлачила. И на њу се подигао свак, хала и врана. Ноћ је опет донијела бојну вреву.

Нападали су их сељаци и комити дуж путева, пробајући да истргну коња или човјека из комора и од слабијих дјелова. Сачекивали су их у кланцима, у шумовитим долинама, у кућама. Војска поражене царевине пробијала се кроз мржњу и смрт. Убијали су их по путевима, на ноћиштима, на изворима гдје су уморни воду пили. Залутале војнике су убијале чак и жене и дјеца. Отимали су им и крали спрему и пуштали их голе и босе у безљудну и шумнату дивљину, усред јесени, да им други узме живот кад више ничег немају. Остајала је по путевима спрема свакојака, и несахрањени и безимени мртваци, клонули или дотучени ко зна чијом руком. По селима се појавила аустријска униформа и опрема.

Двојицу аустријских војника, усред села, завеле су у поток двије жене, разоружале их, рекле им да сједну и – побиле их сјекирама. Свак хвали те жене због јунаштва, прећуткујући грозovitост њихова чина. Али због чега су се они војници тако мирно пуштали? Зар има људи који се не бране од смрти? Заостали иза својих јединица, у земљи туђег језика и обичаја, у дивљини и беспућу, док се њихово царство дробило на комаде, они су губили сваку наду и тупо се препуштали судбини. Главнина је одступала, очевидно, у реду и прикупљено, и раштркане и самоволне сељачке групе нијесу се усуђивале да им ударе, сем да припуцкују из даљине и да штрпкају окрајке.

Опет је то била војска која је рат изгубила. Али овога пута није била наша, и није било никог да је пожали. А ни њеној несрећи краја није било, као ни сваке поражене војске, поготову у туђој земљи. Сад је свак био јунак – на изморену, измучену и забуњену војску. Сви су говорили: Тако им треба, шта су тражили у нашој земљи! – И имали су право. Али незнани војници, ни гори ни бољи од наших сељака, као да нијесу били криви што их је нека непојамна сила бацила у нашу – или у коју било другу – земљу. И наше сељаке да прогоне и убијају Аустријанце, гонити такође нека неодољива сила. То је рат – плаћају баш

они који су најмање криви. И насрћу једни на друге – они који за то имају најмање разлога.

Но као у сваком злочину и срамоти, јави се из народних дубина глас човјечности, усамљен и један међу хиљадама, али племенит и што се не да заборавити. Нашла се једна жена, Црногорка, која није жалила аустријску војску, као што то нијесу ни други, али коју је жалостила људска патња војника у туђој земљи. Она је свог мужа, који је опљачкао војнику цокуле, отјерала од куће да стигне несрећника и да му обује кржаве и босе ноге. Говорила је: неће да јој дјецу стиже мученичка војничка клетва. Ситна и кошчата, сва погурена и испијена, она стоји пред свом земљом и народом велика и чиста: људска савјест и милостиња нијесу убијени нигдје, па ни код нас, у Црној Гори, чак ни у тренуцима пијанства од свете мржње и праведне освете.

Аустријанци су се брзо повукли. И брзо су биле заборављене њихове несреће и љешеве њихови по путевима. Али зло није отишло с њима. Оно као да је имало тек да дође.

Власт су узели комити, у градовима. Али каква је то власт била? Сељаци из шума, без старјешина и реда, од којих су многи били пљачкаши и силеџије. Власти није, уствари, ни било. У Црној Гори, бар у нашем крају, од тога додуше није ни било неке штете. Људи су чак постали ближи једни другима. Али друкчије је било у крајевима насељеним муслиманима, гдје је власт допала у шаке Црногораца.

Као помама, као пожар да је обузео читаву крајину. Све се надигло, младо и старо, жене, чак и дјеца, у пљачку муслимана, у Санџак. Чак и људи који никад и ни на шта нијесу били лакоми, него су вијек проживјели правично и неупадљиво, наједном су се избезумили. Многима није било толико до користи, него да не застану иза других, или да другом не западне оно што би они могли да шчепају. Сви су знали да је grijех у пљачку ићи. Али су скоро сви ишли, као да их је било страх да нешто велико и судбинско не испусте. То је било као нека народна се-

оба или вјерски занос. Чак су и они што су били против пљачке и одвраћали друге да не иду – најзад и сами пошли, јер се и тако зауставити и повратити ништа није могло. Дошли су и људи из других крајева, с краја Црне Горе, као да их је вукла нека неодољива слутња или опојни мирис.

Било је много тачног у тврдњи да су муслимани помагали аустријске окупаторе. Још више у томе да су и они и Црногорци навикли из прошлости да пљачкају једни друге. Али пљачка би се ова збила чак и без свега тога. Црногорци су пљачкали народ исте крви и језика, али који су сматрали Турцима, јер је био туђе – турске – вјере и опора отоманској власти кроз дуга стољећа српског робовања. Било је у свему томе и нечег другог, још дубљег и трајнијег: као неког изопаченог завјета, неког дубоког унутарњег уживања што се насртало на туђу вјеру с којом је закрвљеност до истраге била дуготрајни начин живота и мишљења. Сад је Црногорце запало да намире давнашње рачуне. Ко зна да ли ће се то икад поновити? А уз то и да понешто ућаре. Ни иначе не иде једно без другог.

Чак се ни мајка није уздржала, иако је зборила да је – отето проклето и да се нико није пљачком осрећно. Истина, она није ишла у праву пљачку, него по жито. Комити су дијелили аустријски магазин из Бијелог Поља, и напој кући, као предусретљивој комитима, додијељен је читав товар и гонич муслиман. А овог гонича мајци су на путу отели из руку и убили.

Два стрица, с два краја, наједном су се појавили: Мирко је дојахао на коњу чак из Никшића и истог дана, не осврнувши се ни на нас ни на своје имање, продужио у пљачку, у Санџак; Лазар се обрео дан–два касније, па и он – за братом. Али они су закаснили на праву пљачку – све је већ било очишћено. Мирко је присилио муслиманско дијете да се провуче кроз раширене решетке джамије и да му протури ћилиме. То је стрицу уписивано у велик гријех и срамоту – као да је цркву обио, о којима се у кући нашој никад није говорило. Његова мајка му је рекла:

да ће велики гријех навући и да у нашу кућу ништа од тога не доноси. Али богозаборавни стриц се смијао: Турско! – И ћилими су дошли у кућу. Лазар није успио да закучи ништа и – почео је да пљачка кокошке. Догнао је на коњу двије крошње кокошака. Уз кокошињу вреву за њим је ишао алак и смијурина. А уза сву спрдњу, умало га нијесу неки комити разоружали. Нејуначан какав је био, Лазар се окосио и викнуо: да не иду пут њега јер је он – брат Николе Ђиласа. Тако се и одбранио – не собом, него гласитошћу братовљевог имена и, наоружан до зуба, догнао у село товар кокошака.

Многи муслимани били су и побијени. Али истребљивања потпунога тада као да нигдје било није. Планинска муслиманска насеља су се опрла оружјем; у варошима је било теже отворено убијати, а и митом су се људи спасавали. Но од пљачке се нико није спасио, ако није што сакрио.

Пљачку је пратио помор од шпањолке.* Шпањолка се пљачком проширивала. Страшни помор је са своје стране на пљачку подстицао. С болесних и заражених муслиманских породица скидани су покривачи и извучене постелине, купљено суђе, а затим је све то ишло у трампу, поклањано, позајмљивано, препљачкавано.

У селу није било живих да мртве покопају, или су били већ номрли или болесни, или – у пљачки. Болештина је косила и младе и снажне, њих онајвише. Био је то нов рат за Црну Гору, за оне који су тек пристасали. Али с непријатељем још подмуклијим. Читаве породице су се затирале. Запјевке нијесу престајале.

Опасност је била подмукла и кобпа. У кући је владала више жалост него страх: помријећемо да нас отац не затекне и да нам се не обрадује. А можда ће и њега смрт зграбити на далеком путевима, на путу к нама. Тако је и у другим породицама: већ се обикло на смрт, па нема ни

* Грип, назван шпањолком или шпанском грозницом, који је са свршетком Првог светског рата покосио неколико милиона душа у свијету, а веома многе и на Балкану.

страха од ње. Али жалост, жалост пред овом смрћу је голема. Толика дјеца и очеви нијесу се сачекали.

У стопу за аустријском наишла је и србијанска војска, малобројна и уморна. Села су се напунила одметницима, а око градића се ствара Народна гарда, махом од омладине, присталица уједињења са Србијом. У Колашину је већ била нова власт, од Црногораца, присталица Уједињења. И први сукобн, око разоружавања сељака.

Отац се вратио. Још мршавији и сивљи, просијед. Још хитар. Као стари вук, из даљине, гладан и уморан. Баш тако. И снијег га је пратио, све гушћи и леденији. Неочекивана радост нас је скаменила. Брат није био кадар да одмакне главу заривену у очеве груди. А мајка, да би сакрила сузе – јер се не пристоји жени да се пред другима мужу овесели – побјегла је напоље, у шуму.

Тек тада смо сазнали да смо у току дугог и мучног времена у оцу вољели недокучиву срећу. Он је био дивотни сан. Сад је ту, волимо га, али сна и среће – нема више.

Отац се обрадовао синовима и кући. Али је то брижна радост. Можда га је робовање измучило и саломило?

С оцем се, уствари, догодило што и с већином црногорских главара. Он је био противник Уједињења, иако не од горљивих присташа краља Николе. У модерној српској војсци он, полусељак, није могао нанријед. Сматрао је и да је његова домовина запостављена. А биле су вријеђане и неке светиње његове младости – прошлост и име и оружје црногорско. Понеки Србијанци називали су Црногорце издајцима и натицали им на нос да су их ослободили. Србијанци пјевају, на поругу, и пјесму како су чије жене дочекале Аустријанце: Србијанке бомбама, Црногорке дојкама.

Све то вријеђа и подбуњује. Ако се они око краља Николе и нијесу у часу кушње понијели како ваља, обични војници се не осјећају ни кривим, ни постиђеним – гинули су, патили се и робовали.

Незадовољан новим стањем, отац се ипак примио службе – за командира жандармерије у Колашину. Није

му помогло дуго премишљање: нашао се у мучној прилици да ради оно што не мисли и што не жели.

Мијењао се ток историје и ни с каквом довитљивошћу није се могло гријати на двијема ватрама.

Бирајући између увјерења и бољег живота, већина се одлучила, па и отац, за ово друго. Зар мора тако да буде? Зар то није принудно одрицање од нечег што је својствено једино човјеку – од слободног мишљења, од оног што је у човјеку најчовјечније?

11.

Зима је била на измаку, а прољеће још није начело.

Све бризга од ледене мокрине. Пртине су се разбљугале, али суве земље нема.

У касно поподне, уврх села, помолио се низ коња и људи. Било их је много, двије, три стотине. Међу њима је било и упола униформисаних – наши људи, Црногорци. Водили су и мазге, натоварене муницијом и топовима и митраљезима. Стао сам испред сеоског хана, а оно је – пролазило и пролазило. Дотад нијесам изблиза видео толико људи, наједном.

Пет-шест сељака пред ханом гледали су мрачно, и војска је мрко и ћутке пролазила. Сељаци поскидаше капе кад наиђе једна збијена група на коњима. Неко помену име Бошка Бошковића. Али га нико не показује нити се ко за њ распитује, као да се не усуђују. Било је нечег злослутног у свему: сељацима канда нико на поздрав не одговори.

Бошко Бошковић био је начелник среза у Колашину. Он је иначе био црногорски официр, командир нашег – пољског – батаљона. И родом је био из Доњих Поља, из наше општине, син чувеног устаника и пољског капетана Лазара Бошковића. Тада су се Црногорци, нарочито чији би отац био гласитији, махом још звали по оцу, а тек млађа покољења, у која сам и ја спадао, по презимену. Али Бошка су већином звали по презимену, сем понеко од

старијих људи. Звучало је то некако пуније и снажније, и изузетније: Бошко Бошковић.

И Бошко се, као старешина, истицао у рату јунаштвом и упорношћу. Био је строг и близак с војницима, већ какав је ко од њих био. Био га је глас јуначине и мало пушта и својевољна човјека.

Није било никог надалеко да му Бошково име не би било добро познато. Оно се тада и гласило највише, на све стране. И мени је већ било добро знано. Једно што га је отац стално помињао: били су доста добри пријатељи, иако је Бошко био млађи десетак година, а дијелили су и власт у срезу. Бошко је био одлучни присташа Уједињења. Његово име је значило дивљу ћуд и непопустљивост, а још више сурово извршење задатака које су му постављали или које је он одабрао. Као што је и његов отац прије четрдесетак година подигао Пољане на оружје противу Турака, а касније их усудио глобом и камџијом, тако је и Бошко сада покоравао читав крај новој власти. Ако је требало наћи човјека који би брзо сломио отпор противника уједињења са Србијом, а они као да нијесу били у мањини, онда је у Бошку био нађен такав човјек. Кућом,* јуначношћу, чак појавом, он је могао једино да изазива дивљење и поштовање, а суровошћу да угони страх у кости противника.

Противници Уједињења нијесу били јединствени: било је присталица краља Николе, то јест оних који су прижељкивали самосталну Црну Гору; било је, пак, оних којима се није допадао начин на који је извршено Уједињење – као окупацијом, а било је једноставно много незадовољних сељака, људи које је рат ишчупао из ранијих услова и односа, па су се приклањали ка онима првима, јер нијесу знали шта ће друго; било је и људи незадовољних а да ни сами нијесу знали због чега – захватило их мутно и бунтовно вријеме. Сви они били су противници нове власти, која се за њих није разликовала много од окупаторске, сем што је била довитљивија и жешћа, јер од наше

* Тј. родом, наслеђени.

крви и језика. Тако разнородни противници свакако су чинили већину. Али та већина, као цјелина, није била наклоњена ни старом режиму и краљу Николи. То је била већина незадовољника, али који не знају јасно ни шта ни како хоће.

Иако тада нијесам знао да правим горње разлике, незадовољство сам оштро опажао, и чак био на особен – дјечји – начин њиме обухваћен.

Већ је било много одметника и они су, у почетку, скоро слободно крстарили селима. Али како се нова власт усталичавала и прибирала, њихов број је брзо опадао.

Одметнуо се и Тодор Дуловић. А како је био већ одраније гласит, одмах је постао најпознатији од свију комита, а тиме и најозбиљнији противник нове власти. Због тога се Бошко Бошковић и околио на њега. Било је у томе с Бошкове стране и других побуда: Тодор је био никоговић, обичан сељак који се истакао не зарезујући ни за кога. Али најглавније је било то што је Тодор – будући још из времена окупације познат као одметник – схваћен као најодлучнији подстрекач одметништва.

Узрок Тодоровом одметништву и под новом влашћу био је, наизглед, безначајан. У Бијелом Пољу, на сред пијаци, некакав србијански подофицир скинуо је Тодору с главе капу на којој је било слово црногорског краља – Н. I., тј. Никола Први. Тодор се одмах поџомбао с подофициром и смрвни му петом кокарду његовог – србијанског краља Петра. Жандарми су појурили да ухвате Тодора, али је овај умакао.

Тодор је имао још два одрасла брата, млађа од њега. Петар, по реду иза њега, био је миран и повучен момак, једино се бавио кућним пословима. Тако је баш и изгледао: блијед, витак, умекшаних црта лица. Он ни за вријеме окупације није хито да иде у шуму, само се увијао од власти. Трећи брат Михаило, осамнаестогодишњи младић, био је тада у гимназији у Колашину. Плав и протегласт, увијек жалосних сјеновитих очију, писао је љубавне пјесме, обијао по сједницима и око удовица. Друго ништа као да га није ни занимало. Отац им, Вучета, био је

сасвим прост човјек. Црногорац старог кова, великих брчина и с дугачким чибуком. Збор му је био крупан и с висине, као с коња или као да је голим рукама градове отимао. Он је био – чест случај код заосталих и старијих људи – горљиви присташа краља Николе. Престар да иде у шуму, подстицао је Тодора, и колико га је особио као најстаријег сина, што је чест случај код очева у Црној Гори, канда га је још више волио као борца за црногорску независност. Вучета је, онако стар, често био затваран и тучеп због сина. Али он је све то подносио мирно, с поносом, чак и с уживањем, несломив и увјерен ако и не у побједу, а оно у праведност његове и синовљеве борбе.

У другим крајевима било је гласовитијих одметника од Тодора – Звицер, Башовић и други. Али Тодор се од многих, а можда и од свих, одличио тиме што није био ни у чем суров и нечовјечан, иако је побио многе људе – шпијуне и жандарме. Никад се није острвио, чак ни у убијању поменутих противника.

Кроз Тодоров лик и удес понајбоље се види какви су били и други и шта је било с њима.

Тодор није био повод наласку оне војске кроз наше село. Али иза тог њеног – крвавог – пута њему је постало немогућно да се икад врати из шуме.

Пољани су, претежно под утицајем комунистичке агитације, одбијали да плаћају порез и одрекли сваку послушност властима. Ову агитацију су углавном спровели двојица учитеља: Милован Анђелић и Павле Жижих. Жижих је био изабран и за комунистичког народног посланика. Чак је и мој дјед Гавро, човјек старинских погледа и најимућнији у селу, пристао уз остале, као вели: Добро је ако се порез не плаћа.

Кренувши на Пољане, Бошко је био на њих језан и због тога што су то били његови племеници и војници из његовог ратног батаљона. Његова необуздана срцба преносила се брзо и на војнике, нарочито на његову ближу пратњу, састављену од Црногораца. Рекао је: Знам ја шта Пољанима треба – пропусти их испод камџије, како је и мој покојни отац радио.

Већ по оним сељацима пред ханом дало се опазити како их се наилазак војске непријатно коснуо. Мучали су муком, ни сами не знајући тачно шта ће бити.

Војска је већ замицала из мог зреника, доље испод гробља. Одједном се чуо пушчани пуцањ, мукао и мек у сњежној влази. И злослутан у тишини преплашеног села.

Случајем, војску је срео Тодоров брат Петар, јашући на самарици. Одмах се уклонио с пута, али га је неко од Бошкове пратње препознао и удворички упозорио овога да је то брат Тодоров. Бошко је наредио неком жандарму Србијанцу, Солунашу,* да доведе Петра. Жандар на високом и брзом државном коњу, Петар на ситној сељачкој самарици, погнао су се пољем кроз дебели снијег. Петар је бјежао јер је знао да ће га Бошко, онако плаховит, истући због Тодора. Примити батине и не осветите се – било је велика срамота. А како ће се осветити он – миран сељак, моћној власти? Бјежао је. Али није могао утећи. Жандар се није хтио дуго ни гањати с њим. Позвао га је да стане – трипут, по пропису. Затим је опалио из французице,* снизао га с коња и оставио наред сњежног поља. Петар је покупио просута пријева, али није могао да дође до најближе сељачке куће. Одвукле су га сељанке у кућу – други се нијесу усуђивали, и исте ноћи је умро, у мукама. Сахрањен је прекосјутра на нашем гробљу. Нико од сељака, сем неких жена – такав је већ страх био – није га ни до гроба испратио.

Бошко је продужио за Поља, као да ништа било није. Он је још исте ноћи похапсио већи број Пољана, међу њима и учитеља Анђелића. Није му требало ни достављача ни водича, он је све Пољане знао у главу. Између похашшених одабрао је четрдесетак. Али међу њима није било, како се причало, ниједног познатог као доброг вој-

* Тј. који је био и на Солунском фронту, који су савезници отворили противу централних сила и на коме се борила и србијанска војска, после повлачења из своје земље.

* Француска трометна пушка, којом су били наоружани војници са Солунског фронта, а и органи нових власти.

ника. Ову групу је издвојио посебно у школи и једног по једног премлатио властитим шакама и чизмама, шокајући их и чупајући им носеве и бркове. Крв је залила школске клупе и зидове.

Читаво племе је било понижено, згажено.

Иза тога Бошко је сазвао племенски збор, те и преко њега притврдио ред и послушност.

Свак је знао дан у који ће Бошко кренути за Колашин. И свак је очекивао да ће га Тодор напасти на путу и осветити брата. И племе.

Али Бошко се на то није ни обзирао. Кренуо је усред бијелог дана, не кријући се ни од кога, истуривши додуше осигурања на све стране.

Ипак је био нападнут на Малом Препрану, баш спрам наше куће. Комити му се нијесу могли прикучити, но су издалека пуцали напразно. Бошко се чак није ни с коња скидао. Прозебле и изгладњеле комите војска је разагнала кроза шуме, у дебели снијег, да не знају један за другог.

Пољска побуна свршила се без много крви, иако с много понижења за побуњенике.

С ровачком побупом је, пак, било друкчије. Али она је била и већа и упорнија.

Ровачко племе живи у забитим сапртијама, никоме од памтивијека покорно. Аустријска војска једва ако је и зашла. Код Ровчана, навикнутих на слободу, превладале су присташе краља Николе и самосталности Црне Горе. Они су устројили власт за себе, која се није покоравала новој власти, оној у срезу. Несклон сукобима, мој отац је ступио у преговоре с Ровчанима и договорио се с њима да жандарми неће залазити у њихов крај, а да они не праве испаде и не нападају власти. Али ни једна ни друга страна није се држала договора. Једна јача жандармеријска патрола дошла је у Ровца и била – нападнута. Пет-шест их је побијено, а остали разоружани и свучени. То је био повод и побуни и походу на Ровца.

Са свих страна су војска, жандармерија и Народна гарда ударили на мало и непокорно племе, затворено у

гудурама. Оно се нашло усамљено, ненаоружано, разједињено, пред силом какву није познало у прошлости. Артиљерија је, као вјежбајући се, рушила сељачке пушњаче и разгонила народ и стоку по шумама и урвинама. Ровчани су се, сем малог броја, предали сили. Отпор је био скршен, а да до њега није такорекући ни дошло.

С Ровчанима је поступљено и сурово и увредљиво. Куће су им попаљене, пољачкани су и премлаћени насумце. Женама су завезивали у сукње мачке, па ове шиба ли штаповима. Старце су јахали и били их и гонили да их преиосе преко ријеке. На дјевојке су насртали. Имање и част и прошлост – све ровачко било је згажено.

Ни мој отац није могао изврдати да не учествује у походу на Ровца. Сам он није се истицао суровошћу, али његови жандарми су дивљали. Због ровачког похода увијек га је пекла савјест. О том походу увијек је ћутао. Није ни могао да нађе озбиљнијег оправдања за свој поступак. То је било против његове савјести. Али лативши се већ једном одређене службе и дужности, ове су га и мимо његове воље вукле даље – удес свих оних који се одрекну својих схватања ради животних потреба, а да се нијесу увјерили у то да су та схватања била неисправна...

Но било је нешто чиме се отац као и правдао: они комити што су нам за окупације опљачкали вола – Штитоњу, били су родом из Роваца. Свој поход на Ровца отац је хтио да прикаже и као одмазду за увреде које су му оном пољачком неки од Ровчана нанијели. Стојећи крај топа који је гађао по Ровцима, отац би на пуцањ довикнуо: Ха, риче мој Штитоња!... – Као ни други, ни он се није могао отети да насртање, које је вршио по службеној дужности, не осјећа и као сласт одмазде. Баш то уживање није му никад било у народу опроштено. То је пекло нашу дјечју савјест, годинама.

Сукоби, мржње и злостављања, убиства и пољачке нијесу престали с ровачком побуном. Они су нестали као отпор маса, распршивши се на све стране у борбе малих група и у друкчије облике.

Баш у то вријеме успентрао се на Бабљу Греду, која се диже изнад моста на Тари, неки сељак и искуцао у камену слова, славећи краља Николу и Црну Гору. Прозлазећи преко моста свако је морао да види бијеле знаке на жутом камену. А како нико више није могао да се попне и да затре натпис – тако је и остало. Био је то чин велике смјелости и пркоса – и против власти и против врлети, у вријеме кад је дух отпора већ био сатрвен, вијући се још једино код ријетких појединаца, притајених у народу или у шумама. Као да је тиме сељак хтио да каже за далеку будућност: Били смо ту и борили смо се и вјеровали у независност наше земље, – да се зна, глупо или паметно – свеједно.

Ровачка побуна и борбе с комитима унијели су раздор и немир и у нашу кућу, као да се и она подијелила на бјелаше – присташе Уједињења, и зеленаше – присташе независности Црне Горе и краља Николе.*

Али разлози су том раздору друкчији. Свој немир отац је и на нас пренио.

Ако баш и није знао, отац је могао слутити да су комити долазили нашој кући. А нарочито Тодор с дружином, иако је отац био командир жандармерије у срезу. Изгледа да је оцу неко нешто пребацио око тога.

Усред ноћи, он је дојурио на коњу сам-самцит из Колашина. Одмах је насрнуо на мајку да се сјаранила с одметницима, псујући је и ришкајући чизмама. Одрекавши се својих потајних погледа, већ закрвљен с одметницима, отац је сада тјерао до краја. Подивљао, отјерао је мајку из куће. С њом смо се и ми дјеца нашли у шуми, на снијегу, у ридану и сузама. Кад је отац отишао, сви смо се вратили као да ништа није ни било. Такве су већ те свађе између мужева и жена. А комити су и даље долазили, али ређе и скривеније. Сад то сви кријемо од оца, договорно без договора.

* Бјелаше и зеленаше, називи одомаћени по боји изборних листа.

Отац није убиједио ни своју породицу да је искрено прихватио увјерења која му је служба наметала, а камоли да је то могао друге, своје старешине и сатруднике. Премјештен је, преведен у војску, па најзад и пензионисан. Тако је рађено и с другим црногорским официрима. Напори око успостављања нове власти били су им плаћени, али њој су они постали сувишни. Као и други, вратио се и он, још незадовољнији, не знајући шта ће с неутрошеном снагом, као да више није умιο да се углоби у живот.

Тако је и негдашња Црна Гора била изваљена из зглобова. Њена брда и литице су стајале, али је она пропадала, утапала се у мржњи и крви, тражећи и не налазећи саму себе.

12.

Иако је смрт бујала на свим странама, и она и рођење су још незнани, јер су изван куће.

Најприје је био нови живот: у љето се родила сестра.

Као и друге сељачке жене, мајка је прекодаи радила. Увече је пожуривала да помузе краве и да смири дјецу. А како је било топло љетње вече, отишла је затим у колибицу на ливади – стид ју је било од дјеце, и породила се. Ујутру смо је затекли исцрпљену крај огњишта и крај зглавља с колијевком из које је нешто вречало.

Али за рођењем, како то и бива у животу, у стопу је ишла и смрт.

Живот околни је и тако и тако кључао насиљима и суровостима. Смрт је у њему, и то насилна, била редовна, иако увијек узбудљива појава. Али у кући је било мира и радости, све док и ту није укročила смрт, односећи бабу Новку и стрица Мирка, једно за другим, засадивши усред мога дјетињства двије туге као два црна мрамора.

Баба Новка је живјела деведесет и три године, ако је било тачно – а свакако јесте – њено сјећање да је имала четрнаест година кад је у Дробњацима, на Мљетичку, погинуо гласити турски јунак Смаилага Ченгић. Па ипак је било непојмљиво, за нас дјецу, да мора и да умре.

Живећи у злу, памтила је и лијепе догађаје и велике људе.

Она је добро упамтила Владику Рада. Видјела га је на скупу код неке цркве у Пјешивцима – глава му је била изнад цијелога народа, тако је био висок. И она је казивала о његовој необичној љепоти којом се сва Црна Гора била окитила. И Смаил-агу је памтила, иако слабије. Био је широк у плећима, снажан и глават, већ у годинама кад је погинуо. Био је строг, али од правичнијих ага. И не би се код раје толико по злу прочуо да није имао сина Рустема, насилника, који нигдје није млађе кметице на миру оставио.

Али каква све зла није она памтила! Колике погибије, поморе, одрубљене главе, пљачке и паљевине! Како је то све могло да поднесе срце њено и да не пресвисне толике године!

Није јој се било чудити што је била ијетка жена. Но опрла се свему злу, подигла пород и лозу извела.

Била је она од оних Црногорки које никакво зло и погибија нијесу могли омести да не изврши оно за шта као да јој је живот и намијењен био – да подигне нови мушки пород и сачува од ископања дом у који је дошла. Било је нечег не само завјетног, него урођеног у томе. Без својих жена, које су у томе све биле такве, овај народ не би ни постојао.

Баба је имала сва чула још здрава, иако се била сва уљегла. Правична, јуначна и чврста у свему, она није са старошћу све више мислила о оном свијету, него о хрвању с овим животом, на чије недаће се никад није жалила. Није се много молила Богу – укратко, колико да се сачува од опачина и злих духова. Тешко би било одредити у шта је вјеровала, но свакако не више у хришћанска божанства него у свакојака привиђења и приказе још из давнашњих, претхришћанских времена. Псовала није никада, али је у срдби клеела, кратким опаким клетвама, од којих је подилазила језа и ледила се крв. Те клетве су биле страшне по сликама, оном што су исказивале, а не по томе како их је она говорила – код ње то није ишло са ср-

ца, него с језика, као јача љутња, на коју је брзо заборављала.

Но ако су јој срцбе биле јетке и нагле, љубави су јој биле дубоке, иако их је нерадо исказивала, тврдичећи њима.

Не би се могло рећи којег је од нас тројице унука највише вољела. Али ја сам код ње вазда највише заштите налазио од мајке и од браће. И ја сам њу, свакако, волио више него моја браћа. Она је тетосошењем знала вазда да ме наговори на јело. Њу се могло и преварити: упорним одбијањем једења добијало се слађе јело. Али је требало знати и границу. И ја сам је знао. Као сва дјеца. Избијен, уплакан, заспао бих утјешен у њеном крилу, уз њене испошћене, кошчате груди.

Божји су били празници којима се радовало, далеко унапријед. Већ на Бадњи дан, прије свитања, док се иде у шуму по церове бадњаке, припрема се празнично весеље. И тај Бадњи дан био је такав. Али Божић је освануо невесео: баба је била на самрти.

Боловала је већ дуже, па ипак је то дошло изненада. Видјела је све у животу, па ипак је зажалила за животом и домаћи су плакали за њом.

Хропац је наступио нагло, у свитање. Баба је још у сну почела да дише тешко и ријетко, хрипљући. Укочила се и онијемила. Ујутру су се искупили сељани и – једини од њених синова – стриц Мирко. Сви су говорили како она, ето, умире па су и свијећу запалили изнад њене главе – за душу њену, не бринући што ће и она видјети да умире. Дјецу нико није тјерао од самртничке постеље.

Неко је запитао: Је ли она при себи, распознаје ли чељад? – Стриц Мирко је устао и почео лагано да шета по соби испред очевог кревета, на коме је она лежала. Мирка је она највише вољела. Њене исколачене и дотад укочене очи полако су се, жељне да искоче, кретале за сином и из њих су потекле сузе. Син је клекнуо, сатрвен, крај ње и ставио своју крупну главу на њене груди. Али она није имала моћи да га загрли. Сва се дала кроз очи у љубави за њега, у задњем опроштају од свијета и живота, које јој

је канда у том тренутку било утолико жалије оставити што је дуже у њима боравила.

Баба је двапут зијевнула, лако се тргнувши, и хроптање је престало. Стриц је, плачући, рекао: Нећеш ме, мајко, дуго чекати. – Настало је тихо јецање по кући. Плачући, брат ме прекорио што не плачем за бабом – она је умрла. Али ја нијесам видио да је она испустила душу, коју сам – према причањима – замишљао као прамичак маглице што одлети у висине.

Умирање бабино било је незаборавно и потресно због једноставности с којом се вољено биће претворило у ствар и стварно престало да постоји.

Ја сам још дуго чувао баку у себи.

Кад би ме мајка тукла, говорио бих јој: Баба то чује, да знаш, и она ће те проклети. – Али гдје то још чује, гдје још живи баба? Негдје у земљи и на небу истодобно. Увече нијесам, каткада, дуго могао да засним, мислећи на њу и сјећајући се њених милошта, а највише њене смрти. Није ме никад било страх од њене душе, или ако би ми се она приснила или привиђела. Жестока и опора жена, сва на своју руку, она је за мене била добра мала старица што ме је до задњег даха штитила од свега и свакога и причала ми опожно језиве приче.

Бабина смрт као да је подстакла стрица Мирка да задњом снагом заграби од живота, не обзирући се ни на шта, па ни на своје име и образ.

Овај, иначе рјечит, отресит и јуначан човјек, дивљао је и лудовао више него икад.

Иако већ у шездесетој, увртио је себи у главу да мора имати мушког порода. У Црној Гори се држало као да је неко уклет ако је без мушке дјеце. А код њега је жудња за сином била појачана и болешћу, а нарочито неосвећеном раном. Чинио је све, посјеђивао гатаре и пио траве, коначно отјерао жену и довукао у своју кљетару неку удовицу с двоје дјеце, која се слакомила на имање, не би ли му она сина родила.

Жена му је одавно, већ тридесетак година, престала да рађа. Некад су имали и два сина, али су помрли. Као опчи-

њен, причао је о њима – о њиховој памети и љепоти, иако су умрли као дјечаци. За своју жену је грубо говорио: Садио сам у њу четрдесет година, па залуд – из камена би ницнуло, а из ње – ни камена. – Кћери као да није ни у шта бројао. Његова жена је говорила, поимљући неодољиву силу његове жеље, а и сама се осјећајући кривом: Нек доведе и другу, младу жену сврх мене, бићу јој као мајка, само нек мене, што сам вијек с њим провео, не гони од себе. – Он се није ни на то обазрео, него је жену отјерао, као да је у њој била његова коб.

Али ни с оном удовицом није дуго саставио. Или се и сам увјерио да је све већ доцкан и узалуд, или се нешто разљутио – тек и њу је изагнао.

Завађен и с рођеним кћерима, није више имао никога да га његује и, клонуо од болести и недаћа, у пролеће иза бабине смрти, стриц Мирко се преселио к нама. На незаљечену рану под старост му се наврзла и јектика. Али он је био повјек јака састава и дуго је умирао, читаво прољеће и лето.

Од све дјеце највише је волио мене. У тој љубави било је нечег болесног, што се и на мене преносило: без мушке дјеце, пањат у гори, он је задњих мјесеци живота своје жудње и наде, имање и милошту, пренио на синовца. Није ме ни на тренутак пуштао од себе, као да је хтио да кроз мене пренесе и сачува живот који му се наочиглед гасио.

Што је дуже боловао, Мирко је бивао све мршавији. Глава му је постајала већа и изразитија, зелене очи љућег сјаја, а збор још одсјечитији. Зуби, здрави и лијепи, дошли су му још крупнији и бјели, али звериње тврди и оштри. Постајао је жући, иако је све мање пушио. Из његове ране стално је текла гнојна сукрвица. У љетњи дан ширио се од тога накисео задах трулежи. Кашљао је стално и пљувао, у сахан, густе испљувке. А да бих ја стално био уза њ, измишљао је да га треба прекодан бранити од мува. И ја сам то чинио, дане и дане.

Напољу лето, и сунце, бистре ријеке и плави вирови, а ту... Али ја сам се ипак савлађавао. Како бих могао напустити, како не вољети човјека, и то боника, који ме толи-

ко воли? Из дана у дан, уколико сам се више патео уз њега, као да сам се јаче и болесније уза њ привезивао.

Већином је жмурио. Али као да је увијек будан био – спреман да каже неочекивано и дочека ријечју туђу помишао. Па би и говорио: А теби је мука, лијеп дан, али помучи се још мало, тешко ми је самоме, никога ја до тебе немам. — Или: Причај ми неку пјесму, да досаду разбијеш и твоју и моју. — Ја сам већ читао народне пјесме и – причао му...

Но једног предвечерја спопало га је изузетно узбуђење, као да је најзад домислио оно што је у бесаним данима и ноћима мозгао. Ухватио ме објема шакама, као гвожђима,* и привукао пред његове очи, које су пламсале јетким зеленилом из његове лобање. Рекао је: Упамти, нек ти је аманет – да ме осветиш. Ти ћеш ме осветити! Научићеш школе, ама ћеш ме осветити. Како знаш, само упамти – освети ме, лакша ће ми земља бити. – Обећао сам му и искидан заплакао: Не, стрико, ти нећеш умријети, а ја ћу те осветити, хоћу, хоћу...

Освета је омамљиви и жестоки огањ. Она све спаљује, сваку другу мисао и осјећај. Остаје она сама, над свим и у свему.

А од сваке друге крвна освета је најжешћа сласт.

Нема јачег и уз то непролазнијег осјећања од жудње за крвном осветом.

Ријеч: крв – то је у језику који сам од малих ногу учио, нешто друго него данас. Нарочито крв из свога братства и племена.

То је значило живот којим живимо, али скупљен у покољењима пређа, живим кроз предања – крв њихова пренијела се у све припаднике братства и у нас саме. Ето ту непролазну крв неко је просуо и – она мора бити освећена, ако нећемо да проклетство свих оних чија је била не падне на нас и да нас не удави срамота пред другим братствима.

* Гвожђа или клусе, челичне зубате направе којима се лови дивљач.

Тој жудњи као да нема ни међа у простору, ни краја у трајању.

Мој отац умало није био убијен на повратку из ропства, од потомака оних чијег је претка – капетана Акицу Ђоровића, педесет година прије тога убио његов отац. Све као да им је ишло на руку да убију мог оца, чак и његов чин, па су сокопили један другог: Капетана за капетана!

Ђоровићи су били памтљиви на крв. Али ни Ђиласи нијесу заборавни.

Имао сам у трећем разреду гимназије блиског друга од оних истих који су убили мога дједа, а да нијесам ни знао да је он од рода њихова. Свратио сам га на конак о Божићу, да не би по мраку ишао пустим крајем. Дознавши од којих је, отац ми није дао да спавам с њим: Да не би – како је касније говорио – дисао крвник у душу моме сину. – Отац те ноћи није тренуо, хучући и преврћући се на кревету. Шта ли је мислио? Шта ли је премишљао? Испратио сам сјутрадан свога друга, а иза тога ми је отац рекао да нам је у кући ноћио мушкарац од братства крвничкога. Са својим другом сам се срео послје свршеног распуста. И он је, очито, био од својих дознао страшну тајну. Избјежавали смо један другог и наше другарство се угасило, а да ни себи нијесмо признали прави разлог – прси су и нама, још дјеци, бректале осветом.

Освета – то је животни дах од колијевке заједно с осталим братственицима у злу, у добру, у освети од памтивијека. Освета је дуг према љубави и жртви коју они, пређи и братственици, чине за нас. То је одбрана части и имена, и нарака дјевојака наших. То је понос пред другим свијетом: наша крв није вода, да сва може да је пролије. То су, најзад, наше испаше и извори – љепши од ичијих, наше славе и рођења. То су ужагрене очи, плам у лицу и удари у сљепоочницама, скамењена ријеч у грлу при помену да је наша крв просута. То је аманет на смртној ури онима који су се тек зачели из крви наше. То су стољећа, то је људски понос и јунаштво, опстанак, материно млијеко и сестрина заклетва, самохрани старци и младеж под црнином, весеље и пјесме преобраћени у мук и кукњаву, све, све.

То је род наш, и стриц Мирко, ова његова љубав и патње и године његове неиспуњене жудње за осветом, за животом. То је смрт његова.

Освета није мржња, него најлуђе и најслађе пијанство, како оних који треба да свете, тако и оних који желе да буду освећени.

Задњи стричеви часови били су испуњени жудњом за осветом, за мушким породом. Јесу ли му били ведрији због мог обећања?

За стрицем је било много лелека и тужбалица, као да су се стијене уривале и горе повијале. Кад су га однијели, уз падину спрам куће, отегнуто је затужила нека жена. Сандук је ишао испред поворке. Осјетио сам тада, први пут, заплунутост и неко мијењање у тијелу, изгубљеност и запањеност потпуно, ни сам не знајући пред чим. Тај осјећај се јавља чим би ме смрт дотакла, чим се испољи очито и неопоречиво. И онда је то била смрт: сандук стричев замицао је у шуму, губио се из зреника заувјек. Стриц је умро. Баба је ишчиљела, ископнила, а стриц је умро – био је још у снази, иако сијед и исушен.

Његове хаљине су га још чувале у кући: по обичају, оне су намјештеле наред себе, онако како их жив човјек носи: капа горе, обућа доље, пресавијени рукави и оружје у појасу. На хаљинама се још чекају покајнице. Човјек као да је тек из њих отишао, али да се не врати више, и тако нразне шире још пеутјешнију тугу и пустош него мртвац. Стриц се лијепо носио и живост хаљина чини његову смрт још непобитнијом и опипљивијом.

Из живота, и из мог живота, истргнута су два живота. Тиме је живот, и мој живот, остао незаљечиво рањен.

Вољено биће се и заборави, али празнина коју остави у нама – остаје. Живимо својим животом и животом других. Тако и умиремо.

13.

Селачко дијете – и у богатој земљи и срећеним приликама – проводи живот тежак, сав од горчина и опасно-

сти. Оно често поболијева, а да га нико не лијечи. Њега стално туку, сви, чак и у школи, без обзира на то какав је ђак. Добијајући шибе по рукама, примијетио сам како су ми прсти кошчати и дланови хладни – шаке као птичице.

Сва околина је у непрестаној борби, у коју је дијете увучено откад сазна за себе. Људи се туку међу собом, и животиње истребљују једна другу. Змије отровнице вребају из сваког камена, из сваког бусена. Земља је посијана трњем и каменом.

Докопавши се средстава за уништавање која раније није познавао, а распуштен ратовима и бунама, човјек тога времена пустошио је све око себе: истребљивао дивљач, сјекао шуме и глушио рибе – пастрмке и младице бистрих хладних вода. Још од малена смо знали да рукујемо оружјем и да са запетим пушкама вребамо дивљач и рибе. Старији дјечади су знали да развидавају гранате и бију њима рибе у вировима. Нама мањима је, пак, била драга игра да увучемо гранату у шушљину дрвета, наложимо ватру под њом, па да из прикрајка гледамо како експлозија цијена стољетно стабло у комаде.

Играјући се оружјем, пиштољем, и мене је брат ранио, а излијечио ме дјед, у читавом крају познат као човјек вјешт ранама и мелемима.

Селачко дијете расте у непрестаној борби и муци, рањаво, сврабљиво, ванљиво, босо, гладно и пуштено себи. Оно мора да чува стоку и помаже старијима на раду, не-испавано и уморно. Да је то било доба у коме би људи били питомији и мирнији, али овако – из дјетињства остане веома мало ведрих сјећања. Сем оно само – дјетињство, пуно сјаја из себе самог, из сазнавања свијета и игре у њему.

Издиг у планину, међутим, остане неокрњене љепоте у сјећању.

Планина примакне човјека себи, па небу, на човјеку. На њој је она борба која влада у свему и између свега, још читија, али очишћенија, незамуњена дневним бригама и недаћама. Борба између свјетла и таме – само су на планини ноћи тако простране, тако мрачне и јутра тако сјај-

на. Борба је у свему и међу свим. Али над њом стоји и небески мир, нешто складно и непомично. Небеса намећу и постављају питања: ко смо? откуд? куда? гдје су почеци у времену и простору? – али без брзања и љутње на одговор, свеједно какав да буде. Људи су на планини још већа тајна. А звијезде блиске и знане као људи. Земља и небо и живот постану недокучиви, свакодневне загонетке које се саме од себе постављају, на које се мора одговорити. И тако стално, сви морају да одговарају. Сви, од старца до дјетета. Јер планина није за причу, но за пјесму и размишљање. И за очишћено осјећање и голи нагон.

Живот на планини није лакши ни удобнији. Али је у свему узвишенији: између човјека и неба нема преграда, пролијећу једино ријетке птице и облаци.

Планински љетњи живот је за млађи свијет, који жути за узбрдицом и напором – да истутњи снагу и за прохладним ноћима и јутрима – да се окупа у свјежини. И на планини је све грубо и сурово, али очишћено као у пјесми или у везу дјевојачком. Живот као да се помјери од људи ка природи. И онај људски живот је сав у додиру са сунцем и зеленилом и плавети, у утапању у њих, сав у нагонима, мање стиџан и затворен – целепи коња што слободно хитају непрегледним пасиштима, као у временима док их још људи нијесу били окрочили...

На планину се иде и ради светковине за тијело и ради слободног лета мисли – у игру и стапање са природом и свемиром.

Љепота планине није само у чистом ваздуху и у леденим бисер-водама које изнутра иснирају тијело. А није ни у лаком животу. Та љепота је у оном непрестаном и свестраном напору и напону који не падају тешко. Сва од облика строгих у чистоти и од воде и ваздуха што стежу и подстичу, планина је разиграна у сјају и бојама, и присиљава сва бића, а највише човјека, на игре духа и тијела, безазлене у њиховој смјелости и распуштености.

Има на планини свега за свакога: и за младе – сјаја и игре, и за старије – строгости и суздржаности. Туге су ту

тужније и радости веселије, мисли дубље и лудовање невиније.

И стока одмах живахне, као да се тови свјежином, разиграна у простору без ограда.

Као ријеке и градови, тако и свака планина има свој посебан живот и своју љепоту. Бјеласица је особита по томе што се истурила травом и водом до у врх својих највиших висова, сва од облина и широких платна. Она је топла у својој студи и питома у врлетности. Њен ваздух је хладан као на глечерским висовима, а сунце врело као у жулним долинама – под небом цвјетњак као планинско пасиште и одмориште.

Сваке ведре вечери наред катуна се пали огромна ватра око које се разбуктавају кола и пјесме. Ватра се не ложи због хладноће, него да је радосније и видније, да оживе планинске стране и врхови и заиграју с момцима и дјевојкама луду и радосну игру.

Свакипут је у тим сијелима, у играма и пјесмама, било нечег неутаживо дивљег, што се једва и нескривено суздржавало да се не отргне из људских уза и врати у неко прастање распусног и срећног лудовања, каквог човјек можда ни познао није. Кад згасне ватра и игра, цика и смијех прсну на све стране, и почне дивља јурњава и отимање: угријани момци нагрћу на дјевојке, штипају их и стежу, а оне су љуће и упорније него у колу, као да их је мрак тргао у живот строгих правила, по којима се могу и поиграти и пошалити на јави, али морају бити чедне и неприступачне натајно. Тада се и удовице, које су исред својих колиба устрептано слушале коло и губиле се гледајући безумну игру сјенки по недогледним странама, повлаче у постеље код своје дјеце, затомљене придошлом празнином и горчином. Све као да је умрло, у трену, али сустегнута срца још гласно бију на тврдим лежајима, јасне и непогрешне мисли ничу и ностројавају се, а мутне жеље кључају и гуше једна другу. Још мало је до јутра – први пијетао дозове мир и зору и дневне бриге и послове.

И без планине дјечаци и дјевојчице на селу сазнају много о љубавном животу, из грубих и нескривених шала и гледајући парење животиња, нарочито говеди.

Кад би се краве париле, дјевојке и млађе жене су се уклањале, а момци су гледали да наведу бикове док су оне још ту, нравећи ружне шале. Те шале су грубље и нељудскије од игре орања, у којој једино мушкарци и представљају: ожедњели старац-орач наваљује по воду под сукњу своје бабе – најстидније од дјевојака. Већ одмалепа почну раскалашне игре, од којих се потом стиде дјечаци и дјевојчице и пред самим собом – скакаће на дјевојчице и на јунице.

Но то су игре. А планина као да и у дјецци дозива страсти које ће се много касније разбудити.

Имао сам десет година. Био сам већ свршио основну школу и припремао се, у себи, за град. И као да сам се био договорио са својим дјетињством да га довршим у радосном напону – то љето сам провео на планини, за стоком. Морао сам рано устајати, да би изагнао говеда на попасак. Јутра су била мучна сјајем. Али дан је био драг свјежом врелином и одмором, а ноћ опојним сном и заборавом.

Планинка је била најамница Коса, дјевојка спажна и сабијена, грубог лица, али милих жутих очију. Била је доброћудна, али весела, неуморна на посјелима и у враголијама с момцима. Ја сам чувао стоку, а она радила све друго. Била је од оних радиша који стигну све – и да обаве све послове и да се повеселе. Спавали смо заједно, у тијесном наслону крај простране колибе моје ујчевине.

И дотад сам волио Косу, добру и веселу у свему. Али сам на планини, тог љета, заволио и сусретљиву топлину и мекоћу њеног тијела... Свакипут по повратку са сијела, још знојна, она ме је, легнувши уза ме, чврсто стискала уза се, тискала ми руку у њена њедра, сва радосна што може да се разголити уз дјечака... Између брвана пробија мјесечина као сијев мачева и, разбуђеном, не да ми да усним. Осјећам потајну сласт, ни сам не знам од чега – од Косиног тијела, које је друкчије него чије било друго –

своје, дио мога. Таквог доживљаја није дотад било. Али – ни планине, ни Косе. Од те сласти и таквог опажања њеног тијела истовремено ме је стид и, расањен, лежим сугтегнут и непокретан. Да, то Коса, разиграна, грли дјечак – и подстиче га да је драшка умјесто неког другог, одраслог. Можда ме грли као млађег брата? А можда?... Будна је и она и ћути непомична. А ја не могу, не смијем ништа сем да изнутра дрхтурим и стрепим, не могући да одгонетнем тајну њеног тијела и њених жеља.

И све друго се на планини открива и исказује једноставније и јаче.

Доље, у селима, већ као да су ишчиљеле племенске и братственичке подјеле. Планина је издијељена сва, још у давна времена: зна се за сваки врх и извор, а камоли за пасишта и дубраве, коме припадају. Племена не војују више око својих комуна. Али чобани се туку око испаша, измишљају спрдње и егају* увредљиве пјесме туђим катунима.*

Као што свака кућа држи до свог мала, тако се и катун дичи ако његов бик буде засудник** на планини, а његови коњи измакну туђима, као и кад момци надбаце каменом и прескоче онима из туђих братстава.

Домаћини какви су били, моји ујаци су држали до добре стоке као и до добра гласа. Не само што су малом били богати, него се све њихово живо издвајало и узрастом и претилином. А држали су, дакако, и до тога да имају и најјаче бикове и овнове. Они су били такви људи да би купили бика само због тога да би им био најјачи. Неразметљиви у свему, у томе су били инације и мераклије.

Њихов бик Броћен био је засудник у катуну. Он је надбио све бикове из других катуна, и било је наде да би могао засудити планином. Он се мучио од големе снаге, напастан и за марвинчад и за људе.

* Егање, долигање, обично изазовно пјевање, уз ударање палцем у грло.

* Сезонско сточарско насеље.

** Најјачи.

Али се по планини ширио други бик, из туђег катуна, којег већ три године нико није надбио и о коме се проширио глас као о непобедивом мегданцији.

Био је то чудан во, малко виши него други, али без оне дебеле биковске шије што надраста остало тијело. Име му је било Шароња. Али је мимо друге имао и презиме, по власнику – Бекић. Свак га је тако и знао: Шароња Бекића. А то је и звучало пуније, као да се радило о силну човјеку.

Бикови живе у свом целепу, сем за вријеме воловоднице, кад их краве, које се воде, накратко одвајају. Шароња Бекића је, пак, живио сам, лутајући планином, од катуна до катуна, од целепа до целепа, не бојећи се ни вука ни хајдука. Бекићи нијесу били богати – име њихово проносио је планином њихов бик.

Већ двије године, откад је Броћен засудио у нашем катуну, чобани су гледали да сукобе њега и Шароњу. Али се није удесила прилика, а моји ујаци су то и избјежавали, као да су се бојали да им Бекићи не претму глас и славу.

Али Шароња се сам за мегдан побринуо.

У љетњој вечери, наврх нашег катуна, огласила се продорна рика. То је био Шароња, и већ по гласу су га познали многи чобани. Ударио је право на наше колибе, као да је слутно гдје је супарник, и почео да њушка краве. Била је прилика за мегдана. Пола катуна се у трен искунило.

Бик је борбенији ако се брани из свог целепа. Ако икад, Броћен је требало тада да побједи – на свом тору и код својих крва.

Свели смо их. Броћен је невољно пошао у бој. Већ из првог судара видјело се да ће Шароња да побједи – био је огњевит и вјешт, Броћен га није могао с мјеста помјерити. Тада, као по договору, чобани моје ујчевине почели су да бију Шароњу чим ко стигне, да помогну Броћену. Шароња је трпιο, увијао се, а најзад – одскочио. Броћен га је бесјажљиво погнао.

Шароња се лагано упутио уз катун. Ноћ је већ била пала. Као да премишља, бик је дуто ћутао, па се из таме, одозго, опет зачула његова рика, увријеђена и жалосна.

Разглашено је већ сјутрадан да је Броћен побједио Шароњу. Велика неправда била је учињена јунаку. Али истина се обистинила и међу говедима.

Чобани из Шароњиног катуна нијесу вјеровали. Вребали су нас данима да поново пободу бикове, на пасишту. Најзад су нас и увребали. Пошто ми нијесмо хтјели борбу, нас су држали за руке, а бикове изагнали на чистину. Мегдан је био частан и Броћен је брзо био поражен. Шароњи Бекића, чудном планинском витезу, враћена је украдена слава.

На планини се осјећала јаче и разлика између сиротиње и имућнијих. Најирња сиротиња и не издиже, или узима туђу стоку у кесим.* Сиромашке колибе су мале, а стока им се прибија уз туђу. И она је мршавија и слабија, као да зна чија је.

У сиромаштву и јунаштво све мање значи: јунаку бик чине правду, а човјека јунака забораве.

У селу живи Сава Пејовић, пуки сиромаш, а негдашњи велики јунак. Он не издиже на планину, а дјеца му, мршава и болешљива, чаме у селу и вазда из прикрајка жалосним очима очекују ко ће им пружити комад хљеба. А Сава је убио гласитог Турчина Зека Лалевића, док је још наше село било под Турском, и огласио тиме побуну у читавом крају. Зеку је и чардак – лијепа дрвена кућа, био у селу. Али није допао Сави, него – главару. Сад нико и не вјерује да је оно јунаштво могао учинити онај мршави, утучени и плачљиви човјек, што се једва ногу држи и у чијој пушњачи ни поњаве нема. Као да је он оно учинио случајно, од невоље. Као да се такво јунаштво не пристоји ни њему ни ичем његовome. Бикови му не ричу на планини, нити се гласе пси и угичи, а он товари себе кад у млин и у гору иде. Он вене, притискан биједом и заборавом. Јунаштво му је прошло, а сиромаштво траје и траје.

* Под најам, па дијеле с власником мрс и вуну.

Планина не воли такве -- јунаке-сиромаше. Него оне који су у свему јаки. Она даје, али и тражи. У свему јаки у њој одоле и ојачају.

Увијек жалим за планином, за њеном снагом и чистоћом, и за непрегледном љепотом с њених врхова, која се у боји за бојом подастире све док не потоне у плавичасту измаглицу. Планина ми је пробудила многа нова сазнања и слутње. Можда то и није учинила она, него је дошло с временом. Но како се у човјеку све исказе најприје као доживљај и слика свијета, то се и та сазнања и слутње везују с планином и постају она у нама, у мени.

ДРУГИ ДИО ЉУДИ И ВРЕМЕНА

1.

Све сам већ чуо и о граду и о гимназији. Али као и у свему другом, сама слика је друкчија -- мање лијепа од приче о њој.

С јесени 1921. године отац је брата и мене настанио скоро сат далеко од гимназије, од Колашина, у Баковићи-ма, код наше рођаке Драгуне, у породици Ђетковића. Па иако су Баковићи село, живот и навике у њему били су друкчији него у мом крају. То је било село поред вароши, мале и полусељачке, али -- вароши. Тако је и породица Драгунина била различита од наше као и то село од нашега.

Тетка Драгунини били су сељаци као и ми, сиромашнији од нас. Али то им није сметало да сматрају нас за простије. И с правом: код њих је све било чистије, кућа уређенија и двориште вазда обрисано. Код нас је све било огрезло у сточно ђубре и сав нам је живот био измијешан с говедима. Код нас је све било масно и каљаво, код њих посно и опрано. Код њих се зна свакој пари крај, а код нас као да ништа нема ни мјере ни вриједности.

Била су два главна разлога томе: утицај блиског градића и школованог сина. И сама тетка Драгуна била је жена велике бистрине и сналажљивости, кадра да иде с временом, иако се увијек лутећи на њега и његове помодности. Ту се тек видјело колико је начин живота измијешан последице ратова од 1875--1878. године. Дотад није било ни таквих кућа, ни тог градића, ни те уредности и чистоће, ни робе варошке. Малени градић, још од свог настанка зрачио је редом и чистоћом.

Тетка Драгуна била је од оних строгих, језичних, помало ћудљивих жена. Од њених ситних зелених очију и оштрих ријечи је зазирало читаво село. Грдила је и пријетила, али без мржње и злоће. Није била ни брбљива ни псовачица, али није ништа пропуштала никоме. Ни мужу, човјеку старовременском, припросту и ћутљиву, који је вјечито пушио из дугачког чибука крцу*, а све радио споро, скоро увијек бос, као да у томе ужива. Он је био опасан ријетко и накратко – кад се разјари. Те тренутке је Драгуна знала, и тада се повлачила. Изван тих часова, она је била господар у кући, али на нарочит начин: и она и њен муж били су увјерени у њену памет и окретност и обоје су се њима и покоравали. Да се она није удала још у вријеме кад су дјевојкама одређивали мужеве, узела би свакако неког другог за мужа. Али је она била толико разборита да и с овим изгради добар брак, увијек насмијешена над мужевљевој простотом, али никад толико да би га то могло унизити међу људима.

Драгуна је била од нашег – ћиласког – братства. И њен отац и стриц такође су погинули, у борби с Турцима. И као што је мој брат добио име по дједу, тако сам и ја по њеном оцу. Отац је знао повијест о њиховој погибији, као и оне о својим пређима. Биле су оне сличне међу собом, као и с толиким другим – засједе, одрубљене главе и освете. Драгуна је остала у колијевци иза оца, а како је уз то била и безбратница, на мог оца је пренијела сву љубав према незапамћеном оцу и браћи нерођеној. Али ни тој љубави није дала да је зароби – ако би и код оца било нешто рђаво и неправично, не би му прећутала. Њена љубав је била на стари – братственички – начин, али памет њена била је непристрасна и од новијег времена.

Имали су три кћери и сина. Најстарија кћер је већ била пристасала, а син Илија – најстарије дијете – тек што је био постављен за учитеља, у селу удаљеном више од сахата.

* Диваљ, љут дуван.

Тај син био је брига и нада породице. Из школе се често враћао доцкан ноћу. А како је био и ревно присташа Уједињења и противник комита, породица је живјела, донекле и с разлогом, у стрепњи да му се неко зло не догоди.

Илија је све био наслиједио од мајке, чак и окретност и бистрину. Али су код њега све њене црте биле уоштреније и строже. Онако како се његова мати држала кичељиво и високо, будући при том добра срца, држао се и он, али уносећи и јеткост и љутину. И да није био јединац, сви би му у кући повлађивали, због његове оштре срдитости. Он се нарочито кидео због сељачких навика осталих укућана. Но није био човјек који би вријеђао родитеља. На њих се он љутио на посебан начин: одбијао би да једе и љутито одлазио. То је овима, додуше, падало теже од увреда. Но он није хтио да их вријеђа – не чини то културан човјек родитељима, а себе је сматрао таквим.

У кући је било три собе: у једној остава, у другој породица и нас двојица, а у трећој, највећој и најсветлијој, спавао је јединац Илија, сам.

Имали су и они избу у кући, као и други. Али је њихова била – президана. Стока је ноћивала зими једино у оном дијелу који није био под Илијином собом. У оном испод његове собе чувана су дрва и храна. Тако је и све друго било попола, већ према томе да ли је или није задирало у Илијин живот. А како се та граница често бркала и кварила, Илијине честе љутње биле су неизбјежне и сва породица је живјела у стрепњи због тога.

Чистоћа у Илијиној соби била је непојмљива и за живот у граду – нигдје трунке прашине или мрље. Соба је била и добро намјештена. Чак је имала и слике, и то не иконе, него неке полуголе жене у руменом цвијећу, чаробне као виле. Биле су то јевтине и неукусне бојене слике, које су вријеђале сељачку чедност, али на које су сви гледали као на иконе, јер су биле Илијине и у његовој соби. У Илијину собу је ријетко ко улазио, чак и кад он није био ту. Обућа је увијек остављана напољу, пред вратима те собе. Сва породица је стрепила над том собом, као

над неким светилиштем, да не би у њој било што неуредно, због чега би се Ицо љутио.

Ицо се љутио и без тога, нарочито на најстарију сестру Петрушу: бијела кафа била је или горка или преслатка, јаја тврдо пржена или премека, хљеб му је ставила на сто а не на тањир, виљушку заборавила. Најгоре је било то што се он тако лако и жестоко љутио да је знао скочити с јела и отићи. Сестра је плакала, сви су је грдили и били несрећни: Ицо је гладан отишао! Исти догађај, на други начин, догодио би се за вечером, или око ципела, одијела, постеље – око свих оних безбројних ситница којима је живот испуњен, а за које се никад није знало ни могло знати како ће он према њима да се понесе.

Причало се да његова нервоза долази и од тога што га је директор Јојић, у Берамама, ударио штапом по глави. Веома мало тачног је било у томе. Илија је једноставно био какав је био: превећ осјетљив и уредан, гадљив на сељачку простоту и прљавштину. Хтио је поштошото, у свим приликама, да живи културним животом, онаквим како га је он видно и замислио. У том његовом осмишљеном животу чистоћа у свему, па и у говору, била је главна ствар.

У поменутом сукобу у Берамама, иза којег је стајала политичка борба и који је задуго помињан, Илија је само случајно постао значајна личност, мада је и он живо учествовао. Ђаци у учитељској школи већином су били одрасли и тражили су учешће у парламентарним изборима. Управа школе им је ово оспоравала и они су се, увријеђени, побунили, опколивши директора у Харемима, испред самога моста. Пргави Јојић није одолио него је Илију, који му се љутито уносио, ударио штапом по глави. Јојић је касније смијењен, а Илија умало није искључен. Тај ударац, иначе лак, претворен је касније, у жалбама учитељаца, у тешку повреду, коју је изгледа и Илија, иако несклон претварању, морао да поднесе, правећи се чак и поремећеним. Тако му је и остао од тада глас човјека мало удареног, што му је сметало, изазивајући сада код њега стварне љутње и сумњичавост.

Нас двојицу – брата и мене, Илија као да није ни опажао. Био је према нама одмјерено пажљив, а ми смо га избежавали, не од неког страха – тешко да би био кадар да удари, него да га не би изазвали.

У његову собу смо улазили једино кад је отац навраћао. Али тада је и Илијина стега попуштала.

Илија није држао много до родбинских веза. Али је знао ближе и старије рођаке да поштује. Из неизбјежне пажње према свом ујаку, нашем оцу, Илија је пуштао у собу чак и свог оца Милосава, неизмјенљивог у његовој босотињи, прљавштини и простоти; а онда су могли ући и остали. Истина, Милосав је већ унапријед знао да ни тада не смије прећи крајњу границу – запалити свој чибук јетког и зеленог дивљана.

Наш отац се, међутим, понашао као да га се Илијина кичељива чистоћа не тиче: бацао је ствари гдје стигне, изувао се, просипао пепео, ходао собом. Узалуд су Петруша и Драгуна поспремале за њим: он није ни то примјећивао, него се држао као код своје куће.

За нас, и за дјевојке, очево држање било је право уживање, јер је тиме био поремећен онај строги и несносни Илијин поредак.

Али Илија није никада ничим показао да га једи русвај који је отац уносио у његов срачунати и напети живот. Чак се чинило да се и он раскриви, да се оне натеге у њему опусте. Отац је лијепо причао и био неуморан у измишљању разговора. Изгледа да то није било оно главно што је код Илије одређивало да свог ујака штудује и воли, дакако на неки веома одмјерен и чист – његов – начин. Било је у томе нечег дубљег, из његовог, нама непојмљивог свијета реда и чистоће, упркос нереду који му је његов ујак причињавао.

Све дјевојке из села, а тако и Петруша, патиле су од жеље да што више личе на варошанке. Носиле су свилене блузе, а пред градом се преобувале у ципеле. Милосав је мумљао против тог помодарства, а Драгуна их тобож љутито псовала: Ето, поквариле се. — Илија је такође мрзио то лажно – нечисто – кићење: Нити су варошанке

ни сељанке. – И то је био чест повод за његове љутње и исмијавање, што је загорчавало младост дјевојака.

Каткада су и Миросављеве кћери носиле јаја и млијеко на пијацу. Илија се љутио што – циганче. Али како ће – откуд паре за кафу, за шећер, за гас? Илија не даје ништа, а морају га пазити и све му добављати. Но ипак се оп на ту трговину није једио толико да је не би смјели обављати – ваљда и сам свјестан да друкчије не може бити. Неминовност тог трговања и веза с градом тетка Драгуна као да је била најсвјеснија. Она је мудро и ледено говорила, не обзирајући се при томе ни на сина јединца: Без никога икако, а без ништа никако... Кажу, те исте ријечи рекла је мајка Владике Рада, Ивана, иза његове сахране, кад јој се муж Томо зачудио што брани жито од потре. Нико не схвата те ријечи као да мајке не воле синове и да не би за њих живот дале у сваком трену, него да их ништа не може омести у поимању стварности и сурове неизбјежности људског живота.

Идуће године Илије већ није било – премјештен је у Србију. Али Ицова соба је и даље чувана у оном истом реду и чистоћи као да је он још ту. Као да се страх од њега, непопустљив, зацарио за сва времена. Истина, оријетко, држани су у тој соби сеоски сједници. Но после њих би се све вратило како је и било. У том чувању собе каква је била док је он био, исказивала се и ужељеност и неподношљива љубав за јединим братом и сином.

Илијина кичељива срдитост је заборављена, али ред и чистоћа су остали.

Изгледа да тако и мора да буде, овдје: све ново мора да се оствари кроз кињење људи, каткада и најдражих.

Илија је био упоран и ревноив присташа Демократске странке Љубе Давидовића. То је био и Миросав, очито због сина, иако му овај није признавао ни да је демократа ни да зна шта је то, него га сматрао за притајеног присташу краља Николе. Миросав то није био, бар не сасвим: као човјеку припростом и старовремском, њему је годио фамилијарни начин владања, какав је био у краља Николе, али као човјеку из народа свиђала му се и демократи-

ја. Илија, чистунац какав је био у свему, био је то и у политици, па је порицао очев демократизам, јер је у овоме било и других – нечистих – примјеса.

Не би се рекло да демократа има много – већином само школовани људи. Подјела народа на присташе и противнике уједињења са Србијом све се мање види, иако није nestала. Отворено бити противник Уједињења није безопасно. Такви се махом прикривају у другим странкама, стидећи се што су у њима.

Одмах иза рата било је доста сељака, огорчених свим и свачим, за комунизам. Али су се, послвије првих удараца које је власт задала комунистима, повукли и као да тврдих присташа комунизма и нема више.

У мом завичају било је доста оних који су се повукли. Али је био и један који је устрајао – учитељ Анђелић.

Михаило Вуковић из сусједног села био је разложит, млађи сељак који је доста читао. Плав скоро до бјелине, он је изгледао још бјели и блажи но што је био. Комуниста је био и због тога што је волио правичност, а и што је Христос то био – како је Михаило то често истицао. Својом питомом ћуди, сусретљивошћу према дјеци, а и тиме што нам је био кум, придобио ме је већ у мојој седмој години за комунизам. Сви су се дакако, смијали томе кад бих рекао да сам комуниста, сем – мене и Михаила.

У походу Бошка Бошковића био је и Михаило приведен у затвор и – ишћутекан. Од тада је почео полако да се повлачи од комунизма и увлачи у себе, стидећи се што је био тучен. Сви су опазили те промјене код њега и подругивали су му се. А оп је био још мекши, скоро болестан од доброте. Било ми га је жао. Али ја нијесам устукнуо као он: комунизам је нешто правично и за сиротињу, а што је најважније, као комуниста сам занимљивији пред другима – као кад се неко добро скрије у игри жмуре и на једном искочи на видјело.

Двојица мојих учитеља такође су били комунисти: Анђелић и Жижић – овај задњи и комунистички народни посланик све док комунистичка странка није била забрањена. Жижић је одмах напустио комунизам и почео да те-

че учитељску каријеру. Замјерали су му и они који нијесу били комунисти што је напустио своје идеје. Анђелић је пак остао упоран. Он је био из познате и јаке куће. Разборит и тих, али упоран, нежења и мршав као испосник, и баш таквих – пророчких, крупних, плавих и дубоких очију. Једном већ отпуштен из државне службе, никад је више није тражио. Повукао се у самоћу, на имање своје браће које је полако подизао, не пуштајући ни књигу из руку. Анђелићу је углед непрестано растао, чак и код његових противника.

Ту, у Баковићима, појавио се наједном и један прави комуниста – такав који и не помишља да се одрекне својих идеја или повуче у самоћу. Он је најближи Илијин рођак, Милован, још студент медицине. Прича о њему стигла је много прије њега и већ она нас је плијенила: мучник из затвора, добар студент, а уз то прост, народски.

Избио је из сумрака, прашњав и слабо обучен, брадат и с великом косом и црвеном машном. Видјело се одмах да је, насупрот Илији, народски: љубио се са сваком бабом, говорио сељачкије од сељака, јео прстима и сркао гласно. Илија нам је у свему и увијек био туђ, а он одмах – паш човјек. Као опчињени, ми дјечаци смо му се похвалили да смо такође комунисти, и док су нам се други смијали, он је озбиљно рекао да то мора бити сваки поштен човјек. Те ријечи су биле привлачне, али не и тачне – поштених је много, а комуниста мало.

Отишао је исто тако ненадно како је и дошао – као да је бјежао. Иза њега је остала бајка о човјеку којег гоне, али који се свукуд пробија, ником не попушта и све успијева. Неизбрисив чар опасности.

Између Милована и Илије одмах се разгорио сукоб који је тињао још одавно. Илија је исмијавао његову простоту као јевтино варање сељака. Није био у праву, Милован је заиста себе понародњачио и искрено се уживљавао у сељачку простоту. Са своје стране, пак, замјерао је Илији погоспођеност, што такође није било савим тачно.

Али распра међу њима је ишла и око другог, око њихових мишљења. Она је увијек била жучна и нетрпељива и доводила до тога да пред другима отрцавају један другог и да се и не поздрављају. Што је најчудније, до свађе и разлаза међу њима долазило је иако ниједан од њих није то желио – ријеч по ријеч.

А били су из истог братства, скоро браћа. Укућани и рођаци су их мирили. Али узалуд. Обојица су се понашали према онима који их мире као према неразумницима.

Било је, раније, кавге између различитих братстава и племена. И вјера и народа.

И ово је нека таква свађа, али која уноси омразу и раздор међу браћу и закрвљује људе исте вјере и језика. Нешто жестоко и искључиво – до истребљења, као између Црногораца и Турака.

Тако мора да буде.

2.

Већ сам знао пјесме, онајвише народне.

Али нијесам познавао пјеснике.

Народна пјесма још је жива, али више у томе како људи говоре – живописно, наводећи поједине стихове и пријере, него као она сама. Пјесме које неко на селу испјева не живе дуго – не умију да искажу друкчије, језгровитије оно што сами слутимо да је најважније у животу, у удесу нашем.

Гуслари* су већ били ријетки иако су их још радо слушали. И ја сам уживао слушајући их, али не толико у самој пјесми, колико у томе како је гуслар казује, у оном поцикивању и крутом мешкољењу којима пјесму оживи и зачини.

Као и други, доживљавао сам јунаке и згоде из народних пјесама и прича. Али оно што ме је опијало од гуслања и од пјесама било је што сам при томе осјећао да сам

* Пјевачи народних јуначких пјесама уз једножични инструмент – гусле.

и ја дио тог великог казивања које спаја, кроз оне који живе – прошлост и будућност народа. У гусларском, често једноличном, понављању слика и израза било је нечег строгог и узвишеног што је поново и поново указивало на страшни удес којим морамо да живимо као народ, а при томе да останемо и људи – да пјевамо, веселимо се и кукамо, стварамо, измишљамо и обнављамо се, а изнад свега чувамо образ и поштење.

Још у осповној школи био сам прочитао већину народних пјесама, понављајући често многе од њих сељацима. Но они су најрадије слушали *Горски вијенац* од Његоша, Владике Рада, и то не само што су били чули да је то највећи српски спјев, иако су и на то били суревњиви, него што су у њему највећма налазили исказан свој начин мишљења и осјећања, а још више од тога – суштину столетне борбе коју су морали, и као да ће још морати, да воде око опстанка и око части и имепа, на овом тлу, јаповом у свему сем у људима. Биле су то, у *Горском вијенцу* неке више истине, али њихове, од њих већ наслућене, казане на њихов, али језгровитији и узвишенији начин. Требало је само отпочети неко мјесто, из *Горског вијенца*, па да неки од њих одмах прихвати и настави. Они су прекидали читаоца толкујући ноједина мјеста, ватрено и дуго. Нијесу их збуњивала ни она мисаона мјеста – на свој начин су и њих они поимали као своју слику свијета и живота. Многи изрази и наслућивања, око којих су се мучили учени тумачи, њима су били јасни већ по томе што су исцрпљени из знаног им живота и казани баш као што би то учинили и они кад би само – умјели. Док су свако друго штиво, па и народне пјесме, примали као нешто лијепо речено, као поезију, *Горски вијенац* су доживљавали као нешто сасвим друго, истовремено узвишеније и обичније: узвишеније – јер је то било речено свакодневним језиком, мада ријечима тако одабраним и поређаним да се оно што се жељело рећи исказало снажно и потпуно, као да није ни изговорено, него да такво постоји само од себе, као планина и прозирни необуздати токови вјетра и

сунца по њој. За *Библију* једва ако су и знали: за њих би *Горски вијенац* могао да буде нека таква књига.

Поезија плијени и опија. Али пјесници то не постижу, сем кад су добри људи. По свим селима има пјесника–сељака. Слаби су као пјесници, а добри као људи. Такви – добри људи, омиљени су и драги увијек и свима. Они су чудна мјешавина између народне и оне друге – умјетничке – поезије. Пјевати на народски начин – испада слабо и ружно, а на онај други начин они пјевати и не умију. Због тога код њих све испада немоћно и накарадно. На тобож нов начин, који су слабо научили читањем других пјесника – Бранка, Змаја и Шантића, они пјевају старе – народске – мисли и осјећања. И сами осјећају своју немоћ и неприродност. Па ипак морају да пјевају. У томе их подстиче народ кроз који још тече ријека народне поезије, али без нових врела, брзо сахнући. Народ и пјесници као да слуте да тиме пеповратно отиче из њиховог живота нешто чиме су живјели столећима. И као у грозници, хтјели би то да зауставе. А пошто не могу, онда – да створе пешто ново. Јер се ни без поезије живјети не може. Ако ово и није земља за живљење, јесте за причање.

У селу тик до Баковића, у Плани, живе два таква ијесника, оба у свему различита, веома добри људи, иако по тајно завидљиви један на другога.

Пјесник Радоје је кочоперан, румен старчић, причљив и весео. Он чита своје пјесме из свешчице, на сијелима. Тада га треба молити – пећка се као и добар гуслар. Није ни лијепо ако се пјесник или гуслар не нећкају – не смију бити досадни. Али ако Радоја замоле двије–три особе на само, онда он радо чита, чак се и натура, тешко се заустављајући.

Његове су пјесме од три врсте: шаљиве, пригодне и љубавне. И шаљиве су му помало пригодне – исмијавају неку згоду коју сви знају и коју би сви брже заборавили да његове пјесме није. Истина, он увеличава, али не толико да би се ма ко озбиљно наљутио. Пригодне пјесме – славарима, свадбарима и сличним, нијесу запимљиве. Он то пјева да угоди и да весеље буде пријатније. У љубавним

пјесмама говори само о цвијећу, вили и мјесечини. Има једна пјесма како га његова вила чека под врбом код ријеке Плашнице, на мјесечини. Кажу, то је нека невјеста из села с оне стране ријеке – нешто је имао с њом док је млађи био, па се присјећа, жалећи за младошћу.

Радоје ужива у селу углед са својим пјесмама више него икакав гуслар. То није због тога што би му пјесме биле добре, него што је гусларско доба скоро прошло. Гусларе млађарија већ нерадо слуша. Обично се издвоје старији у посебну одају или поред огњишта, да чују гуслара, док младеж игра и пјева своје... Старци ће помријети и неће бити никог да гусларе слуша.

И Радоје гусла, али не пјева народне, него своје, махом шаљиве пјесме.

Радоје и представља боље него ико. На сијелкма се преоубуку и накараде и приказују разне згоде из сељачког живота: свађе и љубав између старца и бабе, невоље с ружном и глупавом удавачом... Каткад је представљање тако упечатљиво у својој грубости да присутни заборављају да је то само шала и почињу и сами да учествују добацивањем.

Каткада ми се чини да бих и ја умно писати стихове као Радоје. Идем, а у глави ми се сами од себе јављају стихови и за њима, уз мали напор, срокови. Али не биљежим ништа. Ко би и смио! Открили би ме и исмијавали.

Исмијавао би ме чак и мој најбољи друг, Михаило. Он је од свог стрица Миловапа – комунисте, примио исмијавање пјесника и гледање на поезију као на залудњу раду. Лажу пјесници – каже он – ништа ту стварног нема: доколица. – Можда имају Михаило и његов стриц и право. Али пјесме су лијепа ствар, без њих као да не би могло ни да се живи.

Но нијесу биле у Радоја пјесме најзанимљивије. Он је љепше причао. тада би се унио сав у причу – рукама, очима, брковима. Нарочито је лијепо причао шаљиве згоде, којих је био препун.

Смијешна је била, из рата, згода коју је он причао о мом тетку Милосаву, Драгунином мужу. Као Црногорац

који се дичио тиме што је старог кова, он није хтио у борби да се заклања него је пуцао стојећи. Куршуми су фићукали, али он ништа, као да муве пролијећу. Али једном рупи крај њега граната и он се слегао до у црну земљу. Неки младић ће му добацити из заклона: Лецну ли, лецну, Милосаве? – Од тада је и Милосав заклон хватао. Милосав се помало љутио на ову причу, али је није порицао. Каже: Друго је то с Швабом но с Турцима: Швабу и не видиш честито, а ратујеш с њим – брда и долине равни.

Та је прича обична и не би била смијешна кад Радоје не би знао и да приказује старинско црногорско кочоперење у огњу садашњег, савременог рата.

Лијене људе сви знају и на гласу су скоро као јунаци. Радоје је причао и причу о лијепом човјеку.

У Колашину је живио фотограф Ђукић, човјек у годинама, али веома љепушан, а због тога неизбјежно и – женскоарош. Ранио се он, овог рата, и другови га понијели. Него сусретну неку лијепу невјесту, а наш рањеник њој с носила: Како си, смоквице? – Ово – смоквице, Радоје је изговарао тако да слог – смок, пуцне као пољубац. Тако и усне направи као да хоће да пољуби. Таквог рањеника, иако му рана није била лака, одмах су бадили с носила.

Има још једна згода из рата, али неслана. Њој се понајвише смију.

За вријеме Мојковачке битке донијела жена мужу таин. Смијег је био велик, па је и жена обукла панталоне. Остали увече жена и муж сами под шатором и почели се забављати. А како је било хладно и фронт под носом, жена се није скидала и муж јој се примакао провукавши се кроз њене срозане панталоне. Баш тада залуца, муж се збуни, неко у близини викну: Јуриш, јуриш! – Запетњан и збуњен, муж не зна куд да се извуче – напријед или назад. Жена га удари по тјемени и рекне му: Ка задњици, јади те задесили! – Њега то још више збуни, па излети из шатора и викне: Јуриш ка задњици, јади вас задесили!

Шала ова вreveћ је груба и у њој се такође исмијава црногорска олакост на јурише. Такве шале – једно што су

грубе, а друго што исмијавају сад већ старомодно јуначење – старији људи не воле. Као ни псовке. Али се такве шале шире. И псовке. Псовке – оне најгоре – дошле су с новом влашћу, са Србијанцима. Псују сви жандарми, сви мали чиновници, шофери, касапи. И то се шири.

Све иде и дође с временом.

Но ако ове Радојеве приче и нијесу лијепе, има оних које заиста јесу. То су оне из времена које он једва ако памти – оциједиле су се и ишчистиле досад, па нијесу толико грубе и сирове.

Најљепше су згоде о Лугоњи, из времена када се Морача већ била отела испод Турака, који су још држали Колашин.

Стално су ишле чете од Мораче ка Колашину и из овога к њој. Чувени четобаша јајошки* био је Ненад Дожић, звани Ненад Мали. Непад је био велик и довитљив јунак, уз то и срећне руке.

У то вријеме живјела је у Морачи и нека замлата којег су звали Лугоња – голем, неспретан и у свему спор, приглуп и грдап. Није био плашљив него баксуз, па му ни јунаштво није ишло од руке. Пука сиротиња, просте и веселе људи, служио је за спрдњу, а био и омиљен због своје добродушности и отворености у свему. Био је он, такав, нешто изузетно међу хајдуцима и јунацима, строгим и суздржаним у свему. Због тога га и памте, чак више но многе јунаке.

Једном кренуо Ненад у чету ка Колашину, а Лугоња се натурао за њим, тражи да га у чету приме. Читаво друштво против, али Ненад ријеша да га узме собом. Мислио је: Неће ли негдје богобитипа погинути, да бар добра друга замијени и да остане јуначко име иза њега.

Чета је данила у шуми на безводпу мјесту, одакле јој је било zgodно да осматра и крене ка турском катуну. Ваздан су јели дебелу овчетину, а ни капи воде. Па и кад су кренули, нијдје до катуна нијесу на воду ударили. Иако мртви жедни, ником ни на ум није падало да воду тражи

док се хајдучки посао не обави. Распоређујући чету Ненад је Лугоњу ставио на врата колибе, као вели: Ако нас опазе Турци, прво нек на њега ударе да ми добра друга не иштете.

Смирили су псе и отворили стругу. А тада Лугоња примијети крај врата колибе бурило* воде. Заборавио је намах гдје је и онако жедан навалио да пије. Бурило гргоће ли гргоће, Турчин у колиби пробуди се од тога и помисли да је марвинче преврнуло суд, па искочи напоље. Онази хајдука, па немајући кад да се враћа, зграби несрећног Лугоњу преко руку. А Лугоњу је и даље држала заборавност и мислећи да се то Ненад с њиме шали, загалми: Нека, Ненаде, не аветај, пушти ме да пијем, душа ми се осушила! – Досјети се Ненад јаду и опали из пушке напразно. Турчин пусти Лугоњу, па у колибу по оружје.

Направи се узбуна и хајдуци натраг и без двизице.

Лугоња је имао чопор дјеце. Халапљив, какав је био, никад да уграби и поједе нешто мимо њих.

Једном жена стекла мало брашна и скупила мало сира. Опazio то Лугоња па јој ујутру прича и толкује сан. – Идем – вели – ка Колашину, овога пута ми се неће проћи ја л' без вола, ја л' без коња, ја л' без добре главе. – Жени више до тога неће ли оп довести што живо него да турску главу донесе. Али неће ни јунаштво да му квару и коби. Спреми му оно мало црквице за брашњеник. Дјеца у врисак, а Лугоња их тјеши: Не бојте се, макање моје, вратиће се бабо. – Но дјецу није до жалости за оцем, него што остадоше па ничем без ничега – сву им храну однесе. Али се Лугоња ни на то не љути, покупи оружје и храну, па – у четовање.

Није ишао далеко, до луга крај Мораче. Био лијеп дан, љето, примамила га хладовина да се одмори, па и приспао. Затим почео да лови рибу, ухватила га ту и ноћ, прихвати се и таина и тако – два-три дана, док пије спорио оно што је понио. Вратио се Лугоња празних шака,

* Дрвени суд за воду, отворен на два мјеста на горњем поклопцу, пласнат и погодан за ношење у упртаци.

* Јајоши или ајоши, црногорски хајдуци који су упадали у Турску.

тек тада дошав себи куд је био озбиљно наумио. — Шта би са сном, шта с волом, шта с главом? — пита жена. — А, не дају Турци — пси колашински, ни привирити! — правда се Лугоња.

Можда и није био такав каквим га приче казују. Можда и Радоје много надодаје. Тек Лугоња је у тим причама жив и свој, као нико. Он је смијешна страна оног мучног и дугог јуначког клања с Турцима. Прост, приглуп човјек, јаких нагона, одрастао у дивљини, у времену кад су једино довитљивост, јунаштво и жртва признавани за врлину.

Лугоња је, према причама о њему, привлачна и чудна личност. Ништа га не може озбиљно наљутити. Има све људске мане, али без злоће и зависти, а хтио би све врлине да има. Но ниједно братство се не граби око њега — није се ни јунаштвом ни памећу истакао. Па му је и презиме заборављено. Памте га само по надимку. И он ће бити заборављен.

Ово није земља за забаве и весеља. Или само накратко.

Сем Радоја постоји у селу и други пјесник. Млађи и више пјесник, бар по томе што већ дуго смртно болује.

О њему, свом супарнику Милосаву Шћепановићу, Радоје се не изјашњава ружно као о личности. Али за његове пјесме каже: То он по књигама, а ја — све из главе.

То није тачно: оно што је код Радоја на народску, то је из народа, а друго је баш код њега по угледу на књиге. Једино су му приче, иако из народа, његове, јер их — дотјерује. И Милосављеве су пјесме доста из књига, а понешто из главе, јер доиста — дивна је његова глава у сваком погледу.

Милосав је тек младић, из сиромашне породице. Због болести — туберкулозе костију, напустио је гимназију. Лежи скоро узет у постељи. Има лијепо лице, тамну валовиту косу и црне, болешћу увећане очи. Усне су му необично румене, а прсти танки и њежни као брстине, врхова као пулољци — живахни и сочни. Тек су га осјенили бркови и брада, ријетко их брије, и то му даје још болеснији и

пјесничкији израз. Он није тако суревњив на Радоја. Смије се и каже: Радоје није пјесник, него пријатан лакрдијаш.

Милосав је био најбољи ђак кроз све школовање. Врло добро је већ знао француски, чак је и стихове преводио с тог језика. Пуки сиромах, није могао никуд даље да пође да се лијечи. Можда га је болест и нагнала да пјесме пише и одољева њима тузи и чамотињи.

Он не прича о смрти, али сви виде да је ишчекује. Говоре: Зна да ће скоро умријети. — И то је оно што свима тешко пада.

Обилазе га често, нарочито младеж. Све су дјевојке жалостивно заљубљене у њега. Нико им то и не замјера, јер његову смрт сви слуте. Никакве враголије нијесу за њега. Ни радости. Зато је љубав према њему слободна. Није затор вољети оне који умиру. Он се сам према дјевојкама држи озбиљно и тужно.

Његова собица је мала и пуна књига. Он стално чита и пише, рукописом веома читким и лијепим, на који обраћа особиту пажњу као да му је то велико уживање — почетна велика слова имају китњасте додатке и увојке.

Због чега пише и пише, кад зна да ће умријети? Од чега отима слова и ријечи? И зашто? Ваљда не — да му вријеме прође? Или хоће да остане трага иза њега?

Он се никада не намеће да чита пјесме, али се и не брани много. Сав је он такав — ни се онире ни натура.

Такву унутарњу љепоту, такву благост у гласу и сажалљивост у погледу можда и могу да имају само људи који су постали свјесни да им је смрт већ ту, па су свикли да је чекају и саживјели се с њом.

Неки професор се заузео да му књига пјесама буде штампана. Он сада то ишчекује. Али мирно, као и смрт, и без велике радости.

Он памти све, прије смрти. Не само сваки стих из своје књиге и све што је читао, него и сваки звук и боју, сваког човјека што је срео, извор с ког је пио и дрво под којим се одморио.

Умро је, а није своју књигу дочекао. Свима је то било жао, али њему као да је било свеједно. Пледајући дуго у смрт, можда је видио нешто значајније и од своје књиге.

На сахрани је било много свијета, нарочито млађег. Цвијеће у рукама дјевојака, на снарну дану и са селачким ишчекивањем кад да се крене, увенуло је прије него је и стигло до гробља.

Било је и говорника. Јавио се и Радоје. Прочитао је своју пјесму, посвећену умрлом пјеснику. То је гануло многе. Потекле су сузе и Радоју, из дубине. Смрт брише све зло међу људима, па и Радојеву завист, измамивши из њега право, доброг човјека.

Прво спуштање у раку, које се памти и урезује... Грумење земље је по сандуку још читаву ноћ добовало по мени – по кожи, изнутра, у памћењу. Понављајући се непрестано каспије, са сваком сахраном.

Радоје није могао, а Милосав није стигао да постане оним што је желио – пјесником.

Али сем те двојице пјесника навраћао је у село и један трећи, још занимљивији човјек.

Био је то Арсеније Ђетковић, Милосављев рођак, такође из тог села, али одсељен код Мојковца, гдје је држао хан на друму. И он је био на свој начин пјесник, али који пије писао ни казивао стихове, па ни држао себе за пјесника. Причао је приче о привиђењима, и то с таквом уверљивошћу да су у њихову истинитост, нарочито дјеца, тешко могли посумњати.

Од њега је прича о цару Дукљану.*

Страшни цар зла озидео је тврди град на ставама Зете и Мораче, да би из њега свијет покорио и у њ склониште нашао. Зли дуси су зидали градске тамнице и куле и ковали синдире за робље. Сваки гријех и опачило ту су се закотили.

Земљи и небу отежаше зла и гријеси Дукљанови.

* Римски цар Диоклецијан, у народу познат као демон под пменом Дукљан, као и његова престоница Диоклеа, Дукља, у Зети у Црној Гори.

И Бог ријеша да ослободи земље и народе – да му поруши град. Али није могао то учинити због неке праведне дјевојке, Морачанке, која је служила ђаволског цара и чувала му стоку. Она је била једина негрешна душа у граду и због ње једне Бог се дуго двоумио, сустезујући гњев свој. Али кад му прекипје, те мораде пустити муње и громове на град, он нареди анђелима да спасу праведну душу: они се подметну и пренесу у Морачу дјевојку и краву, коју је она у том часу музла, заједно са штругљом. Дјевојка ништа ни примијетила није, док се није опет на земљи створила.

Но цар таме није се дао. Устао је из градских рушевина, неуништив и моћан, још љући и страшнији. Опет је почео да град гради, још шири и тврђи.

Не могавши ни на који начин обуздати пакленог цара, Бог пошаље у бој свог војводу и громовника – светог Илију.

Погнају се светац и Дукљан по земљи и по облацима. Нађе се светац на невољу па – бјеж у море. Дукљан за њим. Светац искочи, узлети и прекрсти штапом, те воду замрзне ледом тридесет и три метра дебелијем. Дукљан се залети с дна, пробије тјемом лед и стигне светог Илију па вратима неба. Али га не ухвати него му само ноктима откине месо с табана... Зато су свих људи табани платки...

Најзад су божије војске савладале цара Дукљана. Али га нијесу могле уништити, јер је и он бесмртан. Оковали су га и бацили у Морачу, у најдубљи вир, у вјечни мрак. Тамо је он прикован. Али се непрестано отима да се истргне. Да би га причврстили, ковачи сваког Божића трипут ударе у наковањ и изнова закивају Дукљанове ланце.

Но једног дана ће се цар таме ослободити и онет загосподарити свијетом.

У својим причама Арсеније је мијешао маштарије с таквим стварним ситницама – са селима, брдима и ријекама које слушаоци знају, и с догодовштинама из свакоднев-ног живота, да је све било због тога још увјерљивије.

Не може се сигурно тврдити да ли је он у те приче вјеровоа. Канда и јесте, иако је и сам много додавао. Али је уживао да их прича и сам се жежећи од њих.

Најјезивији и најуверљивији био је један његов властити доживљај.

У кишну и мрклу јесењу ноћ упозни се Арсеније у млину на Плашници код моста баковићскога.

Плашница надошла, хучи. Млаз на перајима шишти као да се сто гујинских клупчади одмотава. Чактала све муклије и заглушније клепећу. Ватра полугасла, а киша прокапкује кроз кров.

Арсеније није тачно знао које је доба ноћи, но могла је већ поноћ проћи.

Када је мливо било готово, почео је да пуни врећу брашном из мучнице и, онако нагнутом, учини му се да неко уђе кроз полуотворена врата. Чак и шкрипу чу. Окренуо се – пиког. Поче сама од себе да га обузима нека језа, да се мијења као да му се свијест одузима. Али се није бојао. Продужио је да пуни врећу. Опет неко као да уђе. Опет пиког. Опет уђе. Опет само врата зијају црним, а кишурина и вјетрина наваљују унутра.

Језа га све више подилази. Мучно му, присјећа се да се и другима привиђало у томе млину и да нечастиви баш и воле јазове, млинове, пећине и врлети и мрачне ноћи. У приче о привиђењима није дотад вјеровоа. Није га било ни страх. А и нема куд. Вели себи: Ништа, док се поља дохватим, па ћу брзо кући.

Кад је био готов узео је угарак да освијетли пут и изишао напоље.

Киша нагло јењала: мрак се набијао и неком маглуштином. Ни прста пред оком. Не смета му то – пут зна добро, ту се родио, могао би затворених очију кући да се врати.

Иде он, иде, већ се она зебња из млина стишала. Одједном, кад је био на сред поља, спроћу гробља, опази како му неко, голем и црн, црњи од мрака, иде у сусрет.

Куд ли је тај ноћас навалио? – чуди се Арсеније. Онај га освоји по имену и то мило као старог знанца, па још

слатко пита: Куд ћеш? – Кући – каже Арсеније – куд бих друго? – Па није ти то пут кући – каже му онај. Како није? – збуну се Арсеније и, наједном, све као да му се окренуло, не препознаје ни пут, ни велики трн крај којег стоји. Види и сам да је залутао.

И унутра у њему као да се све преобразило.

Онај га услужно позове да му покаже пут. Пита га Арсеније – ко је и одакле је, али овај све нешто развучи, каже: путник-намјерник, иде тако по свијету, па га ноћ ухватила.

Пође Арсеније за њим, а обојица ћуте. Не зна Арсеније шта би га питао – ниједно питање да се пробије из мрачне збрке. На незнанцу је цубе, црно и длакаво, до саме земље, а на глави му иста таква капуљача.

Ишли су тако ишли, не зна Арсеније како и колико.

Чује Арсеније наједном, као кроза сан, шум воде и прене се: Откуд вода кад се нигдје на воду не наилази, све до куће?

И шум и мјесто му као познати.

Спотакне се о камен, угарак му полети напријед, погледа, а ономе прсти од ногу натраг окренути.* И све му буде јасно – нечастиви га заводи да га умори и душу му узме. Арсеније дограби онај камен и – колико снаге има – удари ђавола у леђа. Овај се окрене, пружи руке – нокти као српови, и зине – зуби као кукке од кантара, па пут Арсенија. Удри ме – каже – још једном. Али Арсеније се прибрао – зна да га смије само једном ударити, па се брзо трипут прекрсти, ђаво напрасно шкољцне зубима и – нестане.

Тада је Арсеније потпуно дошао себи: Ђаво га је био завео читав сат хода далеко, све до другог села и до старе Градине у Бистрици. Али тек тада га је и страх снопао.

Врати се Арсеније натраг, сад све распознаје, а кад буде према кући почне да зове жену. Дозову се и тако по женином гласу врати се кући, ни жив ни мртав. Падне у ватру, навали болештина, једва је жив скапулао.

* Вјеровање да су ђаволу стопала натраг окренута.

Најстравичније је у причи било оно мјесто кад ђаво зине и шкљоцне оним кукама од зуба. Ту би и Арсеније зинуо, пружио руке и длакаве прсте с дугим повијеним ноктима. Арсеније је и иначе сав црн и длакав, огромне главе и великих опуштених брчина кроз које се пазиру дугачки жути зуби. Тим зубима, баш тада, он јако шкљоцне.

Од села до гимназије је далеко, читав сат. Треба журити да не ухвати ноћ око оног млина гдје се ђаво Арсенију јавио. Мален и у жбуњу, млинчић је и дању стравичан – режи потајно.

Арсеније није испричао све своје приче. Већ рано у јесен, идуће године, њега су убили комити у његовом хану. Сумњали су да је у дослуху са жандармима. Свезали су га и пуцали, пуцали у његове широке длакаве прси, а млазевни крви су шибили свуд по зидовима. То је причала његова жена, црна и отегнута као зашјевка.

Арсеније није имао дјеце – и његова кућа је опустјела, с црним барјаком на њој и црном женом у њој. Све његове приче су с њим погинуле. Јер их нико други тако није знао испричати.

Добре пјесме трају као и све што човјек радом и умом отме од вјечности. Најљепша пјесма – човјек, она брзо прође и буде заборављена. Но ту пјесму човјек није ни испјевао.

3.

По свршетку другог разреда гимназије отац ме од тетке Драгуне преселио уз саму варош, код удовице Стане Јовановић. Старији брат Алекса отишао је у учитељску школу у Беране, а млађи Миливоје још је био у основној школи. Тако сам у трећи разред, у јесен 1923. године, морао ићи у школу сам, без браће. Било је код мене због тога зебње од самоће. Али и спонтане жеље за самосталношћу. Био сам већ напунио дванаест година – нијесам више био дијете, него дјечак.

Кућа у којој сам становао била је повећа, лијепа и чиста. У јесен и у прољеће тик испод ње је чаврљала набујала Свињача – да је кућа била човјек, само би пружила ноге па да их опере у рјечици. Зими је кућа потонула у ледену мекоту баште притиснуте снијегом. Домаћица Стана, њена кћи Добрица и ја становали смо у двијема собама на спрату, а неки њен рођак са женом и дјететом у другим двијема. У приземљу је била остава – бачве с цибром и бурад с купусом су тихо шапутали. То је била прва кућа на спрат у којој сам живио а да приземље није служило као изба за стоку. У тој кући није било оне узрујане и насилне чистоће, на коју је у Драгуниној кући њен син гонио укућане. Као и друго, у Станиној кући је чистоћа била нешто ненаметљиво, само од себе.

Стана је била веома мршава и ситна жена, као и њена сестра Станија, удата у мом селу, у Подбишћу. Личиле су једна на другу. Али је Стана била млађа, није имала ни четрдесет година.

Мршавило и ситноћа не да јој нијесу сметали, као ни њеној сестри, него као да су јој од користи били – она је утолико неопазније и хитрије свршавала сав посао. Као мрав, баш тако. И иначе је она била жена која се ничим не истиче – да је човјек ни на путу не опази онако малу и у се увучену. Била је од оних људи који неопажени прожнве живот, а обаве грдан посао. Такви људи су и иначе најређи, поготову у средини која све, сем интимног живота, износи на показане. Ништа Станино није било наметљиво, чак ни њежност – ни према коме, па ни према кћери јединици.

Али ко би дуже проживио у овој кући запазио би да је сав живот, свака мисао, сваки покрет ове жене, ратне удовице, усмјерен ка ћерки Добрици – да овој само добро буде. Док не би упознао ову жену, човјек не би могао ни наслутити да нечија љубав, непримјетна, може бити толико неодољива да њом буде испуњена свака пора и свака помисао. Ако је ма чији живот имао циља, онда је Станино био – осигурати да Добрица одрасте и живи и да, ако буде среће, породицу продужи, а у сваком случају да њу, мај-

ку, надживи. То је био једини завјет – према себи и мужу, према људском роду – ове ситне, упорне и неистрошиве жене. И њен завјет према мужу.

Људи су већином немарни према онима који их превише воле. Таква је била и Добрица према мајци. Уз то је Добрица била сасвим варошанка, док се мајка са села удала ту крај вароши – њих двије су се разликовале и у навикама и у схватањима. Али се Стана, онет непримјетно, прилагођавала кћери и њеним схватањима.

Добрица је за ту љубав знала, али навикнута на њу, примала ју је као нешто природно и разумљиво. И да она заиста није била добро дијете – скромно и доброћудно, могла је разорити све имање, ако би ишта било кадро да истроши смишљене и плодне напоре ове жене. Јер иако су се могле чути Станине жалбе како кућа и имање пропадају чим остану без мушке главе, био је то једино нзраз љубави и поште према лалом мужу, док је она, уствари, имање, кућу и кћер боље чувала и уздизала но да јој је муж био жив.

И у томе је Стана личила на своју старију сестру Станију из Подбишћа.

Станија из Подбишћа била је такође ратна удовица, с двоје дјете, сином и кћерком. Она не само што је подигла дјецу, него је проширила имање и озидала нову кућу.

Син Станијин Вуко, мој друг у основној школи, постао је комуниста. И без тога би се он истицао међу сељацима својом бистрином и озбиљношћу. Мајка Станија помагала је не само сина, него и друге комунисте. А и шта би друго, кад јој је син јединац комуниста? Преносила је илегалну литературу, придруживала се, онако стара, демонстрацијама, организовала протесте противу хапшења, исхранјивала и склањала оне који су се крили. То је наставила и у рату. Син јој је погинуо, кућа спаљена, стока опљачкана, башта посјечена. И она је била рањена – једино зла људска рука могла је наћи метком овако ситно створење, све од костију и коже, и на њему мрвицу меса.

Изгледало је да је иза овог рата Станија најзад посустала и да је све њено разорено. Али та жена, која није

могла да остари у оном што је било најбитније за њену особу – у непрестаном обнављању и подизању живота, била је несавладива и неистрошива. Опет је подигла све – и кућу, и баште, и имања. Али у радну задругу* није хтјела да иде, упркос љубави за комунисте, коју је и крвљу запечатила. – Не могу, нећу, слабо се ради тамо – бранила се она. Као прије тридесет и више година, кад је почела да подиже своју дјецу, и сад је прилегла око унучади. Двојицу унука успјела је и да школује... Живот јој је добио смисао, најзад, послје два рата – успјела је да изведе и продужи живот из себе и свога мужа.

Има таквих бастадур–жена, чија снага и ум се испоље тек кад остану да се саме хрву с чемерним животом. Такве су биле двије сестре, Стана и Станија.

Али непримјетнија Стана није била такве среће као њена сестра – све њене муке изишле су на ништа. И она је школовала своју кћерку Добрицу. Добро ју је и удомила. Али је Добрица с двоје дјете – како сам чуо – разнешена авионском бомбом већ у самом почетку рата. Мајци није остало ни гроба за спомена.

Пролазећи често кроз Колашин послје рата, прижељкивао сам да свратим до Стане. Она је још била жива, али нико од оних с којима сам се дружио и који су ме сретали, а то су били мјесни функционери, није знао о њој ништа поближе. Очито, она је живјела повучена, изгубљена у самоћи и сјећањима на Добрицу, на живот разорен до његових задњих дубина...

Она сама никад ме није потражила, иако је могла знати за моје доласке. А ја њу нијесам потражио због тога што се у средини, у којој сам се кретао, не би разумјело ако бих, као опо што сам био, навратио до жене која с владајућим – комунистичким – односима није имала никакве везе, будући није била кадра да буде чак ни њиховим присташом активним. Бунећи се у себи, и ја сам се покоравао предрасудама затворених комунистичких кру-

* Југословенски колхозни се називају радним задругама.

гова, који знају само за себе и свој учаурени свијет и слеђене идеје.

Око Станине куће, кад сам као случајно прошетао поред ње, владали су немар и мртвило. Али је и сад све било чисто и уредно. Усамљена мала жена свакако је нестајала у чистој и тихој тузи. Биће да су њу једино још ствари и везивале за живот – воћке и повртњак, и блиједожуто цвијеће у прозорима. Било је све тако пуно неизбрисиве несреће. Нигдје трага живог, ведрога људског рада; прозори гледају црно, а на дворишту ни крета од полова и живота. Рат није разорио ни кућу ни баште. Али је сатро срчку живота – мисли и надања и жеља, и све је отада почело да пропада, мрви се и троши, да нестане сасвим или да дочека неког другог, новог домаћина, који ће својим животом и радошћу удахнути снагу и свјежину и дому и свему у њему и око њега.

А ту, у тој кући и у тим баштама, и на оној стијени иза баште, зачеле су се прве љубави и прве туге дјечачке, први стих и прве жалости и срџбе над друштвеним несрећама, над нечовјечношћу и биједом.

Сјећање оживи миле знане предмете, и они буде забрављене мисли и осећања. И полако пропадају заједно, тонући у заборав и ништавило.

4.

Било је унаоколо хиљаде лијепих мјеста за град, све љепше од љепшега. Али је Колашин подигнут на најљепшем, иако га није подигла жеља за љепотом, него невоља људска, и турска и црногорска.

Правог утврђеног града канда никад није ни било. Још у седамнаестом вијеку Турци су на том мјесту почели да групишу и да зиђу своје куле, а 1648. године насеље је обзидано. За разлику од већине турских насеља, само мјесто није на ријеци, на Тари, него на заподињу близу ушћа двију ријека, Таре и Свињаче.

Било је, изгледа, најзгодније да се ту подигну зидине, због стрмени с двије стране. Тако је насеље настало на уз-

дигнуту и погледиту мјесту, на равнини између брда, опасано водама и испирано бистрим изворима. Поглед никад да наброји планинске висове и брда наоколо. Са свих страна стреме ка Колашину долине и воде, висински ваздух и свјежина продувавају га у најспарнијим жегама. Одсвакуд долијећу вјетрови и бију се над њим и по њему – као да и без тога није био разбојиште.

Насељавала су га јака и борбена муслиманска братства, а нападала на њ околна црногорска племена, рушећи га и палећи више пута. Одатле су турски буљукбаше* изјављивале на хатима, да умирују околну рају и доносе главе непослушних бунтовника и ките њима куле и зидине. На њ су вребале хајдучке чете из дана у ноћ, стољећима. Раја га је звала крвавим Колашином, а Турци су се до Стамбола поносили његовим газилуком,[†] водама и ваздухом, дјевојкама бијелим и руменим, црних коса и сјајних очију.

У њ су се стицали путеви и он је био чвор завезан између племена и крајина, све док га војвода Миљан Вуков није разорио 1858. године, туривши под нож све што је мушко дограбио, сем дјетета, и раселивши муслимане из њега. Они су се вратили иза тога на кућишта, али се никад више нијесу населили. Прегонили су се ту с Црногорцима још коју годину, све док 1878. године, послје Берлинског конгреса, читав крај није прилао Црној Гори.

Тада су Црногорци – из племена Морачана и Ровчана, почели да дијеле муслиманске земље и да нови град оснивају на истом мјесту. Муслиманске куће и џамње већ су биле разорене, а њихова гробља срањена, као да никада ту нијесу живјели ни господарили. Ни у мјесту ни у читавом крају није остало ни уха муслиманског, сем Цигана – ковача, будући су Црногорци имали потребу за њима, а сматрали срамотом да се сами баве таквим занатима.

Варош се ипак брзо и веома уређено подизала – с пијацом на врх града и улицама које су се у њу стицале под

* четовође

† јунаштвом

конац, са свих страна. Куће су биле као и сељачке, нешто боље – зидане и покривене шиндром. Такав се и народ уселио – дојучерашњи сељаци који су се почели бавити занатима и трговином. Главари, нарочито старији, нерадо су живјели у граду. Посвојивши најбоље муслиманске земље, они су озидали куле, радије живјећи на самку, на својим баштинама, издижући у планине, бавећи се око стоке, јашући добре коње и судећи својим сусељанима.

Градић једва ако је имао двије хиљаде становника, а био је међу планинама душа и паук читавог краја: својим путевима–мрежама пружио се до у најдаља села, ширећи у њих нов живот и сишући им снагу. Сам он није имао моћи. Нити су се његови људи ма чим одликовали. Али је био стециште свега – и власти, и трговине, и просвете. То му је моћ и давало. Људи су морали негдје да се купе и купили су се ту, разносећи одатле и новости и робу и нове навике.

Сељаци су градић мрзјели можда и више него у турско вријеме. Онда, за Турака, из њега су ишли сила и господство. Сад као да није било ни једног ни другог. Али без града сада нијесу они, сељаци, више могли. Моћ његова није била у оружју, иако и у томе, него што су кроза њ текле оне жиле живота које су и села потхрањивале, испијајући им снагу истовремено.

Човјек као да не би знао како живе сељаци, ако не дође у град. Не толико због тога што се у граду лакше и боље живи, него што се тек ту види чему све сељак мора да се довија и колико да се злопати да би пару зарадио. Из града је сељак јаснији – мршав, подрт, с оно мало јада што купује и продаје, језан на чаршију што га она дере, готово и сам да опљачка све чега се докопа.

Веома је лако, доиста, ухватити од чега живе варошани. Они дају робу сељацима и за добијени новац купују што њима треба. Живе и опи слабо, сиромашно, сем понеко, али је њихов живот јасан.

Много теже је схватити од чега живе сељаци, гледајући из града. Виде се само страшна мука и биједа. Од чега живи породица од пет–шест чланова, с једном козом или

кравицом, с обојком неплодне земље и скоро без икакве друге зараде? Па ипак живе и претурају. Не мрсе се тако рећи сем о слави и Божићу, меса не једу скоро никад, брашно са зељем мијешају, али – живе.

Невоље на селу откривају гомиле што траже посла на новом путу од Колашина за Мојковац. Има их са свих страна. Многи не добијају посла. Они други копају земљу и туку шодер, изнајмљујући се код предузимача уз веома ниске наднице.

Пут се пробија споро, сваке године по неколико километара. Нема новаца. Сељаци кажу: Овај пут ће изабрати неколико посланика.*

Предузимачи су халапљиви и немилостан свијет. То су неки ократки, задригли људи, довитљиви, груби и упорни. Раднике знају у главу, примају на посао оне који могу да потегну. Они плаћају по учинку, надгледају како је урађен посао и траже брзину. Надгледа и њих неко други, још строжији.

Чудно је видјети како људске руке извлаче пут из брда и стијена – бијел, он полако прошива шумнату обалу Таре. Подрти, мршави и гладни људи, прашињави од камене прашине, и они камени, сатиру себе не би ли превлачењем тог каменог конца преживјели и одржали породицу.

Зашто људи то морају да чине? Раде, муче се, изроде пород, умру, онда опет други иза њих исто тако. Као да је у томе једини смисао живота – радити и умријети.

Сви од овог пута очекују велики бољитак – и они који раде и они који их надгледају, а немоли они који обећавају народу златна брда и долине.

Отвориће се, веле, рудник Брсково, који је радио још за Немањића; почеће сјече шуме; оживјеће све. Као грозница да хвата људе при помисли да ће уска, бијела цеста заћи у клисуре... А стварно се мало шта промијенило, тамо гдје је пут стигао. Једино су нестале кириције, с отег-

* Мисли се на обећање кандидата.

нутим пјесмама и невеселим циликањем звонцади с мршавих вратова њихових коња.

Ни ми не пролазимо лако уз очеву пензију. А како ли је тек сељаку! Године су неродне као увијек кад је немаштина. Често нема ни жита да се купи. А кад дође, цијена му је висока – кукуруз око четири динара. Радост је чак и у нашој кући кад отац дотјера товар жита – осигурани смо за љетос, нећемо у хљебу оскудијевати.

У селима се издвајају обично по кућа–двје имућем, остало је све сиротиња, уколико није под платом. Лако је одмах разазнати богатијега. Он држи коња јахаћег и боље се облачи – димије од чохе и златни ђемадан. Такви људи имају неки миран, свијетао изглед, а кад се рукују чине то као милост да дијеле: Ето, могли бисмо и друкчије, али нјесмо ми надувени. — И њихове жене и дјевојке су љепше – гојније и свјежије, и спажније.

Разлике између сељака се још боље виде кад се они искупе на гомилу пазарним даном у граду. Имућнији се дотјерају за тај дан што боље могу – извуку све најсјајније што имају. Сиротиња није кадра да сакрије биједу која још више одудара напоредо с имућнијима.

Пазарни дан у Колашину сабере сељачке муке и бијезде. У подртим сукненим капутима, без кошуље, испалих рамена и лактова, сељаци лутају околу беспослени или послушну како имућнији бистре политику – не би ли се из тога што ушићарило. Пљоснате, углате жене, истурених зглобова, чуче над застругом скорупа, три–четири јабучице, крошњицом јаја или штругљицом млијека, очекујући од јутра купце који се појављују тек поподне, кад падне цијена за пола динара.

Таква је и стока на пазару – мршава и испоштена, и она брижног изгледа и уморна крока. Она која се здебља преко љета ријетко долази на пазар – закупци је гоне некуд даље. Касапи се нарочито хвале кад им је месо претило, као што и кафеџије истичу ако им је шљива морачка – ријетко је и једно и друго.

Град је млад – још ни хлада од дрвореда. Сви грађани имају родбину на селу, а многи тамо још држе имања.

Кад би град сјутра био разурен, сви би нашли гдје ће да живе – код рођака на селу.

Све становништво у вароши, сем Марића куће, дојучерашњи су сељаци. Али грађани као да због тога сељачке још више мрзе, а нарочито презиру. То је нека мржња кроз презирање. Чим се неко одсели у град, као да сматра првом и најсветијом дужношћу да замрзи село – нешто се преломи у њему, као вјеру да мијења. Већина варошана још држи и стоку и ради њивице око вароши. Кад они не би презирали сељачке и кад би изишли у села, ни по чему се не би разликовали од сељака, сем по томе што је на њима више варошке одјеће и што су – и то не сви – нешто чистији. Трговчићи, кафеџије и ситне крпе. Ковачи су изван града, на потоку Пажњу. Цигани. Чују се повоздан чекићи с Пажња. Поправљају раонике, мотике и сјекире и – оживљају опаког цара Дукљана.

Али ако варошани, јучерашњи сељаци, презиру сељачке, ови њих мрзе, и то као што животиње мрзе замке за које знају гдје су и какве су па ипак не могу да у њих не упадну. Сељаци гледају на варошане као на млитав, лукав и лажљив сој, који једе танко и сладуњаво – чорбуљине, пријева и колачиће, и копни у влажним, затвореним собичцима.

Мрзе се и варошка и сељачка дјеца, и то нескривено. Нас, сељачку дјецу, варошка туку и, предвече кад крећемо кућама, испраћају нас каменицама или слећеним грудвама, већ према добу године. Они су здруженији и наступају сложеније; вјештији су. Ми сељаци се одликујемо у појединачним окршајима и у трмој и грубој сили.

Али људи из вароши што мрзе сиротињу сеоску, ни сами нијесу богати. Они не мрзе све сељачке, него само сиромашне – празнове. А ови мрзе грађане све од реда – и богате и сиромашне.

У граду има једина богата породица, Марићи. Они не мрзе никог. За њих су људи, и сељаци и варошани, као ствари – могу се употребити корисно или лоше. А ни њих као да нико не мрзи. И они као да су ствари за друге. Али

довитљиве и живе, које пристају једино на то да оне рукују другима.

Осим већег дућана, Марићи имају на врху вароши лијепу кућу с дубоком баштом иза ограда. Имају и пилану на Тари. Новац под интерес више не дају, а робу на вересију само поузданим платишама.

Породица њихова живи затвореним животом, иза ограда и зидова, у башти која мами тамном хладовином љети и мирисом воћа с јесени. Они се мало с ким друже. Нико не зна њихове жене и дјевојке.

Сви мисле да оно на чему спавају и шта једу Марићи мора бити нешто нарочито. Читав крај гледа у њихов ваган, али – не може ништа да види. Па да имаш благо Марића – каже се уз ријеч.

Они су са сваким лијепо, као трговци. Али и тајне своје чувају, као трговци.

Школе високе нерадо уче.

У кретњама, у тијелу, у свему, мекани су, податљиви. И жене су им такве, блиједе и обличасте, а тихе у свему. Веселја Марића нијесу бучна, као да их само ради обичаја држе. Тако и кад ко умре – сахране га без лелека и запјевки, уз негласне јецаје и сузе. Уживајући више живот, они се и са смрћу лакше мире.

Говори се да и нијесу Црногорци – толико су они добри трговци, него од Илира, од оног народа који је насељавао ове земље прије него су Словени дошли, од којег су остала само гробља и имена ријека и гора. Од тог народа је био и цар Дукљан. Али царство Дукљаново и илирско – прошло је одавно. И Марићко ће проћи.

Марићи су сада имањем раздвојени, а до скоро је то била заједница два брата, Акана и Антонија. Од Антонија је остало више синова, а од Акана само јединац Тошо. Тошо се подијелио с братучедима. Али име куће тиме није ослабило, а ни трговачке везе раширене по свој Црној Гори.

Акан је значајнија личност. Он је уздигао и обогатио породицу.

Око Акана су се сплеле читаве бајке, а помињу се и његове узречице, нарочито оне о штедљивости. Од њега је остало: Не тече се дукатом но солдом.

Акан је, према причи, дошао до богатства на необичан начин.

Дјевојка којом се Акан оженио била је последњи и једини потомак неке старе предсловенске породице. С кољена на кољено, допро је и до ње запис на коме је било описано мјесто са закопаним благом. А како се с њом ложа гасила, она је запис и предање пренијела на мужа. Акану је било најважније како да прочита запис, јер се бојао да би онај који би сазнао тајну, могао криво мјесто да му одреди а да се сам блага дограби. Отпутовао је у Турску и у неком граду, у коме нијесу знали ни њега ни ишта о нашем крају, нашао је човјека који му је запис протумаčio. Онда је пожурио натраг, дању и ноћу. У ноћи, с братом, отишао је на Сватовско Гробље на Бјеласици и почео да копа на описаном врху.

Доиста, на мјесту гдје се прича да је нашао големо благо, на једном голом и упадљивом вршку, налази се као велика озидана гробница, у којој би требало да је било благо закопано. Она је, осјењена тајном давнине и бајке, још за Акановог живота прозвана Аканов гроб, као да је откривши благо себе сахранио.

Нико није порицао истинитост ове приче. Чак ни Марићи то нијесу побијали, иако нијесу ни потврђивали. Они су ћутали, како се и пристоји трговцима кад се ради о њиховом имању. Но била она истинита или не, Акан је стицао и без тога. Он се обрео у Колашину чим је овај припао Црној Гори 1878. године, кад је и почео да се заноси као права варош – с трговином и крчмама. Акан је био од оних првих трговаца који су давали паре под интерес, обртали стоком и мрсом и полако уводили трговину с фабричком робом. Такви људи – врви трговци Црногорци, јавили су се по свим црногорским градићима после 1878. године. Дотад црногорска државица није имала градова, па ни трговаца и занатлија.

Аканов посао био је мучан, а и опасан. Требало је путовати и у Турску, несигурним и slabим путевима, вардати с кириџијама и хајдудима и с подмитљивим и самовољним турским властима. Требало се довијати и с дивљим и пријеким Црногорцима. Али он је свему томе одолио и засновао породицу и богатство.

Код толиког грдног богатства, Акан је умро, кажу, као и сваки други човјек – жељан живота и његових радости. И сам је прије смрти рекао: Пред смрћу свако благо је ништавно. – Тиме као да хоће да се каже и – да су пред смрћу сви једнаки. Али Акан је умро и као поштован човјек због радљивости и штедљивости – ријетких овдје, а и због држања задане ријечи – честог овдје. Његов посао није нико продужио у породици, бар не на тај начин и с том вјештином. Остали Марићи постали су трговци као и други, само богатији.

Аканов син Тошо живио је особењачким животом. Иако је свршио школу, никад ништа није радио. Живио је од прихода наслијеђеног богатства. Али није био од расипне богаташке дјеце. Доста скроман у свему, живио је без раскоши и сјаја – сито и безбрижно. Чинило се да је своје богатство распоредио за читав свој живот, и то не само на године, него и на дане, да и оно дотраје с њим и да у задњој ури и задњу пару поједе. Никаквих страсти није имао. Ни великих радости, канда. Није се женио, а ни женскарош неки није био. Живио је тако без циља, да живот проживи што мирније и спокојније. Насупрот оним другим Марићима који су истина његовали добре односе с црногорским главарима, али неопазнице гледали на њих као на туђине, на нешто што се мијења и нестаје, док ће трговаца и њихових песала вазда бити – Тошо се сасвим поцрногорчио, и одијелом и збором, и навикама. Тако је и изгледао – покрупан и глават, једино је, због нерада и нехата, био гојазнији и љењих кретњи од Црногораца с реда.

Изгледало је, у једном тренутку, да ће и њега захватити грозница истраживања руда, сјече шума и нових по-

слова. На то га је и мој отац подстицао својим необузданим маштаријама.

Као и с другим главарима, Тошо се добро знао и дружио и с мојим оцем. Отац га је и наговорио да траже руду, нигдје друго до на нашем имању.

Спор и потезак, Тошо је обилазио с оцем мјесто гдје је некад руда доиста топлена, а и неке загонетне ругчаге. Отац је причао и причао, довијајући се одакле би могли средњевјековни Саси* да доводе воду, гдје би им било окно, куд ли су водиле жице руде. Тошо је волио да једе пршуту и кајмак и да пије меку ракију. Лијено, једва изустивши понеку ријеч, он би до касно у ноћи сједио с оцем, очито незаинтересован рудним благом нимало више но чим било другим у животу. Изнајмили су чак и неколико радника који су радили пет-шест дана, па се Тошо и тога мануо и вратио у своје непомично живљење чија је трома задовољства једино он био кадар да појми. Али обустављање трагања за рудама није нимало покварило односе између мог оца и њега. За Тоша је било исто тако природно да батали тај посао, као и за мог оца да га прође рударска загријаност и захвати нека друга... Свак се враћа у оно што је суштином свога живота.

Не само варошани и главари него су и сељаци били обузети политичким распрама: Марићи су и у том погледу били нешто посебно – стајали су по страни. Они су се увијек повијали за влашћу, не разликујући политику од других послова, свјесни да у овој земљи противу власти може само да се изгуби. Они су се бојали да у политику умјешају богатство и везе и да њима утичу на власт и на политичко опредјелјивање људи. Сва политичка борба одвијала се мимо њих. Штавише, да је било до њих, они као да би жељели да свега тога нема, свих тих трзавица и несигурности, које собом носе ратови и политичке борбе. Најбоље би било, по њима, да се свијет дијели једино на оне који купују и на оне који продају, на оне што раде и

* Рудари из Њемачке, из Саксоније, у средњевјековној Србији.

на оне што имају, без икаквих власти и политике, сем колико треба да се гоне пљачкаши и разбојници.

Била је још једна знатнија трговачка породица – Бошковићи. Иако Црногорци, и њихов живот је затворен и одвојен, мада не колико Марића. Нијесу били ни богати толико, уосталом. Дјевојке из њиховог рода чувене су љепотом – здраве као сељанке, а меке и питоме као варошанке.

Једна од њих, Јулка, учила је са мном гимназију. Одраслија је, скоро да се задјевојчи, иако тек у четрнаестој години. Она је сва румена и великих црних очију. Назиру јој се већ груди и уобличавају рупице на зглавковима руку. Школа јој не иде. Али то не мари. Удаће се добро, с миразом. Она се туђи од нас, сељачке дјеце. Али кад већ ступи у додир топла је и љупка и смије се зубима који су крупни, правилни и необично чисти – једино их она од све школске дјеце и пере...

Сав испран међу планинским висовима и водама, град је ноћу невесео, свега с неколико фењера и с много крчми у којима докони људи – а таквих је тако много – убијају чамотињу, жале за прошлошћу и сањају о неком лијепом и мирном животу, каквим живе људи у некаквим далеким земљама.

Има ли таквих земаља? И таквог живота?

5.

Варошани живе за себе, а сељаци за себе, иако о бољем животу сањају и једни и други, а повезују се кроз трговину и политику.

Главари црногорски као да су своје одсањали, изгубљени и у животу и у политици. Иако живе махом на селу, а воле угодности градског живота, они нијесу нешто између грађана и сељака, него свијет за себе.

Чини се да су разлике између свију њих – сељака, варошана и главара, мање у начину живота, него у душевним цртама. Више се они разликују по ономе што би хтјели, него по оном што јесу. Поставили су се једни спрочу

других, па се све више супротстављају и учвршћују у разликама и у оном у чему за то нема разлога.

Градић би био без боје, ако понедељником, када је пазарни дан, с подртим сељацима не би у њ навалили и пензионисани главари са села, са својим хатовима и у свечаној – златној и свитној – ношњи. Они као да на час поврате граду неки изгубљени стари сјај и сами синувши у чаршији.

Кад не би био међу најповученијим у читавом крају, међу главарима би најчувенији био Милош Драгишин Меденица. Био је осредњег раста, круте и тврде грађе, а бркова толико жутих да су се стапали са златом његовог џемадана. Био је у свему темелит, спор, благ и непоносит – с дјецом да разговара.

А ето тај човјек, који се једино нешто бољом ношњом издваја од сељака, био је главна личност на црногорској страни у Мојковачкој бици између Црне Горе и Аустрије.

Читавим фронтом командовао је дивизијар сердар* Јанко Вукотић, човјек од несумњивог војничког дара и тако срећне руке у бојевима, да је код војника владало увјерење – тамо гдје је он не може бити пораза.

Милош Меденица није био једини командант у бици на Мојковцу. Али на његову – колашинску – бригаду пао је главни терет, а тиме је и команда углавном била у његовим рукама.

У дане те битке, без које би историја ове земље била попрскана срамотом, кроз Милоша Меденицу, неупадљивог и повученог човјека, уствари сељака, исказао се несавитљиви отпор шаке горштака против моћне царевине. Ништа од тога се не види на овом човјеку. Он је као и други. И као и други само је вршио дужност задату од старешина и наслијеђену од предака.

Он није био човјек од много науке – свршио је подофицирску школу на Цетињу, а остало је научио из радова.

* Дивизијар, генерал, виши у чину од бригадира; сердар = почасна титула, раније војни старешина више племена.

У Црну Гору су надирали аустријски генералштабни официри с модерном војском. А према њима он, Милош Меденица, скоро и сам сељак, с изгладњелим, нолуголим и слабо наоружаним и необученим сељацима.

Али они су освајали туђу, а ови су бранили своју земљу.

Мојковачка битка је легла огњем и крвљу на моје рано дјетињство, на прва сјећања, брзо се претварајући у стравичну повијест о неодступном и дивотном, иако бесциљном поклању за домовину.

Топови буде јутра, а вечерима не дају да почину; митраљези лају по сву ноћ и угризају сваку ријеч и сваки сан, не оставивши читавим ни пулољак на грани. Жене наричу дању и ноћу и преносе се мртви и рањени. Алн Аустријанци падају логом, и што дању отму ноћу морају да пуштају. Вукови су се хранили сву зиму њиховим месом по гудурама – села су бар од вукова починула. А годинама иза тога чобани су с грожњом налазили њихове кости по лазинама и јаругама.

То се била битка на три Божића, које је цио народ у крви и смрти ославио, ни бадњаке не зажижући. Аустријска команда није, у инат, дала нашој вјери да с миром слави свој највећи празник. Алн она ни слутила није да ће отпор баш и због тога још жешћи бити.

Причало се много о томе како су Црногорци том битком спасили србијанску војску, која је одступала за море, да је Аустријанци не одсијекну и поробе. То је истицано као прекор што су Србијанци према нама, Црногорцима, не само захвални, него нас називају и издајницима. Разумије се, то није било тачно. Бар не сасвим. Главнина србијанска, а с њом и влада и двор, у вријеме Мојковачке битке већ су били измакли и налазили су се око Драча и Скадра. Али су Црногорци, прије тога, бојевима у повлачењу, ометали притисак од Босне на србијанску војску.

Мојковачка битка била је чисто црногорска. Последња и најдивнија у историји ове мале државе. С њом се држава и угасила, у крвавом и незаборавном задњем блеску јукаштва, славе и легенде.

Црногорци су се повлачили и повлачили, све од крваве битке на Гласинцу у Босни, до на праг своје уже домовине, Црне Горе, одакле су и 1912. године и 1914. године кренули у поход противу старих и великих царевина. Даље за ту војску није било повлачења... даље је била Црна Гора, част и слава, прошлост и живот за које се морала крв пролијевати, до задње капи. Голи, гладни, упели су све силе да одоле. Иако су сви, до задњег војника, знали да не могу одољети. Одољели су, зачас, бар у бици, у покољу, гдје се и мјере снага неке расе и неке идеје.

Иза леђа ове намучене и искрвављене војске, малодушношћу и шпекуланством дворског круга, пала су скоро без борбе знамења независности и слободе – Ловћен и Цетиње. Непобијеђена, мојковачка војска нашла се без залеђа, осјећајући се као да је издана. Црногорци су се на Мојковцу клали без нредаха и падали на гомиле, а око Цетиња расипала се њихова држава због невјерице и сплетака њених врхова. Овдје, на Мојковцу, историја ове земље збила се у крвави грч, а тамо се све расипало као да није било ни прошлости ни жеље да се преживи – за далеко неко покољење, умирући данас на свом прагу и камену.

Али је и нешто друго било разлог срамотном – невојничком – слому војске црногорске – мрачна и нејасна улога србијанске владе.

Ова влада, односно њен изасланик у црногорској врховној команди, пуковник Петар Пешић, не само што нијесу учинили све да сузбију, него су подјаривали малодушност црногорских врхова чија се сва политика била, и у рату и у миру, већ свела на то да голу власт очувају. Србијанска влада је припомогла да се црногорска војска не повуче за српском, како се с крајем рата не би нашле двије војске и двије династије, што би отежало, а можда и онемогућило стварање заједничке државе... Жалост на Србијанце, на браћу, задуго је остала, мучна и голема. Зар је морала да се ували у срам слава и част наша? Зар су морали бацити оружје они који су га већ више од триста година стицали отимањем од непријатеља? Болесна

сјен пала је на дивни сан о Уједињењу, прије но је ово и остварено.

Разумије се, Србијанци нијесу криви што су наши – црногорски – врхови били сагњили у насиљу и самовољи. Али они их нијесу смјели гуркати на пут срамотног пораза који је рањавао душу читавог народа, а да и себи не ударе жиг небратства.

Зар се све велике ствари морају остварити на прљав и зао начин?

Изгледа да је такав удес – бар ове земље.

Величина мојковачког крешева није била у побједи, јер ове није ни било – непријатељ је ту само заустављен, а држава је истовремено пропала, него у томе што је то била битка у којој се испојило неизмерљиво и необјашњиво јунаштво и жртвовање, с једним циљем да се радије умре но подлегне срамотно – у смрти нема ни пораза ни срамоте.

Кад нешто хоће да је велико, онда то буде до краја и у свему.

Милошев противник у Мојковачкој бици био је одважни и веома храбри пуковник Рендел, с правим Аустријанцима. Поносити племић, официр свемоћне царевине, никако није могао да се помири с тим да га заустави противник, који је у свему био слабији.

У тешкој борби Рендел је заузео косе изнад Мојковца и тиме отворио себи пут у долину Таре, ка Колашину. Баш те косе морао је да задржи. Оне су биле једини пролаз, јер је с једне стране била Бјеласица, зими непроходна, а с друге непрелазна клисура Таре и још суровија Сињајевина.

Али то је била и капија Црне Горе.

Вукотић је дошао на фронт и наредио да непријатеља одбаце назад. Отпочели су бјесомучни јуриши Црногораца. У ранијим борбама већ десеткована три регрутска батаљона били су још једном – задњи пут – десетковани. У рат су пошли с по хиљаду војника. Топили су се од окршаја до окршаја, да последице Мојковачке битке остану с мање

од по триста бораца. Ни друге јединице нијесу прошле боље. Али Аустријанци су били одбачени.

Онда је Рендел, љутит, исукао сабљу и повео јединице у јуриш. То му је донијело високи орден Марије Терезије. Али битку није добио.

И Аустријанци и Црногорци остали су на истим косама, изнад Мојковца, у шумама и снџегу, једни према другима, на дохвату, кољући се и дању и ноћу.

Све док се наша војска није повукла без боја, последице несрећног пада Ловћена.

С Мојковачком битком скршила се црногорска држава: и синило, задњим сјајем, црногорско оружје. Али је она била и понос за људе који су је водили и за народ чији су они били, па и за црногорске главаре.

Главари су се нашли иза рата у приликама као да ни ратовали нијесу. Дали су им пензије, махом. Али су били ишчишћени из живота, запостављени и одбачени.

Ни војницима, ни војсци црногорској ништа није било признато.

Мојковачка битка остала је непризната. Једва забиљежена, као и крв и муке војске црногорске. Али је настала и остала легенда о њој.

Људи су Милоша Меденицу поштовали, као човјека јуначког и озбиљног. Но његову улогу на Мојковцу као да нијесу запажали. Он се у свему држао неразметљиво, као да није био ни свјестан величине задатка који му је историја додијелила, а који је он вјерно извршио. Живио је повучено на имању, заборављен као и остали главари. Као и већина њих, и он се био прилагодио, али не и помирио с новим редом ствари.

И отац Милошев, Драгиша Перков, још је био жив. И он је био главар, један од вођа у ратовима 1875–1877. године. Ситан старац, у старинској зеленој долами, једва је ходао и дјеца су се доиста смијала његовој старости, вилицама и рукама што се тресу, нагљувости и слабом виду.

Кад је Драгиша умро обукао га је син, Милош, у ново свечано – црногорско – одијело. Али су увече лупежи откопали гроб и свукли са старог јунака скупоцјене хаљи-

не. Породица Милошева је то крила као срамоту. А и читав крај се стидио. Ето, и то се догодило – човјеку који је водио битку на Мојковцу...

Ни мртви не остану поштеђени кад се живи изгубе и пропогане.

6.

Драгиша Перков био је, иначе, од главара који су добили турске земље по ослобођењу Колашина. И са својих сиромашних постојбина главари су се селили на утолико боље земље уколико су нечији чин и име били већи. Војницима из 1876–1878. године припали су мањи и слабији комади. Али су били слободни на својој земљи. Земље је било мало. И главари су радили на својим имањима, испомажући се надничарима. Лакомост на земљу била је велика и свеопшта, али је имала и границе – мало земље, а није могло бити ни чифчија.

Кучки војвода Марко Миљанов није се, међутим, полакомио ни на какво богатство. Али он је и иначе био много других Црногораца – поносит, отворен и несебичан. Био је највећи јунак свога времена – рачунало се да је својом руком посјекао преко 80 Турака. Али у миру се одликовао изузетном човјечношћу и несебичношћу. Он се завадио с књазом Николом и повукао на запуштено турско имање па Медуну, које су му његови војници поклонили. Развојвода је ту провео десетак година у самоћи камених врлети, гајећи лозе и пчеле, учећи се да пише своја сјећања о људима–јунацима и размишљајући о пролазности свега људског сем поштења – оно се сачува и исплива упркос свему.

Присвајање муслиманских земаља иза рата 1875–1877. године догађало се и због тога што су и сами муслимани напуштали земље. За њих – дојучерашњи владајући сој – било би неподношљиво да живе под Црногорцима, чак и да их ови нијесу тјерали. Али иза рата од 1912. године муслимани су махом остали на својим земљама. Ширење Црногораца на њихове земље сад је

вршено куповином. Истина, цијена земљи је пала због плљачки и насиља, али посвајање није више вршено отимачином.

Разлика између главара из ратова 1875–1877. године и оних из 1912. године била је не само у начину живота и у томе што су ови други имали макар нешто школе, него понајвише што су први изумрли поступно, природном смрћу, док је ове друге још у пуној снази одбацио живот, односно нови поредак, истичући умјесто њих млађе, али безбојне и безличне службенике новог – југословенског – режима. Они први су састарали, ови други остарани. Међу првим било је људи које је можда старост учинила смијешнима, ови други били су само несрећни.

Ови – млађи – главари веома су лако падали у ватру и лаћали се оружја. Али то су чинили само кад се радило о личним питањима – о увријеђеној части или о стеченој имовини. За сваки отпор новом стању били су изгубили смисао и спагу, кадри још једино да оговарају нове властодршце и да им измишљају тешкоће које они једва ако су и сусретали. Свађе, обично кржаве, избијале су скоро због ничега. А најчешће због ријечи.

Ријечи су постале веома важне код ових људи, изгледа утолико више уколико им је живот био лишен садржаја. Они су од ријечи живјели и за њих умирали.

У Бијелом Пољу догодио се непојмљив обрачун међу главарима. Завађени због оштрих ријечи, због увријеђене гордости, због жудње за влашћу, језни једни на друге највише због огорчености животом, они су се подијелили у двије групе и, као по договору, нашли једни друге једне вечери у крчмици неке удовице – тијесном собичку на спрату. Дијелила су их свега два стола, за које сви нијесу могли ни да сједну.

На једној страни био је Симо Терић, човјек ситан и журајив, али набодица, и веома храбар и од ријечи. Он је тада био начелник среза у Шаховићима. Главари из Бијелог Поља мислили су да ће га осрамотити тиме што он неће смјети, усред њиховог мјеста, да засједне с њима за сто и објасни се очи у очи. А уколико се он пак превари и

дође на састанак, надали су се да ће га убити у гужви која настане. Али Симо се није препао, а за окршај се добро припремио – наоружао се с два револвера. С пратиоцем и с једно два друга пошао је на састанак, ријешен да изгуби главу, али да му не могу рећи да се препануо.

Почело је пецкање. Све страсти су се згуснуле у ријечима. Ријечи су постале претијесне. Првим метком – причало се да је био Симовог пратиоца – уташена је лампа. С мраком се разјарила бесомучна палба. Испалено је у току неколико минута преко двјеста метака.

Није било чудно што је остало неколико носила, него како је ико из тог огња умакао.

Изгледа да је одважни Терић, ријешен на све а знајући какав му колач мијесе, први отпочео кавгу. Легао је на патос и избијегао челичну тучу која се са свих страна на њега оборила. Кад се палба стишала и његови проријеђени противници се разбјегли, он је искочио напоље кроз прозор, дограбио се коња и умакао у свој срез.

Зла крв и парнице око те распре вукли су се годинама.

Било је много изгубљених судбина, свуд наоколо. Нарочито на селу. Али су оне биле код главара не само највидније – радило се о познатијим људима, него и најизразитије – били су они најумнији у својој средини. То је била слика – друкчија код сваког појединца – људи из једног времена које је неповратно нестајало, у једном друкчијем времену.

Неки од тих главара су пили, други се коцкали, трећи јурили за женама – јер свако пропада на један од тих начина. Било је и одступања од тога: неки је уобразио да мора да се обогати, другоме је страст постала лов, а неком опет сједељке и разговори.

Створио се био и посебан слој жена, које су се лако могле распознати по врцавом ходу, смијуљењу и отреситости у мушком друштву. И оне су биле изгубљене у свом времену: гледале су како да пуније проживе задње остатке неживљене младости и живота.

Не би се могло рећи да су оне биле раскалашне женске. Чак их нико за такве није ни држао, иако су биле слободније у понашању и неуздржаније хрлиле у љубавничке односе с мушкарцима. Њихови љубавни доживљаји били су ријетки, увијек скривани и с мушкарцима који се не хвале успјесима код жена. Оне су се, уствари, више иживљавале дружењем с мушкарцима и мушкарачком отвореношћу у говору, него самим љубавним доживљајима.

Било је најзанимљивије – у том времену, насупрот ранијима – да им нико није нарочито замјерао њихове љубавничке доживљаје. Знало се за то и – ћутало се, као по неком општем договору.

То су махом биле удовице и то из имућнијих кућа, жене још снажне и нерадне, али дурашне према животу и несрећи која их је задесила.

Очито, то је био међу женама исти онај слој који су и изгубљени главари чинили међу мушкарцима.

Али док су се мушкарци лично – изгледом, држањем и навикама, међусобно разликовали, ове жене као да су и тијелом личиле једна на другу. Можда је то било и због тога што су оне и иначе припадале боље стојећем свијету, па као такве биле одњеговане за нови главарски слој књаза Николе? А можда им је сличан начин живота утиснуо неки заједнички печат? Махом су биле повисоке, мачкастије у кретњама и без оне углатости, тако честе код Црногорки. Оне су се све од реда одијевале чисто; превјешавале су велове и обувале ципеле чим би из куће изишле или ако су госта очекивале; умивале су се миришљавим сапунима и кришом мазале помадама. Оне се нијесу стидјеле да сједе с мушкарцима у кафанама или да се запуте с њима саме на далеке путеве.

Једна од њих, Даринка, била је из мог краја, а и блиска с нашом породицом. Муж јој је био официр, пао је у рату и она је, још у добрим годинама, остала с двоје мушке дјеце. Дјеца су јој се проскитала, иако није жалила труда око њих. Остала је потпуно сама, трсећи се непрестано око новаца да одржи имање и школује синове, који нијесу хтјели да уче, губећи вријеме и себе по Београду.

Онако витка, и складна, иако већ око четрдесете, Даринка као да је хтјела, увијек јашући добра коња, и да замијени мужа међу главарима и да буде жена. Она није пропуштала ниједан пазарни дан колико ради новчаних и сличних послова толико и да се нађе с људима, да се покаже и уграби бар нешто од живота. Ујаживала је у град чило и поносито као да је хтјела да истакне собом гласити кућу и мужа јунака, којег је радо и с поносом, али и пречесто, помињала. Њен живот, пун смишљеног поноса и без весеља, протицао је на коњу од њеног села до града, с главарима уз чашицу по кафанама и на гозбама, у неупадљивим и ријетким – и свакако утолико незаситијим – љубавним доживљајима.

Коња је јахала боље него икакав бињација, као да је и у томе налазила неко нарочито уживање, трошећи и хата и себе. У јелу и у пићу била је одмјерена, иако је празнила чаше као мушкарац – брзо и одједном. Ни одијевањем нападана није била, увијек у црном, али богатијем одијелу. Држала је веома много до гласа и угледа – да мртва мужа ничим не осрамоти. Није ни помислила да се по други пут уда. И за кога? За сељака – не, на грубости таквог живота не би могла навићи. За грађанина – то је за њу био туђ и млитав свијет. А главари су били већ давно пожењени или изгинули.

Имала је да проживи оно мало живота што јој је остало, како се најпуније, али и најчасније може.

Тога су се држале и хиљаде других сељанки-удовица. Јер су и ове живјеле сличан живот, али на други начин – без жудњи тако снажних и уочљивих, сатирући се у муко-трпном животу. А Даринка је имала и многе лагодности – није морала да ради на њиви и на пољу, а могла је и најамницу да држи. Разликовала се она од обичних сељанки-удовица.

Идући у моје село из града, дешавало се да о празницима путујем с Даринком. Она би ме ставила иза себе на коња и ја сам, на узбрлицама, држећи се рукама око њеног струка, осјећао како јој слабине меко и врело дишу.

Даринка се најрадије дружила с друговима њеног мужа. Пред њима као да је била у свему слободнија. Тако је навраћала и нашој кући, али ријетко и увијек с оцем. Према мојој мајци односила се с наглашеним поштовањем и пажљивошћу, а ова према њој с упадљивом сусретљивошћу.

Једном приликом, она је узела под руку мог оца, док ју је испраћао, и потепала му тужно, иако га је пред другима увијек звала правим именом. Да ли је између њих постојало нешто необично – оно тајанствено што се догађа само између мушкараца и жене? Или је то била само њежност према другу вољеног мужа? Сјећање на мужа, на прошлост пуну немара и задовољства?

Међу тим свијетом, који је нестајао разједајући самог себе, она се ипак издвајала дурашношћу и непокорношћу животу, упркос сазнању о његовим неминулостима и о бесмислености борбе противу њих. Било је у томе и туге и силине.

Али сазнање и чврстина нијесу довољни да се неко одупре и снађе, ако су супротни времену у коме се живи, оном које долази. Човјек се одупре свему сем своје добу.

7.

И живот мог оца био је неизлечиво рањен. Ни он се није могао скрасити ни наћи самог себе.

Још двије–три године по пензионисању он је морао да живи на запетој пушци, избегавајући засједе и очекујући освету од ровачких комита. У тој стрепњи живјела је све вријеме и породица. И то утолико узнемиренније што су комити, све мањи по броју и све стијешњенији од власти и народа, постајали и све суровији.

Отац је често путовао и враћао се обично ноћу. Рзање коња, које би нас пробудило из немирног сна, било је радосни позив да се опет жив вратио... Увијек смо разликовали када свезапи пас Гаров лаје ноћу на дивљач, а када на човјека – ређе и крупније. Пробуђени, ослушкивали смо шта се догађа око куће изгубљене у ноћи и шума-

ма. А кад би, по све убрзанијем лавезу и трзању Гаровом, било очито да се незнани и незвани људи примичу, отац, који је и сам дотад ћутао, узимао је пушку и пуцао кроз прозор, да осоколи пса и да се јави – будап је и он и чека... У жбуњу, крај мостића на ријеци, трава је улежана, има и опушака од цигарета. Ту су лежали људи и у засједи чекали оца – земља је још топла од њихових тијела. Али отац, слутећи, није ударио на мост, него је ниже с камена на камен прескочио ријеку.

Једне љетње вечери, док смо смиривали говеда, петнаестак наоружаних људи избише из шуме и кренуше к нашој кући. Брат потрча кући да обавијести оца, а за њим у трк најоданији друг и помоћник Тодора Дуловића – Радојица Оровић, младић ситан и жив као огањ, румен и црномањаст. Отац је истрчао на степенице с револвером у руци, али Радојица му је довикнуо да се не плаши и да не пуца.

Отац је сад био у добрим односима с Тодором. Али против оца је био оглашени ровачки комита Милован Булатовић. Изгледа да је Тодор радио на томе да измири оца и Милована. И доиста, те ноћи се састадоше у нашој кући Тодор, Милован, петнаестак комита и мој отац.

Отпоче дуга, мучна распра међу њима.

Милован Булатовић био је нлавушкаст момак, грубих црта, крупне главе, широких уста и великих ријетких зуба. Био је и за сељачке појмове грубо грађен, али од комада. Говорио је мало и заобилазно. Смијао се још ређе и преко воље. Причало се да је вјероломан и суров. Ово друго је и био. Био је он човјек велике и дивље храбрости и издржљивости.

С револвером у цепу, отац се правдао пред комитима који су га запиткивали час ово, час оно, а уствари – пред мучаљивим Милованом. Отац није био ни уплашен ни збуњен, као човјек кад се ријеша на све. Али му је било стало, очито, да се све мирно сврши. На моменте, разговор би дуго и дуго лебдио на ивици – да се претвори у обрачун или измирење. Ријечи би замирисале на барут и крв, да послје неколико тренутака добију неку срдачну

људску боју. Иако дјеца, ја и брат смо се договарали шта да чинимо ако нападну оца. Брат је смјерао да дограби нечију пушку, а ја... Тодор је посредовао, али ријетко, на такав начин да се чинило, понекад, како држи страну Миловану. Био је он поштен и стваран човјек: ако би се увјерио да отац заслужује смрт први би пушку подигао.

Измирили су се касно у ноћи. Све дотад нико није комите ничим ночастио. А онда је отац подвикнуо и убрзо су се гомиле телећег меса и ракије просипале на све стране.

Али измирење с комитима није и смирило оца. Тек тада у њему као да су попустиле невидљиве опруге и почела да га распиње нека немирна сила, гонећи га да улудо расипље и своју и нашу снагу. Латио се најприје копања јазова. Мјерио је, побијао кочиће, вукао конце и заривао се све дубље и дубље, минирајући камење, тукући поваздан маљем, хркајући ђускијом. А Тара кад је надошла, онако дивља, све је засула и разорила. Затим се латио и крчења шуме у врлетној и јаловој страни. Али и то је био залудан посао. Пробао је и да тргује. И тако редом – час ово, час оно. Чак је и пио повремено, иако се потпуно није опијао. Припит, враћао се касно ноћу, па би нам, развеселен, дијелио новац, који је сјутрадан, мамуран, од нас одузимао, сјећајући се тачно колико је коме дао.

Тада је почео и да се дружи с попом Алексом, много старијим од себе и човјеком у свему необичним.

Поповог сина јединца убили су комити. Причало се да је поп због тога мало шеинуо. Можда је било тачно да је синовљева смрт пореметила старца, који је и без тога био у свему човјек на своју руку.

Општина је разасута, а како је поп Алекса био једини свјештеник у њој, стално је био на путу, на коњу, и у цркву је ријетко навраћао. Ишао је стално по народу – гдје омркне ту осване. Али вазда је бирао бољу кућу, у којој је мекше и масније, што није ни крио у својој грубој отворености. Ни кандило без уља не гори – говорио је он и додавао: Тврдо је за младо, а младо је – за старо.

Поп Алекса се одликовао нарочито трима цртама: говорио је у кратким пословицама које је сам измишљао, био је веома отворен према свакоме и добро је пио ракију.

Али није био од оних пијаница који се толико налочу да за себе не знају. Неке мјере ни он се није богзна држао. Ракија није теразија – и сам је говорио. Али га пиће никад није освајало толико да не зна за себе, а поготову да не би могао коња да се држи. А како и по његовим ријечима пијанице бог чува, он је усред ноћи, по невремену и најгорим путем, могао пијан на коњу да путује.

Додуше, најсигурнији није био ни тријезан, ако је то икада био. Али ако он није, дорат – неко мирно и снажно кљусе: знао је дорат веома добро све путеве и коначишта. Па како је поп био навикао да свраћа само у боље куће, тако је и коњ радио, много се не обазирјући на то да ли је гостовање баш у тој кући и у том часу попова или домаћинова жеља. Тако би се поп Алекса изненада појавио, онако стар и кошчат, велике главе обрасле у чечераву косу и браду – прави камен у осјежену жбуну.

Поп Алекса није много држао ни до цркве ни до молитвања. У цркви је иначе ријетко био, а крштавао је и опела држао скраћено, узимајући из молитава оно што је држао за најважније. Књигу је носио у бисагама, али га никад нико није видио да из ње чати. Више је то за њега била као нека светиња, што и крст – стави је на сто или на трпезу и онда напамет и веома гласно почне да пјева: појаче и разговјетније, да Бог боље чује.

У то вријеме је и мој отац пуштио браду коју је задржао до краја живота. Никад није навео стварни разлог томе, ако га је и он знао. Можда је хтио да буде необичнији? А можда је зажелио да бар изгледа побожнији? Свакако, то је имало неке везе с његовим дружењем с попом Алексом. Насупрот попу, он је браду раздвајао и раздвојке подизао и увртао. Поп Алекса му је рекао да мимо других има сада четири брка, и то се оцу свидјело. Па како је уз то отац знао и да одговара у цркви, и то лијело, поп му је рекао да би могао и да се закалуђери.

Таквих намјера код оца није било. Дотад он није марио цркву, никад се ни причешћивао није, молио се само о слави и о Божићу, и то нападно и гласно, више ради обичаја и примјера дједи, него из неке унутарње потребе.

Било је очито, међутим, да поп Алекса није мога оца на побожност подстицао.

Њихово пријатељство потицало је више из тога што је тај чудни и несређени човјек грдио, пола у шали а пола у збиљи, обје главне политичке струје – и зеленаше и бјелаше. Он је врло живо био и против једних и против других, не будући ни за шта треће. Свога програма он није имао. Нападао је све оно што је па власти и на спази, и то му је било довољно. Но није то радио са злбом и жестином, него с неком подручљивом озбиљношћу. И сам је за себе говорио: Јут уз Тару, сјевер низ Тару. – Ови вјетрови дувају у стварности обратно, и он је тиме само хтио да каже како је у свијету, па и код њега, све наопако.

Тешко је објаснити како је овај на страни човјек ипак био омиљен и поштован у народу. Да ли због тога што је био од ријечи? Или због његових изрека? Или необичног живота? Или због тога што су тада људи били такви да им се настраност донадала?

Шта је збиља било оно што је гопило оца да пријатељује с попом Алексом и да тоне у побожност? Да ли то што се слагао с попом у негодовању против политичких струја? Или што је осјећао неки терет на души? Или што је и иначе лутао. Или тежња да и тим пријатељством буде нарочит?

Отац и поп се никад нијесу споречкали. То је било утолико необичније што је и поп Алекса био пргав човјек.

Њихово пријатељство није охладило, него је било пресјечено поповом смрћу. Вјерпи коњ једанпут није старца донио. Пао је стари поп негдје пијан на путу и тако остао.

Отац као да га није много жалио. Поп је већ био остарио, а и оца су била почела да пролазе вјерска расположења. Ни у њима није могао пишта трајније да нађе. Про-

шетао човјек с добрим другом – попом Алексом, видео и то како је, на продужио даље својим путем.

Очева лутања и дивљања сплела су се, у једном тренутку, с несрећом ујака Теофила – Тофила.

Тофила су, као интернираног, аустријске власти упутиле на рад у Тирол, одакле је побјегао у Италију. Ту га је дограбила црногорска влада и заједно с осталим избјеглицима смјестила у Гајету. Гајета је била центар црногорских избјеглица, окупљених око присталица краља Николе. Иако човјек миран и далек од сваке политике, Тофил је, нашавши се тамо, пришао онима који су били за Црну Гору као самосталну државу. Али како је вријеме пролазило, а с тим и изгледи на независну Црну Гору, он се вратио кући, коју је затекао опустјелу – два одрасла сина и жена помрли од шпањолке, а најмлађи син се покитао.

Али још прије него је стигао, живио је у причањима о њему, као да није ни одлазио.

Овај човјек, опорних црта, жутих бркова и плавих очију, доње усне увијек опуштене, био је ђуди веома мирне и трпељиве. Љутио се ријетко, само кад је морао, а тада веома озбиљно. Чинило се да је – онако крупан и ђутљив – приглуп и неотесан. Али он је био велике хитрине и дубоке и чврсте памети.

Но то није био разлог гласу који га је био, него његово јунаштво, и то оно од најређих. Он није био јунак који се хвали, него од оних што своје јунаштво држе за нешто природно, што само од себе из њих иде, као што морају носити одјећу или воду пити. Непобитно је био војник испред којег нико није могао истурити ногу не само у кашетанији, него ни у читавој бригади колашинској.

Нарочито се истакао у Мојковачкој бици, у којој се срећа мијењала сваког сата. Снажан, брз и храбар, а уз то ловац који је војничком пушком ловио и зечеве и веома добро познавао крај, он би се с два–три друга повлачио у позадину непријатеља, да скупља податке и напада коморе и штабове. Читаву ноћ би провео пробијајући се кроз дебеле снеговe и непријатељске патроле, да осване иза

непријатељских линија сијући смрт и неред, а већ идуће јутро, ако треба, да се врати назад. Једном приликом уништио је с једним другом читав вод Аустријанаца, заглављених у сњегове и шуметине.

Тај непонтани јунак, који се сретао прси у прси с непријатељима и медвједима, бјегунац из заробљеничких логора и емигрант, вратио се, најзад, у дугој зеленој кабиници, на угуљено огњиште.

Родбина га је прихватила. Али он је погостовао, на отишао у свој дом, ријешен да обнови разорени живот.

Имао је већ око четрдесет и пет година. Истог прољећа могло га се видјети како бос оре туђим воловима или чисти шљивак око куће.

Али власти су биле неповјерљиве према њему. Сумњале су да се вратио са скривеним намјерама и позвали су га у среско начелство. Тамо га је писар Адић, познат као безобзиран и као веома упоран и вјешт у прогањању комита и њихових јатака и зеленаша, шамарао, ударао погама и вријеђао.

Пустили су га, јер кривице није имао, али је тешка увреда остала.

То је била срамота коју је требало крвљу да пере свако части има, а поготову овакав човјек. Тофил се нашао у недоумици – да се свећа или да отрпи увреду и преда се обнови живота.

Али се умјешао мој отац, и сам незадовољан. Он је почео да наговара Тофила да се одвргне у хајдуке. Чак му је, љут и занешен, нудио да и он иде с њим у шуму. Можда воља за одметањем и није била у оцу дубока, али кад би већ кренуо – отишао би, па куд пукне. На тај корак требало се, уза све друго, одлучити у невријеме, кад је комитство опадало.

Отац је мислио проицљивије и брже. Али и плиће. Спорија, а тиме љутија Тофилова памет наша се у недоумици. Увријеђена част примицала га је мом оцу и подстицала и њега на нагле одлуке.

Тешко се мучио Тофил. Онако тежак, озбиљан и груб, плакао је, касно у ноћи, док је отац љутито ходао, режећи на власт и на све.

У Тофилу је најзад превладала његова природа – више је волио да почне него да сатре живот. Превладао је онај неискорењиви нагон за одржавањем, за обнављањем живота, наслијеђен још од предака, из њихове исконске борбе са суровом природом и с братствима туђе вјере. Ту неодољиву жудњу за продужавањем живота и самог себе у њему, црногорски главари, па и мој отац, а можда и Црногорци уопште, подређивали су лако увријеђеној части и јунаштву. Тофил је такође имао части и јунаштва, чак и више но било ко од њих, али је онај нагон у сваком трену био код њега јачи.

Већ ујесен довео је дјевојку не много лијепо, али младу и здраву. Изродио је с њом два сина и упорним радом стицао. Имање и мал су му расли на замјерке, из године у годину. Подигао је и нову кућу, најљепшу у читавом крају. У току неколико година постао је богат и узорит домаћин.

Најјачи су они који се одрекну свог времена, саживљујући се с оним које долази. Али ти су и најређи.

8.

Али једна личност није се мијењала, као да за њу није постојало ни вријеме ни простор.

То је била моја мајка.

Она је сву себе свела на оно што је сматрала природним и неизбјежним – да рађа и његује дјецу, буде добра своје мужу и да ропски ради. Изван тога као да за њу није било ни радости, ни помисли. Мирна, стрпљива, несвадљива, она је остављала утисак не много бистре и окретне жене. То није било тачно, уствари. Она је све стизала неуморном упорношћу, а њена памет је била притајена негдје у дубини, можда све до у далека стољећа, из којих је, кроз пређе, била поцрпла једноставна и чврста искуства.

Њу никад ништа није много ни изненађивало ни плашило. Жалила је једноставно и дубоко, без много ријечи и галаме. Тако се и радовала, да и не опажа, као што дише.

Она је носила у себи нека неизмењива, једва примјетна и неутврђена, али строга правила о поштењу – правичности, истини, вјерности, милосрђу, задатој ријечи. Међутим, та правила, ти непромјенљиви закони су се покретали у њој нагло, с необичном јарошћу, чим би их иeko погазио. Од тога, од тих правила о поштењу, као да је и била саздана основа њене памети. Будући су она била чврста и непоколебљива, и њена памет је, држећи се њих, била непогрешива. Док је отац јурио од једне замисли до друге, она је чврсто остајала код себе, каква је увијек била. У сваком часу, тешком за породицу, или за оца, испољила се та и таква њена душа и једноставна и неисцрпна њена мудрост.

У младости је отац, прије женидбе с мајком, имао ванбрачног сина. Изгледа, мајка тог сина није уживала такав глас да би отац, будући официр, могао да се њоме ожени. Дакако, он то није могао по ондашњим појмовима, по којима се главар могао женити само из бољих кућа, чему се он очито покоравао. Дјечак се родио још док је отац био у затвору. Али по изласку на слободу отац, ваљда стидећи се, није никад потражио мајку и своје дијете. Црногорски закони су били у тим питањима веома строги, а нарочито је јавно мњење било оштро према ванбрачним мајкама. Оне су биле презрене чак ако би се и удале за оца свог дјетета. Изгледа да је отац сматрао за најзгодније да се извуче и да му је у томе затвор чак био и од користи, помогавши му да се не ожени с оном коју није желио да му буде супруга.

За тог очевог сина се знало, иако је све било већ заборављено. И мајка је знала за тај очев доживљај, али и она је на то била заборавила. Протекло је било отад двадесет и више година.

Ми, дјеца, нијесмо знали ништа. Али се догодило тако да је и нама то морало бити казано.

Тај очев син био је веома предузимљив, као што често бива код сиротињске дјеце – сам се школовао и издржавао чак и мајку, умно обољелу. Дошло је вријеме кад је за њега, већ одраслог, постало веома важно да уреди питање очинства – његовом угледу сметало је да буде ванбрачно дијете, а и закони су оспоравали ванбрачној дјечи многа права која су брачна уживала.

Преко угледних људи и очевих пријатеља он је почео да ради на томе да га отац званично усини. Али није тражио никакав удио у имању или што слично. Отац је пристао на то, што за њега није било лако, нарочито због породице. Тако је отац дошао у прилику да нам каже све и да нас упозна са заборављеним сином.

Отац и син су стигли предвече на коњима. Нови син био је од сићушних људи, али који одмах остављају утисак жилавости и отпорности.

Мајка га је прва сусрела и ненаметљиво загрлила. То је било толико дирљиво да смо ми засузили због мајчине великодушности, што је отац криво схватио као да смо се обрадовали незнатном брату.

Отац се уопште понашао као правни отац. Да, прави отац је и био. Него, као отац према сину с којим се подуже није видио. Кад је већ ријешило да га јавно усини, код оца као да је тиме и само родитељско осјећање настало. Можда би то био случај и код сваког другог старијег Црногорца. Тек тако је било. И отац је тако с усинеником и разговарао, испољавајући бригу за његове прилике, дајући му нестварне савјете и поносећи се чак што је баш његов син успио у животу. То је полако прелазило и на нас, дјецу, а што је најзанимљивије, и нови син је у таквој атмосфери почео да се понаша као да је најзад стекао породицу, иако му је морало бити јасно да ту не може бити никакве стварне, природне везе, јер се тако што изграђује заједничким животом. Сем тога, он није имао због чега да буде оцу нарочито захвалан; напротив, имао би баш као таквом да му штошта замјери.

Нови син отпутовао је добро расположен, више због мајке него свију нас. Моја мајка, Василија-Ваја, топло га

је испратила, спаковала му хране за пут и поклонила лијепе вунене чарапе. Оне младом човјеку у граду нијесу биле ни пужне, али то га је необично гануло.

Оним непогрешивим својим унутарњим моралним чулом мајка је схватила да је важно помоћи човјека који страда без своје кривице, а да је све друго споредно, па и њена осјећања. Без икаквих унутарњих тешкоћа она је прихватила ванбрачног сина свога мужа.

Али ако је она могла тако да поступи у овом случају, у другом једна њена пријатељица, жена истих својстава, једва је успјела да се отме и да не излуди или не сатре саму себе.

Та њена пријатељица била је такође из њеног краја и удата за црногорског официра. И они су имали мушку дјецу, већ поодраслу, кад се између њих почела да одвија мрачна и сурова игра.

Код њих је живио, као слуга, некн младић муслиман, неписмен, али доста бистар и окретан. Синови официрови, иако су учили школу, зближили су се с овим доброћудним момком, припомагали му у послу, учили га чак и да пише. Нешто та блискост између младића и синова, нешто душевност жене – она није најамника ни храном ни другим одвајала од кућне чељади, тек младић се осјећао као код своје куће.

Постарији од жене, муж је нагло старио, док се жена држала непатворена. Али то није био разлог што је он почео да је сумњичи. Старећи, он је осјећао неутољиву страст, утолико жешћу, уколико се брже гасила. Можда се потајно био и с неком млађом сјаранио, па је тражио разлог да се отараси своје жене. А како га није могао наћи, у њему се залегло нешто најмрачније и најболесније.

Сумњичећи жену, он ју је натјерао да разговара са слугом код огњишта и да овога наводи на њихову тобожњу љубавну везу. За то вријеме муж је, с пиштољем, прислушкивао с тавапа.

Ово је био страшан потрес за жену, утолико више што је муж никад није сумњичио, нити је имао повода за

такво што. Она је била у читавом крају позната као поштена и у свему чврста жена.

Жену су почеле да кидају унутарње муке, дотад непознате: шта ће рећи за њу, мајку одрасле дјеце и жену већ у годинама, ако јој муж – неубијеђен у њену невиност, рашири бруку за коју није крива? Шта ће рећи њена дјеца? Шта то муж хоће од ње?

На разговор са слугом је пристала не би ли разувјерила мужа. Почела је невјешто да наговјештава слуги своје тобожње жеље. Али немајући снаге да настави у том смјеру, почела је да слугу испитује да он случајно не осјећа што слично према њој. Младић није могао одмах да је схвати. А схвативши, почео је да плаче, говорећи јој да је сматра као своју мајку. Почела је и она да плаче. Муж се није јављао с тавана.

Иако тиме посрамљен, муж није хтио да призна своје лудо или измишљено уображење. Рекао је жени да су се они – она и младић, претварали, да је она слуги дала неки знак како их он прислушкује.

Измучена жена није више могла да одоли – пожалила се најстаријем сину, већ младићу, а овај млађем брату. Били су ужаснути. Шта се то залегло у души њиховог оца, њежног према дједи, доброг мужа, поштеног у народу и јунака у рату?

Синови су се нашли на страни мајке, ријешени да напусте кућу ако отац према њој не промијени своје држање. Али жена, мудрица, спријечила је и разговор дјеце с оцем. Она је мужу наговјестила да ће, у очајању, рећи све синовима. То је овога отријезнило. Тихо се повукао. Чак је и према слуги постао добар. И према жени, нарочито. Купио јој је и поклоне у граду.

Расплет је био лијеп. Однос мужа према жени се промијенио. Она је у браку постала, иза тога, јача и самосталнија. Старећи и слабећи брже од жене, муж јој се све више предавао, а његове повремене грдње и свађа постале су све безазленије и смјешније и за њега самог.

Он је престајао да буде онај сирови, жилави и често пута пријеки господар куће.

Слично нешто догађало се и између мог оца и моје мајке. Све брже идући ка крају живота он је постајао све блажи, попустљивији и немарнији у свему, а она све отпорнија, борећи се за сваку мрвицу која би јачала будућност дјеце и куће.

Све оно што се пјесмама и причама преноси о народном животу, као да је овај искључиво чојство, јунаштво и простодушна нека чистота – није било тачно. То је могла бити једна страна тог живота, или негдашњи живот који је можда у многоме и био такав, а до нас се пробиле, још на животу, те његове црте. Али овај живот није био сав од тога. Чак то није било ни главно у њему. Има и много чега мрачног и неоткопаног у души тог нашег човјека – једноставног, јуначног, сиромашног и часног.

Стална војевања, паљевине, мучка убиства и отимачине, насилничке власти, војске и одметништва, свакаква насиља и суровости – све је то трајало и трајало и рађало чојство и јунаштво, али и штошта друго.

Човјек није једноставан, чак кад је и од једног комада. Комад тај је од много ћошкова и страна.

9.

Комитство је опадало брзо, остављајући за собом крваве и нејасне трагове – као да су комити, гинући јуначно и тонући у све грубља насиља, и сами хтјели да замраче оно за шта су се борили.

Узроци том опадању били су многоструки. Народ их је, притиснут властима и сит живота под онсадом, све више напуштао, а и комити су, огорчени, све чешће чинили такве поступке који су их одвајали од народа, од те шуме најдубље и једине у којој су могли наћи утјешшта.

Тако су они упали у кућу једног сељака, за којег су вјеровали, можда и с правом, да је опасан шпијун. Почели су да пију и да једу. А док су се тако гостили, њега су полако окретали на ражњу, уз огњиште. Сјутрадан, онако припити и острвљени, запали су на Умукли Вир и побипи десетак војника, који су туда мирно пролазили.

До тада су комити избјегавали да нападају војнике. Сукобљавали су се једино са жандармима. Сматрало се да војници, махом регрути, нијесу криви чак ни ако их власти шаљу у потјере.

Оба ова догађаја имала су мучан одјек у народу, што је власт лако могла искористити, чак и да није примјењивала сурова средства противу народа.

Такви и слични догађаји нијесу се збивали само у нашем крају, него и другдје по Црној Гори. Одметници су, осјетивши да губе, постајали све нестрпљивији и огорченији.

Али Тодор Дуловић је остао исти.

Он је долазио и код тетке Драгуне. Ту се осјећао доста сигурним, јер би се тешко ико досјетио да ће он боравити тако близу града. Он би долазио и чешће да се Драгуна и њен муж, Милосав, нијесу бојали од свога сина Илије, непомирљивог противника комита.

Страх да се Илији што не догоди био је најважнији – макар и несвјесни – разлог што је Драгунина породица срдечно дочекивала Тодора. Послије Илијиног одласка на службу у Србију, тог разлога је нестало и породица је почела да се упадљиво боји Тодорових чак и ријетких посјета. Милосав се чак и споречкао с њим, доста оштро, пребацујући му што није спријечио убиство његовог рођака Арсенија, за чију припрему Тодор, како се клео, није ни знао. Тодор се тада заклињао чудно. Не знам за ту смрт – рекао је – тако ме Арсенијеве ране не снашле. – Као да га чека нешто друго, а не такве исте ране.

Зима 1921–1922. године била је за Тодора веома тешка. Открили су им склониште и истјерали их у мраз и снегове. Гоњени, газили су речице, уздуж, по мразу, не би ли затурили трагове. Све је било скочило на њих – и хала и врана. Морали су да се раздвоје, неће ли когод од дружине претећи. Тодор је остао потпуно сам, натјеран усред зиме преко пуне и снеговите Сињајевине.

Тада је први пут, причао је, узео силом храну.

Упао је у колибу, да заиште хљеба од чобанина. А овај га одбија: Немам ни залогаја – вели. Погледа Тодор,

а на полицаи се дими тек испретана кукурузница. Чобанин је знао да Тодор не узима храну ако му је ко не да од мила. Искористио је то чобанин, а можда је и сам већ био осилио према ријетким и разагнатим одметницима.

Тада је Тодор мимо своје воље убио и човјека.

Кроз голу планину нагнао се за Тодором неки сељак, одморан, бијесан – са цицваре и из топлог, на гладна и прозобла хајдука. Тодор види да ће га сељак савладати ако га достигне, а утећи му не може. Молио га је, кумио га је, да се врати. Али сељак позастане, па опет за хајдуком. Види сељак да Тодор једва дише и чека кад ће се у неки смет заглавити па да му кидише. Хоће живог хајдука. Хоће уз уцјену – и славу. Видећи да нема куд, Тодор је окренуо пушку и – убио га.

Тодор је изгледао веома измучен, иако то ничим није одавао. Промрзао је у сњеговима, ноге су му трулиле и од њега се ширио тежак задах. Но он је трпио – не жали се.

Погинуо је и други Тодоров брат Михаило – код њега су нашли гомилу пјесама. Младић није ни учествовао у борбама, него луњао селима, од удовице до удовице, оплакујући у пјесмама своју изгубљену младост и комитске погибије.

И код Тодора је било, иако је био миран и постојан, неке немоћне жалости. Носи собом и сваком чита неку, већ дроњаву, новину. У њој је пјесма којом краљ Никола, не без туге, бручи главаре који су га напустили.

Тодор каже да се бори за идеју, а не за...

Шта је то идеја? Нешто некористољубиво, као и Тодор што је? Или нешто што је лијепо да се каже пред људима, да они утуве у главу, као што ће и Тодора запамтити?

Сасвим друкчији од Тодора био је његов вјерни друг, Радојица Оровић. На њему се не познају муке – млађи је и чвршћи, сав чвор. Они су различити – Тодор миран и озбиљан, у свему стамен и сигуран као стара прича, а Радојица жив, враголаст и непостојан, пјесма о љубави што се у колу поје. На Радојици се види све – и хитриша и храброст и лукавост. А на Тодору ништа – нико не би рекао

да је он такав велик, човјечан и суров јунак. Човјек који четује и живи годинама од пушке, као што други ору. Ипак се њих двојица тако слажу, можда баш због те различитости.

И идућу зиму је Тодор претурио. Али идућег прољећа, 1923. године, није се појавио са зеленом гором. И он је погинуо. Био је пошао у Васојевиће, да свети неког свог побратима. Заноћио је у кући побратимовог брата, који га је био и позвао у освету. Тај га је и издао полицији и ставио му у пиће опој.

Опојен, Тодор је заспао у соби. Радојица Оровић заспао је у предсобљу – жандарм га није ни примјетио кад су запуцали на Тодора. Од првог плотуна лампа се угасила. Радојица је јурнуо у мрак, али су га у хрвању жива ухватили. Жандарми су ушли унутра. Изрешетан мецима, Тодор је још био жив, иако није био при себи. Почели су да пуцају у њега и да га боду бајонетима. Али он – причали су – није хтио да умре. Свега су га искасапили – није имало од њега што у земљу да се баца.

Радојица је касније осуђен на двадесет година робије, сва убиства су отурена на мртвог Тодора, а он је суђен као – саучесник.

С Тодором Дуловићем нестало је последњег знатнијег комита у нашем крају. Већ их није било значајнијих ни у осталој Црној Гори.

Умро је и црногорски краљ Никола. Ништа није остало од некад моћног господара, који је знао да савија људе као шибљике и да се поиграва с њима као с дјецом. Вријеме је и њега надмудрило и надјачало. Синови му нијесу били ни за шта, зетови су га напустили, чак се и окренули противу њега. Иза себе је оставио, најзад, само дирљиву успомену: као избјеглица, у туђој земљи, умро је држећи црногорски камен у шаци, који је био понио собом, бјежећи испред Аустријанаца 1916. године.

Ни смрт краља Николе, ни погибија Тодорова и других комита нијесу никог изнепадиле, а једва и узбудиле. На то се и тако чекало.

Њихово вријеме било је прошло.

Други комити су се држали мање и од Тодора. Већином су побијени, а неки и похватани.

Ухваћен је и Милован Булатовић. Опкољен, он се предао, пошто му је дружина изгинула.

Ни њему ни другима који су се предали народ, иако сит комита и комитовања, није одобравао. Својим путем морали су ићи до краја, кад су тај пут већ изабрали – погнути се и не предати се.

Али Милован, у рукама власти, брзо се прибрао. Није одавао ни јатаке ни убиства. Држао се чврсто, чак и кад је на смрт осуђен.

На извршење казне – стријељање, у Колашину, слегао се грдни народ.

Мало погнут и блијед, али мирна и чврста корака, Милован је пошао везан, између жандарма, ка раки ископаном на ливади крај града. Владала је несносна тишина док је обављено читање пресуде, причешћивање и друго – све то предуго је трајало. Чинило се да се Миловану понајвише жури.

Нико није очекивао да ће хајдук – измучен дугим истрагама, узалудним чекањем помиловања и отезањем и тог јутра да се изврши над њим оно што мора бити – бити кадар ишта да каже. Али кад се нашао везан за колац, над раком, гледајући отворено у низ пушчаних цијеви – није дао да му очи завежу, он је наједном добио вољу да се опрости од своје земље. Из пуних груди је узвикнуо: Збогом, Црна...*

Али није стигао да доврши – плотун га је на тој ријеци пресекао.

Одмах иза Тодора погинуо је и други гласовити комита, Драго Прелевић, по племену Куч.

Између њега и Тодора била је велика разлика. Тодор је био уман, бунтован сељак, а Драго је због крви отишао у шуму, па тек онда постао и политички незадовољник. На пушци је био жешћи и од Тодора. Још врло млад, испод двадесет пете, а цијењен као један од најопаснијих од-

* Хтио је рећи: Збогом, Црна Горо!

метника, иако је био, како се причало, изван боја веома благе ћуди.

Прије одметања живио је мирно у свом селу, чувајући стоку, док је његов старији брат, Вучић, комитовао и важно за веома суровог. У убиству Вучића учествовала је јака и позната, уједињашка породица Оровића из Лијеве Ријеке. То је Драга огорчило и он се махне стоке и лати пушке – ријешен да се освети Оровићима – да их затре до потоњег. Кад се већ нашао у шуми, придружио се комитима и учествовао је у окршајима са жандармима и у многим убиствима.

Четовао је махом сам. Други комити нијесу били ни заинтересовани у истребљивању Оровића, на шта се он био заклео.

Драго Прелевић био је, као и Тодор, уцијењен врло високо – са сто хиљада динара.

Он је убио четворицу само из братства Оровића. Али број других које је побио био је знатно већи – према списку, нађеном код њега заједно с тужним пјесмама, у којима је, на народски начин, оплакивао свога брата и хвалио му се да га је дивно осветио.

Ја сам га једини пут видио, мртвога.

Убио га је, на вјеру, на спавању, Вуле Лакићевић из Ријеке Мушовића, крај Колашина.

Вуле је раније и сам бивао одметник, а сада је био познати јатак, па га је власт подмитила да Драга смакне. Чим се чуло за Драгову погибију сва власт из Колашина јурнула је на увиђај и – на весеље. Знало се кад ће се они вратити заједно с мртвим Драгом и у Смаилагића пољу, изнад градског гробља, искупило се доста народа, не да сретну мртвога хајдука, него из радозналости.

Касно поподне наишли су официри и начелник среза, а с њима и убица Лакићевић. Он је носио двије пушке – своју и Драгову. Драгову објешену о врат, тако да му је ландарала преко груди, да се боље види. Био је то сиве боје, блиједих очију, носат и развијен човјек, неприродно дугачких руку и ногу и скоро ћосав...

Виђао сам Вула и касније. Али и тада и увијек имао сам о њему исти утисак – пепељав, издуженог носа и губице, имао је у себи нечег љепљивог и истовремено тврдог, суровог. Овај утисак су имали и други о њему. Ако се неко рађа као убица, онда је то био случај с њим. Навикао да живи од људске крви, он је и касније ишао да убија одметнике. Онда је постао убица којег су изнајмљивали за паре они који су жудјели да се освете, а сами нијесу хтјели да ризикују својом главом. Као што се крвна освета преобразила у злочин, тако су и њени извршиоци постали, најзад, плаћене убице. Вуле се неизљечиво бавио мрачним нословима. Ништа није радио, а добро је живео. Свак га се либио, као да је био оживјели вампир. Најзад је, пред рат, доспио на вјешала због убиства – за паре – неког младића... На вјешала је Вуле пошао хладно, као да је био обавио све ради чега се и појавио на свијету... Такав човјек убио је Драга Прелевића, човјека којег је крвна освета увалила у тешка убиства...

Иза власти и убице наишла је група с којом је био Драго. Био је мртав и о њему се нико више није бринуо, сем колико да га покажу, везана за двије мотке, као на носила, које је вукло мршава брдско кљусе. Глава му се, позади, климатала, по џомбавом путу, – ни мртва мира немајући. Ова група се зауставила изнад гробља, на пустој пољаници, и ту истоварила љешину.

У том часу пљуснула је киша, свијет се разбјежао, а хајдук је остао сам на пољани, у прљаву и подрту одијелу. Био је мален растом, лијепих црта, плаве кудраве косе и брадице. Метак, ушавши с потиљка, разбио му је лобању, – повећи комад од ње изгубљен је негдје успут.

Кад киша умину, појавише се однекуд два Циганина и почеше да копају раку. Они не бјеху још готови, а киша поче опет. У онако мокру и глибаву раку бацише одметника и затрпаше, без сандука, чак и без опијела. – да му нико не пожели ни црну земљу лаку.

Два дана касније дошла му је сестра. Издалека се чуло како кука и нариче у пуну пољу на самотном гробу.

Сестре жале и ожале.

Ко ће оплакати вријеме, и страшну судбину људи у њему – ону за коју они нијесу били криви, него више прилике и доба, којима су морали да се подају?

10.

Истребљење знатнијих комита, као што је био Тодор Дуловић, окомотило је власти, а и оне који су с одметницима имали непречишћене рачуне.

То је био случај и с Бошком Бошковићем.

Бошко Бошковић био је најпознатија личност у читавом крају у то вријеме. И више од тога, он је био личност у којој су се најпуније истицале црте црногорског главара, који је, задржавајући завичајне особине, успио да се колико толико саживи с новим приликама.

Био је син чувеног устбаше* из долине Таре и припадао је покољењу млађих црногорских официра. Као официр, Бошко се није истицао против деспотске владе краља Николе. Био је велики јунак у ратовима, веома строг према војницима, нарочито према плашљивцима и лупежима, које је шамарао и чупао за носеве пред стројем. У Болдогасону,[†] у заробљеништву, кад је дошло до изјашњавања – за или против уједињења са Србијом, Бошко је отпочетка и одлучно био против самосталне Црне Горе.

Изгледа да су такви људи – жестоки црногорски главари, а присталице уједињења, били и најпогоднији да изведу припајање Црне Горе Србији. Они су израсли из исте средине, њихове ћуди и начин управе били су већ знани и уобичајени. Као такви, они су и могли да раде све оно што неко са стране – Србијанац или ко други, чак ако би умрио и боље но они, не би могао, јер би било схваћено као нешто туђинско и неприродно. Опстојање и рушење политичких система у овим земљама не бива без обилате

* Вођ устаника.

[†] Болдогасони (Болдогасон), мјесто у Мађарској у ком је био заробљенички логор.

употребе голе силе. Иза Уједињења стајао је Београд и србијанска сила. Али су насиље обављала дјеца ових брда, суровошћу и силином која као да им је била урођена и као да није имала мјере. Иако је народ уједињао* прозвао паликућама, он је истовремено схватао њихова насиља и као нешто неизбјежно, скоро природно у таквим, у нашим приликама.

Бошко Бошковић је био баш човјек погодан да брзо саломи сваки отпор и учврсти власт и голу силу над људима. Било је других – политичара и наметара, који су то радили пумећу, лукавством и спорије. Он није био од таквих. Било је и оних који су знали само да грубо и без много размишљања учине оно што им други нареди. Ни од таквих он није био. Он је био брз и проницљив, али и безобзиран у остваривању оног што је наурио. Сав је био од жилаве и непопустљиве, али и продорне воље. Он је и тијелом био саздан за такав суров и мучан посао – да лопти противника.

Али кад је посао обављен, тојест кад су противници Уједињења скршени, Бошко као да је остао без посла и постао и самом себи сувишан. Отишао је из Колашина, на друге дужности, за које канда није био ни воље за њих имао. Као да је и он почео био да се мијења и губи. Нагло се богатио, притискајући муслиманске земље по Санџаку, на шта раније, док је био у Колашину, није ни помишљао.

Бошко је био покрупан човјек, црномањаст и велике главе, крупних и снажних удова и широких прсију. Било је у његовом држању, у оку и погледу, нечег веома силовитог и самосвојног. Осјећало се, од првог додира с њим, да му је рука тешка и памет тврда.

Имао је три велике црногорске особине – храброст, речитост и чазбеност. Али највећа од свих црногорских особина – чојство, изгледа да није код њега била снажно заступљена. Он се није много сустезао у бирању начина којим ће нешто остварити, поготову ако се радило о сла-

* Присталице и извршници Уједињења.

мању отпора против власти. Додуше, он није био рођен да влада – за то треба више гнпкости, него да прокрчи пут власти, на којој ће затим сједети неко вјештији и лувавији.

Али нијесу само те сличне црте и вријеме погодовали овој снажној личности да одигра такву улогу и да се истакне.

Он, истина, није био имућан. Али је његова жена Неда била богата. Она га је стално новчано помагала, тако да није морао да кубури око материјалних недаћа, што је за све црногорске главаре, напола сељаке, било неизбјежно. Велики трошқаџија, Бошко није био расипник. Нарочито је волио богата и лијепа одијела, као прави кичош. Пазарним даном се и по трипут пресвладио, што је за црногорску средину било непојмљиво. Али њему то нико није замјерао, некако је кичошлук ишао уз његову силовиту појаву, да је украси.

Говорило се да веома воли жене. Свакако, у томе је било истине. Али и у томе да су оне за њим лудовале још више. Богатство, снажан мушки изглед и јунаштво зрачили су из њега и опијали. Његова личност узбуђивала је машту и врло поштених жена. Оне су налазиле добре разлоге да оправдају његове слабости – још је млад, лијеп, богат, никад ништа није радио, жене га воле... Ове поштене жене су, кад би се повела ријеч о његовим љубавним доживљајима, увијек браниле њега, а нападале његове јаранице. То је изражавано грубим ријечима и сликама: И пас је миран док кучка репом не мрдне.

Било је и других главара који су вољели жене и били њихови љубимци. Али Бошков случај био је посебан. Њега као да нијесу вољеле због љепоте, него због гласа који га је пратио и због оне неодољиве силовитости у његовој личности. И док су други због женскарштва губили углед, он као да га је и због тога стицао. И то женскарштво ишло је уз његову личност.

Штавише, нико се није чудно ни што је и његова жена била помирена с његовим љубавним подвизима. Сви су то сматрали природним, а и разборитим с њене стране.

Госпа Неда заиста је била ријетке финоће и памети. Потицала је из једне старе трговачке породице из Подгорице, од Калиштана. А како је била безбратница, наслиједила је куће и дућане, те јој је стално текла знатна рента, којом је подмиривала и Бошкове не мале трошкове. Она је само изузетно напуштала Подгорицу, водећи тамо послове око кућа и кирија и његујући двојицу синова. Мужа је ријетко обилазила, увијек га њежно и жељно ишчекујући. Говорило се да и она зна за Бошкове раскалашности, али да је то много и не љути. И то не само због тога што се држала невољне женске мудрости – муж лута, лута, али кући дође, него што је и она у њему видјела оно што и други. Она је у њему вољела оно што није имала у својој вароши, а ни у породици – свјезину горштакке крви, јуначку одважност ратника и снагу потпуног мушкарца. Зетска питомина и трговачка мекоћа као да су тражили планинску дивљину и опорост. Неда Калиштанка – како су је звали, уживала је велико поштовање, чак и због трпељивости према таквом мужу, рођеном сератлији,* којему су такве слабости чак и пристајале.

У обрачунавању с противницима, Бошко је био жесток. Али није измишљао неке танане суровости. Камџија, песница и чизма били су једина средства којима се служио. И то лично, не препуштајући те начине подручним службеницима, иако није ове и од горих баш премного уздржавао. Све је то, у оно вријеме и у оној средини, примано с потајним негодовањем, али и као нешто неизбјежно, па отуд и разумљиво, што се брзо заборављало.

Али му једно није опраштано, ни заборављано. Наиме, што се није, како се причало, у односу на жене сустизао од злоупотребе власти. У његову канцеларију довођене су сумњиве млађе јатакиње, или уопште љепше жене које није имао ко да заштити. Тада су стражари чврсто држали стражу пред његовим вратима, не пуштајући никога. Једна ровачка дјевојка се упорно отимала, вриска се чула напоље. Разбијешњен, Бошко ју је ишибао камџи-

* Јуначина.

јом, тако да јој је сва кошуља, а под кошуљом кожа – искидана. Било је и других које су се одупрле. Али ова Ровчанка била је слична њему – бранила се свом снагом и жестином.

Још док је мој отац био командир жандармерије у Колашину, Бошко је рањен у једном љубавном подвигу.

У Колашину је тада живио и обућар Р. Он је имао веома љепушну и милокрвну женицу, сву обличасту и мекану, са златним зубом који је придавао њеном осмеху нешто и ватрено и враголасто.

Иако занатлија, Р. је важио за храбра човјека. Он изненади једном Бошка код жене, и док је овај умицао кроз двориште, закачи га метком, али плитко – у слабину. Бијесан, Бошко га је довукао помоћу жандарма у зграду среза и намртво премлатио.

Настао је прави скандал, утолико већи што се то догодило негдје у вријеме ровачког отпора властима, а Р. био познат као горљиви присташа Уједињења. Иако је Бошко прележао рану на ногама, ствар се није могла сакрити. Узбуђени град натјерао је полицију да одмах пусти обућара, који је био сав модар и отечен од батина. Да би заташкала бруку, власт је протурила како су се Бошко и Р. нешто споречкали, па и потукли: Бошко је тобоже хтио да удари обућара кундаком, а пушка била пуна и овај, бранећи се, случајно повукао за отпонац. Разумије се, мој отац је учествовао у протурању ове бајке, ако је није и измислио, смјешкајући се при том враголасто и с упадљивом лукавошћу. Сви су знали истину, па ипак је ова кажа била примљена, јер у њој је била спасена част свију, и саме власти. На тој основи су се, зар, измирили обућар и жена, па и Бошко и обућар.

Можда су исте идеје, иста политика, надвладали и част Р-а и срџбу Бошка?

Мој отац и Бошко Бошковић били су пријатељи, али не такви који не могу један без другог. Изгледа да је то било пријатељство на које су их гониле заједничке дужности још и прије рата, а уз то и ситне услуге које су један другом чинили. Они су и зазирали један од другог – мој

отац прибојавајући се Бошкове силовитости, да овај не насрне на њега тако да му то не могне отрпјети, а сам Бошко да му се такво што не догоди с Николом Ђиласом, који такође није баш много презао да се лати оружја.

Тако су они пријатељевали, без срдачности, годинама.

Али до сукоба и оштрих ријечи ипак је дошло међу њима, у кафани, у Колашину. Изгледа да је Бошко замјерао оцу што није био одлучан око Уједињења, а сад је, ето, уз режим – радикал, док је Бошко био, и то искрено, самостални демократ, „прибићевићевац“, будући је Светозар Прибићевић иза Уједињења био представник унитаризма и централизма и чврсте руке у унутрашњој политици. Таква тадашња улога Прибићевића највећма је одговарала и Бошковој улози и схватањима.*

Грке ријечи су, код људи који до ријечи много држе, исто као и да ране један другом задају.

Свађа се између Бошка и Николе није разгорела, али ни угасила ту у кафани, као да су се штеђели пред другима. Обојница су били при путу за Мојковац, па ријеше да иду заједно и да се насамо објасне. То је било исто као да су ријешили и један другом крв да проспу. Свађа се тек тада разјарила, очи у очи. Обојница су били на коњима и наоружани. Пошто им је дојадило надгорњавање увредама, Бошко је изазивачки запитао Николу: Мислиш ли само на ријечима да останеш или те је мајка и за нешто друго родила? – Тада му је Никола предложио да нађу згодно мјесто, на самку, да поваде револвере, па јашући један к другоме – ко шта понесе. Бошко се сложио.

Али им се није мегдан дијелио, канда. Поготову јер није било свједока, да их гледају и присуством подјарују.

Дуго су ћутке јахали, замичући већ у безљудни крај.

* Радикали, владајућа партија, којој је на челу био Никола Пашић. Светозар Прибићевић, шеф самосталних демократа, у Аустроугарској национални борац, после Уједињења централиста, претворио се у његовог противника, када се овај претворио у оруђе монархије и реакције. После завођења диктатуре краља Александра 1929. године, емигрирао, умро у Паризу.

Иза њих су лежали заједнички ратови и робовање, заједничке борбе, пријатељство и – име паметних људи. Али, ето, дошло да се искољу...

Не зна се како је дошло до помирења и ко је први пустио. Никола је причао да је то био он, а Бошко је говорио да није, него – он. Измиривши се, свратили су нашој кући на конак.

Бошко је тада, 1923. године, већ био друкчији него деветнаесте – опунији. Гојазност се цијени у Црној Гори, али само док не пређе границу снаге и једрине. На ту границу је он већ био стигао.

Направљена је тада у нашој кући права гозба, на коју су позвани и угледнији сељаци. Ратне успомене војника и старешина, замјерке Бошку и његова правдања, шале и досјетке. Јуначки весело и бучно, али и мало стегнуто – као иза свађе, да се ова опет не би нечим подстакла. Све се свршило лијепо и весело, како и бива међу људима кад ријеше да праштају и заборављају. Бошку су дошли у сретање његови рођаци, љутећи се што путује такорекућ сам, мада се чинило да му, нарочито послјије погибије Тодора Дуловића, не пријети опасност, бар не много већа но другима.

Па ипак, био је – у јесен 1924. године – убијен из заседе, на путу од Шаховића ка Мојковцу, на планини Церу, на мјесту погледиту, као да је сам бирао гдје ће погинути.

Јахао је с неким рођаком, момчетом, као пратиоцем. Онако тежак и крунан свалио се од првих метака, али није одмах издахнуо. Довикнуо је рођаку да пуца и да не дозволи да га мртвога осрамоте – бојао се да не буде искасапљен и нагрђен. Хтио је и мртав да буде у свој својој мушкој снази и љепоти.

Погинуо је обучен у лијепе црногорске хаљине. А како је био гојазан, крв се сва слила у њега. Таквог су га и сахранили, не пресвлачећи га, као на бојном пољу, уза зид цркве његовог племена, у Пољима.

Његова смрт имала је мучан одјек и још горе посљедице.

Бошко Бошковић био је последњи главар пољски.

Пољани су осјетили да је с њиме убијен задњи живи траг њихове историје – устанака, дуге и мучне граничарске борбе и војевања у великим ратовима. На сахрану се слегао читав крај, а дошли су многи и из других крајева Црне Горе. Чињена је пошта не само једном јунаку, него једној крајини, једној породици која је главарство добила на сабљи, и једном племену које је нестајало.

Све је наједном било заборављено – и међусобне распре, и Бошково насилничко умиривање тих истих Пољана 1919. године, и његове мане и грубости. Остало је једно – његово јунаштво и славно име, у којима су се отјеловљавали душа и срце племена.

Убиство се догодило у Санцаку, тојест с оне стране Таре – давнашње кржаве међе између двије вјере. Због тога није било тешко тужбалицама, лелекачима и говорницима да покрену гомилу у осветнички поход против муслимана.

Таквом походу погодовале су и све друге околности.

Било је најприродније помислити да су Бошка Бошковића убили гласовити муслимански одметници Јусуф Мехоњић и Хусеин Бошковић.

Јусуф и Хусеин су били бегови којима је аграрна реформа узела имања. Али изгледа да то нијесу били једини разлози њиховом одметништву. Било је и других разбежених бегова, па се нијесу одметали. Нијесу се ови двојица могли помирити с продирањем Црногораца у њихове крајеве, с владавином крста над полумјесецом. Муслиманско становништво их је подржавало, а чак је и православно имало дивљења према њиховој одважности. Обично су четовали љети, а зими се пребацивали у Арбанију, гдје је Јусуфа и нашао метак плаћен из Југославије, док се Хусеин коначно склонио у Турску.

Зар би било веће сласти за осветнике пророкове вјере него да сачекају и убију гласовитог црногорског главара?

За појмове Црногораца било је то као и да су сви муслимани криви за Бошкову смрт. Кома да се освете? Зар двојици недокучивих хајдука? А зар други муслимани ни-

јесу могли спријечити ту двојицу? Не убијају се људи као Бошко Бошковић, без великог зговора. Било је и других – стварнијих – разлога, које маса није ни слутила. Неки политичари хтјели су да ослабе снагу и јединство муслимана, који су се прибирали иза ратних недаћа. Такви су такође подстакли узбуђени народ да крене у поход противу муслимана.

Али главно је било у самом народу – стољећима увријечена мржња на Турке, освета за оно што су муслимани чинили стољећима и још у недавној прошлости, спонтана глад за турским земљама, које муслимани као да бесправно држе – већ од Косова. Нико све то, можда, није осјећао јасно, али да без њихове или наше – црногорске или муслиманске, погибије не може да се прође Бошкова смрт и да се не рашчисте међусобни рачуни и почне неки друкчији живот – то као да је свима Црногорцима лежало на памети.

Није било тешко да се у таквим околностима мржња разгори и загуши све што је разумно и племенито код браћана, и иначе незадовољних исходом ратова у којима су нештедице крв просипали.

Одмах, са сахране Бошкове, без великог договарања, Пољани, а уз њих и други, извукоше скривено оружје – кога је имао, и кренуше на муслимане. Истина, није их ни половина било наоружаних. Није им то ни било нужно. Муслиманско становништво, против којег су ишли, било је ненаоружано, и иначе махом нератоборно, сем оно тик уз негдашњу границу, поред Таре, које се скоро читаво било иселило или повукло послије 1912, нарочито послије 1918. године. Црногорци нијесу били ни нарочито организовани. Спонтано су се ставили под команду негдашњих старешина, пензионисаних официра, који су их повели и које су они истурили.

Никада није било таквог похода, нити је ико могао и помислити да се такво шта наталожило у ономе што се зове – народна душа. Пљачка од 1918. године била је невина игра према овоме. Чак се и већина учесника из тог похода стијела оног што се догодило и што су чинили.

Али – чинили су. И мој отац, који није био склон суровостима, нерадо је причао о свему томе. И он је осјећао стид од судјеловања у тим збивањима, какав вјероватно осјећају, кад се отријезне пијанци послије извршеног недјела.*

Полицијске власти у полимским и затарским градињима и цивилне у општинама већином су држали Црногорци, па су и оне биле с руке разјареним гомилама.

У Шаховићу су власти дојавиле побуњеницима да ће спровести за Бијело Поље већу групу муслимана похапшених под изговором да буду спашени, јер да им је живот у опасности. Црногорци су ове дочекали на згодном мјесту и побили. Ту, на гробљу код Шаховића, убијено је педесетак најугледнијих муслимана.

Уништавање муслиманских насеља и убијање муслимана добило је такве размјере и облике да је морала бити покренута и војска, будући су се полицијске власти показале и недовољне и непоуздане. Догађај се претварао у мали вјерски рат, али у ком је гинула само једна страна. Ако су, како се касније причало, можда и у Београду хтјели тиме да изврше неки притисак на муслиманску партију – то је мало вјероватно – ствар је одмах исклизнула из њихових руку. И не само из њихових, него чак и из руку оних који су гомиле предводили.

Ипак није убијано све одреда, тада. Хтјели су да се држе оног што су њихови пређи радили, па су убијали само све мушкарце, махом од седамнаесте–осамнаесте године навише. Зависило је од ћуди оних који су вршили убиства колико ће година узети као најнижу скалу, јер неког строго утврђеног правила није било. Уз пљачке и паљевине, силовања, чему раније код Црногораца није могло бити ни помена, ипак су била ријеткост.

Убијено је око три стотине педесет људи, многи на грозовит начин.

* Због нетачних, па и недобронамјерних, тумачења, додајем истине ради: мој отац није учествовао у масакру, него је био пошао да заузму Бијело Поље, па их је редовна војска вратила.

Чим се појавила редовна војска, безаконици су схватили да ствар више није олака и одмах су се повукли.

Муслиманска села су, иза тога, полако опустјела. Муслимани из тих крајева почели су да се селе махом у Турску, продајући имања будзашто. Шаховићки срез, дијелом и бјелопољски, нешто нстребљењем, а нешто од страха, остали су добрим дијелом без муслимана и насељени су Црногорцима.

Догађај је мучно одјекнуо, чак и код већине оних који су га извели.

Били смо и ми, ја и најстарији брат, згранути и ужаснути. Осуђивали смо оца што се и он повео за гомилом, мада у покољу није учествовао: као бивши официр, није могао изостати иза својих колега и својих бивших војника, а да не буде осрамоћен.

Он сам је причао да је читав поход замишљао друкчије, као погубљење неколицине муслиманских првака. Али све се истргло не само из дизгина племенских главара, него чак и оних који су злочине вршили. Згражавајући се над злочинствима, наш отац је у свему видио и нешто што ја и брат нијесмо ни хтјели ни могли да видимо – неизбјежно истребљивање двију вјера, започето још много прије: обје морају пливати у крви, а биће јача која не потоне.

Југославија је тада била парламентарна земља. Па ипак, читав злочин је био заташкан. Да је когод тада макар повео и најповршнију истрагу, веома лако би открио и оне који су вршили злочине и њихове вође. Но истраге није било никакве. Осуђена су, благо, два-три стражара затвора у Шаховићима, јер су се договорили с побуњеницима да им издају затворенике. Разумије се, била је најављена обимна истрага. Све је испало спрдња с правдом.

Оно што је нарочито погађало дотад утврђене појмове, нијесу толико била сама убиства, колико начин на који су вршена.

Могло би се чинити, ако се хладно размисли, да је на крају крајева свеједно како су људе убијали и шта су на мртвима радили. Али није тако. Баш то да су с људима

поступали као с марвом, да су смишљали начине уморстава, било је оно најстрашније, оно што је бацало у засјенак сама убиства, а откривало душу убица до дна – мрачну без дна. У том крају сама убиства и нијесу држана за нешто страшно – навикло се на то. Али свирепи и нечовјечни начин којим су она вршена и наслада коју су осјећали они који су тај посао обављали – то је изазивало згражавање и осуду чак и кад су муслимани у питању. Истина, већ је постојало устаљено мишљење да не само вјера вјери, него и човјек човјеку мора и зло да чини. Има чак и пословица: Која птица птицу не једе, говна једе – што ће рећи: Човјек који не ждере човјека, човјек није. – Али су ови злочини прекорачили, изненадно за свакога, и оно што је прошлост била оставила у наслеђе. Чинило се да су људи помрзли људска бића као таква, а да им је њихова вјера само оправдање за ту чудовишну мржњу. Времена су се, неопазиве, прозлила, и људи у њима. Уосталом, људи и чине времепа.

Најљепше је у свему овом то да Бошка нијесу ни убили муслимани, него Црногорци, колашински главари. То је мој отац дознао касније, од поуздана друга. Главари су завидјели Бошку. Као што су се некада бојали његове силовитости и моћи, тако су се сад бојали богаћења и даљег успона. Било је и много рачуна непречишћених од раније. Пажљиво одабране убице чекале су Бошка шест дана и шест ноћи на истоме мјесту. Знало се да ће да дође на неку прославу, али када ће кренути – то је била тајна. Најзад су га и ишчекали. Главари који су организовали убиство, међутим, нијесу ни прстом мрднули да сријече покољ муслимана. Они су схватили да је Бошково убиство само повод томе, потајно се радујући што једним ударцем уклањају Бошка и истребљују муслимане.

Тако се страховно завршила смрт Бошка Бошковића, човјека чији је живот био пун величине и ужаса.

Онај суселанин, Секула, пак, више је, из урођености мрзио турску вјеру него што би био злочинац. И он је био незадовољан политичким приликама и мрзио постојећу власт – жандарме, осјећајући се ненаграђеним за

његове муке и подвиге у ратовима. И раније је он плачкао, па и убијао потајно муслимане. Није био једини у томе. Као ни други, ни он није осјећао грижњу савјести. Али се у томе издвајао леденом мржњом којом се поносио и у њој уживао.

У сталном сукобу с полицијом – око истрага, свађа и шверца, најзад је и он био жртва оних који људе нијесу подносили колико ни он муслимане. То су били неки жандарми – они су га најзад тако претукли да је изнутра сагњео и од тога убрзо умро.

Био је то иначе лијеп човјек и велики чазбеник. Није му сметало што је био ситног раста, јер је био сав од хитрине. Такве су му биле и очи – играле су, црне и ватрене. Одијевао се лијепо и чисто, као човјек који не ради, или врло мало и ријетко. Иако сиромашан, није жалио да части и понашао се у томе као богат расипник. Није био жењен, али је био омиљен код женског свијета, не оног озбиљнијег, јер је био велики хвалиша и у љубави, додуше мање оним што је учинио, него оним што би – кад би, ако би...

Тешко би се могло повјеровати да би Секула, огрезао у плачке и убиства, могао свог злог заната икад да се отараси. Њему је то, уз шверц и сличне мрачне послове, и сачињавало живот. Али није било озбиљнијих разлога ни да се мисли да би нанио квара српској вјери, односио Црногорцу. Ствар је била у томе што је он свако зло муслиманима, које је називао Турцима, сматрао не само за природно него и за своју неодложну дужност, замјерајући као издају сваком оном који би пропустио прилику да се свети туђој вјери и да је тамани. Код њега није то било неко јасно сазнање, него више мукло осјећање, које је наслиједио као нејасни завјет од предака. Живјећи ту на граници, он је то осјећање, – учествујући још као дјечарац и у походима с оне стране границе, могао само да ојача и развије. Витешка мржња пређа претворила се у другим приликама у злочиначки нагон.

Њему није био потребан никакав разлог, никакав повод да би извршио убиство или похару муслимана.

Запутио се он једном, иза рата, с неким муслиманом, од Бијелог Поља ка Мојковцу. Никад се раније нијесу видјели ни познавали. Пут је тај вазда био опасан, шумовит, као наручен за засједе. Муслиману је било мило што је у друштву с Црногорцем. А тако и Секули – сигурнији је с Турчином, ако би наишли турски комити. Муслиман је очито био човјек миран и породичан. Успут су се нудили дуваном и пријатељски причали о свему и свачему. Идући дивљином, људи се и зближили.

Секула је причао касније, да никакве, ама баш никакве мржње није осјећао према том човјеку. Човјек као и други, да није Турчин – казивао је он. Помало му је због тог неосјећања мржње било и криво на самога себе. Али опет, као вели, и Турчин је човјек – кад су се већ запутили, нек и иду с миром заједно, ништа дужни један другом нијесу.

Дан је био љетњи и врућина је освајала. Али како је сав крај у дубокој шуми и пут врлуда украј рјечице, било је свјеже и пријатно. Два путника сједоше, најзад, да презалобаје и да се мало одморе у дебелу хладу крај извора.

Секула се у разговору похвали муслиману како има добар пиштољ, па му га и показа. Муслиман погледа, похвали оружје и принита Секулу је ли пуно. Секуле одговори да јесте и – тада му паде на ум да би, ето, могао да убије Турчина – само да мрдне прстом. Но још није био тврдо наумио да то учини. Окрену пиштољ муслиману међу очи и рече: Јесте, пун је, сад бих те могао... – Муслиман, змиркајући пред цијеви и смијући се, замоли Секулу да не окреће оружје у њега, јер може да му се омакне. Тада Секули би јасно, у трену, да сапутника мора да убије. Не би могао да сноси срамоту и неку унутарњу грижњу да је Турчина из такве згоде пустио. И он скреса, као случајно, међу оба насмијана ока човјекова.

Кад је Секула ово касније причао – дакако повјерљиву знанцу, тврдио је да све до трена кад је шалећи се окренуо пиштољ у чело муслиману, није намјеравао да овога убије. А онда – прст као да му је сам притегао. Наврло не-

што изнутра, с чиме као да се родио, није ни помислио да се уздржи.

Овакви људи су и дали оном крвавом походу замах и жестину. Њима није било ни на крај памети, по властитом признању, да свете Бошка Бошковића. Тог истог Бошка баш Секула је мрзио као насилника, макар га је и цијенио као махнитог јунака. Погибија негдашњег племенског главара била је потстицај да се разјаре страсти, чији су коријени сезали дубоко у прошлост ако не и у природу људи ове земље. Те страсти су потхрањиване дугим мукама и беснућем овога народа, а дато вријеме их је разуздало.

Тежећи да се снађу у времену, да ово побиједе, људи као да су се све више губили, постајући све жешћи и огорченији. Ако је вријеме, с наглим преокретима – ратовима и разарањима устаљених начина живота, и било криво, зар му људи нијесу могли одољети? Зар људи једино и могу да живе у свом времену, постајући његовим робовима сваки нут када, у неодољивом и неуморном напору, успију да се довину дотле да буду његови господари?

Стара Црна Гора је нестајала, с њеним људима и навикама, али у новом стању људи нијесу дочекали ни смирење ни слободу, чак ни они који су се у то надали и за то борили. Не остваривши своје снове, људи су се прозлили и изнаказили. Требало је да дођу нови, с новим сновима. И с још љућим борбама за њихово неоствариво остварење. То је судбина човјекова, уосталом. Она се остваривала овдје на opak и немилостив начин. Је ли друкчије могла, будући се морала остваривати?

ТРЕЋИ ДИО МУКА И НАУКА

1.

У јесен 1924. године ступио сам у четврти разред гимназије у Беранама, гдје је старији брат већ био у учитељској школи. Ту сам остао пет година, до краја средње школе.

Све је овдје, иако слично Колашину, било и друкчије.

Доња Нахија* – како се овај крај звао још из турског времена, насупрот Горњој Нахији око Андријевице, била је с њеним градићем Беранама у свему развијенија од сточарског и горског колашинског краја. Али и без колашинске једноставне и хладне чистоте која се, у Колашину, изражавала у строгој правилности кућа и улица, у припадности свег становништва само Црногорцима, у скоро истом начину мишљења и казивања. Беране је у свему било богатије и шареније, зрелије и дубље, као и друге житородне земље око зеленог Лима. Али није имало висинске прозирности и испраности, као ни строгости које су се у Колашину осјећале у свачему.

Крај је насељен двијема различитим православним групама: Васојевићима – црногорским племеном, и Хашанима или Србљанцима – Србима што ту живе већ од доласка Словена. Али шаренило због тога и не би било тако велико кад им сусједи – село до села, не би били муслимани, који су се опет дијелили на разна племена, и што је најважније, на два језика – арбанашки и српски. То шаренило се огледало и у животу градића.

Васојевићи су највеће српско племе, а сматрали су себе још и тада за најчистију српску крв и најљепши сој. За ранија времена би ово донекле могло бити и тачно. Онда

* Турске области дијелиле су се раније на нахије.

нијесу били тако бројни, а живјећи у пустом и спутном горском крају, у Лијевој Ријеци, гдје им је и матица, могли су чувати своју племенску чистоћу. Али већ од XVIII вијека тако су се брзо множили и ширили по лимској долини и око ње – све од Плава до Бијелог Поља, да су се измијешали и с другим племенима. Већ од прве половине, а парочито од средине деветнаестог вијека, Васојевићи су, под Миљаном Вуковим, водили борбе не само с плавским и бихорским беговима, него и са султановом војском, и то без ичије знатније помоћи. Те су борбе биле до те мјере упорне и крваве, да им нема сличних чак ни у овој земљи непрестаних покоља и ратовања. Били су као државица за себе. Паљени су неколико пута. Напустили су своја насеља и бјежали с чељадима и с малом у планине, чак и у стару Црну Гору, да би се вратили на разурена огњишта чим се повуку поплаве великих војски.

У борбама су Васојевићи били и бројем и борбеношћу најглавнији, мада је и међу Хашанима било устаничког покрета и видних људи. Отуд су и главарства махом била у васојевићким рукама. И овдје се у маломе изразило – да онај што је био најпредузимљивији у борби за слободу задржи послјије и власт, као да је борба и вођена само за њу. Било је и трвења, иако не дубљег, између Васојевића и Хашана. Васојевићки главар сматрао је својом великодушношћу ако би рекао да су и Хашани имали сиљних људи и да су и они добри јунаци.

Хашани су до 1912. године у већини били под Турском.* Повучени у себе, али отпорни и уложише кад треба, они нијесу ни изблиза налик на Србе из Пећи и Призрена. Ови последњи су се задржали послјије сеоба српског народа с Косова и Метохије под Чарнојевићима,[†] махом у градовима, малобројни и пригушени турским зулу-

* Беране, као и читав крај око њега и даље, ослобођено је 1912. године, послјије Балканског рата.

[†] Сеобе Срба крајем 17. и почетком 18. вијека, под патријарсима Чарнојевићима, испод турског зулума, преко Саве и Дунава у Војводину односно у тадашњу Аустроугарску.

мом и дивљачношћу племена, која су се бујицом сручила из планина у плодне а опустјеле земље Косова и Метохије. Они нијесу били у могућности да дигну буне. Отуда код њих потуљеност и скоро ропске навике. Али гдје су се одржали сељаци – у планинама Доњег Колашина,^{*} и они су имали, као и Хашани, отпорну и довитљиву ћуд, спремну и на оружје и на свако друго жртвовање.

У Беранима шаренило као да је било још и веће него у његовој околини. Сем православних и муслимана било је чак и поприлично Цигана и неколике цинцарске породице. Нарочито би се пазарним даном испреплитале ношње, говори, навике и вјере, стапајући се и одударујући – осуђено да живи уједно, а мрзећи се и угризајући се. Не само неколико група, него и времеп, сплитали су се и трли међусобно.

Град Беране био је жива слика тога помјерања и мијешања.

Сасвим млада варош – све до друге половине деветнаестог вијека, ту није било ни помена од града, него једино истоимено село у близини. Послјије 1862. године, кад се слегла Хусеинпашина најезда на Васојевиће, почело је зидање турских војних зграда на лијевој обали Лима. И да није било ничег што би тако речито казивало о борбама Васојевића, чиниле би то касарне, тврде и сиве у крају живописном и зеленом, свом од ситних градњи и малих њива и башти.

Постављање сталног турског војног гарнизона послјије 1862. године, који се држао све до 1912. године, повукло је и настанак вароши, нешто узводније.

Турци су одувјек строго водили рачуна о томе гдје се подиже варош. Али то је било некад, док није било таквих буна и ратова. Ови, међутим, нијесу марили за будућу варош, него за војни логор – да се одрже на лијевој обали Лима и ужиле у земљу коју су им устаници отимали. Они су логор поставили на мјесту погодну и за мост и за утврђење – насупрот касарни је брдо Јасиковац, исту-

* Крај око Косовске Митровице и Новог Пазара.

рено усред равнице, као наручено за одбрану. Али то није било и мјесто погодно за варош. Она се, без реда, и развила на непогодном тлу. Лим стално откида њиве изнад ње, а каткада и њене баште и повртњаке. Надоље, испод касарни, варош није имала куд – тамо је било војно вежбалиште Талум, а нагоре ју је спречавао Лим. Полако, она је најзад сегнула на најближу терасицу, сва још сабијена, са својим црним дрвеним крововима, као јато врана попало у крај ријеке.

На другој страни Лима је насеље Хареме, које је добило име по томе што су турски официри држали тамо своје жене.* Хануме[†] су биле тамо сигурније, ако би раја, склона бунама, изненада навалила. И као што и најмања варош има у себи нечег од највеће – презирање предграђа, тако и Беране подцјењује оно стотинак кућа у Харемину.

Беране је ипак брзо расло, из године у годину.

Различите вјере и крајеви уносили су све своје одлике у варош. Разликују се и куће – отворене и једноставне васојевићке од нагизданих муслиманских потлеушица, док су се између свију истицали витки камени беговски чардаци, шарених ћошкова и довратника. Опажало се како варошица, растући, постаје све васојевићкија, као да је вријеме других вјера коначно прошло.

Муслимани би били мањина у вароши, да знатан њихов дио нијесу чинили Цигани у Циганској Махали, у коју тек ако је била продрла понека црногорска кућа. И Црногорци и муслимани српског језика презиру становнике Циганске Махале. Многи од њих и нијесу Цигани. То насеље је смјеша од муслиманске фукаре, правих Цигана и оног несрећног становништва – Мађупа, које су, како се прича, дотјерали у Метохију Турци на почетку осамнаестог вијека, послје једне од сељачких буна у Мисиру.** Они су најпрезренији и најбиједнији народ на Балкану,

* Зграда или собе само са женскиње, а такође и саме жене.

† Госпође.

** Египат.

тако шароликом у вјерама и језицима. Многи од становника Циганске Махале заборавили су и језик и поријекло; сами за себе, чак и Цигани држе да су једноставно муслимани. Мађупе ни Цигани ни муслимани за своје не признају.

У Колашину није било, а ни другдје, сиромаштва, нечистоће и незнања као у Циганској Махали у Беранама. Од чега и како ти људи живе? Како може дијете да претекне у таквом калу, крпама и крастама? Становници Циганске Махале најнепокретљивији су у свему, осуђени једино слуге да буду. Ни обавезну основну школу не полазе, неувјерени да од тога могу имати икакве вајде.

Варош је иначе била пренасељена – врвила је од ђака, чиновника сваке врсте, војника и официра. Велику муку за читав крај и за варош представљао је мост на Лиму. Он је био од дрвета, наспрам касарни, пребачен на острвце у Лиму. С тога острвца је други, опет дрвен мост, био пребачен у Хареме. А како Лим, као свака планинска ријека, нагло набуја, дрвени мост никако није могао одолети и саобраћај је често прекидан. Бивало је да по пола ђака не дође у школу, па наставници не знају шта ће с нама осталима. Тако се дешавало да застане и довоз робе – мрса, жита и стоке, што се нарочито осјећало пазарних дана.

Варошица је била нескладна – сваки дио за себе. Једино се усклађивао, најбрже растући, горњи – васојевићки дио.

Црногорско становништво је наизглед најчистије – велики прозори, окречени зидови, широке улице. Уствари, најчистији су муслимани и Срби варошани, старосједеоци. Али код њих је чистоћа укривена, као и све друго. Салид* њихових авлија се сјаји, подови им се жуте, а сахани блистају. Они живе друкчијим, затвореним животом – све им је утуткано, мекано и топло. Код њих се осјећа да се живот живи, док је код Црногораца, чак и имућнијих, то једно непрестано ломатање.

* Калдрма од облутака.

Иако је варош неуређена и постављена на неподобном мјесту, све друго јој је лијепо и – дато од природе, те јој га нико није могао одузети. Као и сви други градови које су код нас заснивали Турци, и Беране је на ријеци, на Лиму. Све наше планинске ријеке су лијепе бистрином и брзином. Лим је љепши од других утолико што је, онако прикладан, пријатан и за купање. Околина вароши је питома, воћна и житна – равнице жутих и смеђих боја, а на домаку су брда и планина – Мургаш се црни, а Ком трепери у висинама, недокучив као чардак из бајке. По вароши кључају ледени извори на све стране. Све је у баштама, њиве су сишле у дворишта, а улице су засађене крушкама. Беране су мјесто благог, иако висинског ваздуха. Такви су му и људи, нарочито момци и дјевојке – црномањаст и окошти Црногорци и помало путени мјештани; први бучни и нагли, а други благи и уздржани... Једног дана ће се, ваљда, они спојити; настаће нешто и благо и живахо у истим људима.

Из трвења и преплитања, сукоба и слагања и настају нови односи и нови облици, нови људи и нова времена.

2.

Али нијесу Беране само поменутим шаренилом одуларале од Колашина и других црногорских вароши. И друштвени и политички односи били су друкчији. Овдје као да и није било оне подјеле на присталице и противнике уједињења са Србијом. Ако је и било противника Уједињења, они се овдје нијесу осјећали. Васојевићи, поготову Хашани, одувijek су били склони Србији и подржавали везу с њом. Већ им је и Карађорђе,* чији су преци по казивању, из овога краја и кренули за Србију, дијелили барјаке кад су га сусрели код Сјенице. Те везе су се наставиле кроз читав деветнаести вијек.

* Вођ српског устанка противу Турака 1804–1813. године, оснивач династије Карађорђевића.

Још је живо био у сјећању јунаштвом ненадмашени и непојмљиви поход три стотине Васојевића у Србију, 1861. године, кроз турску државу, под даноноћним борбама. Они су били жртва једног давнашњег и великог сна – да се двије српске државице, Србија и Црна Гора, повежу у борби против Турака. Млади црногорски кнез Никола хтио је, канда, да и тим начином подстакне србијанског кнеза Михаила на рат с Турцима. Својим јуначким погибијама ови људи потврдили су колико је тај сан већ био стварност у људима, нарочито онима из овог краја. Том стварношћу су ти људи и живјели и умирали, остављајући је у наслеђе. Имајући за циљ једну тренутну потребу, кнез Никола је тим походом изазвао и ницање једне велике легенде. Већина школованих Васојевића учила је у Србији. Васојевићи су осјећали Србију својом земљом исто толико, ако не и више, колико и осталу Црну Гору. Ако су из потреба и осјећања и били за Црну Гору, мисли су им биле за Србију. Суревњиво Цетиње је за наклоност према Србији сумњачило чак и војводу Миљана Вукова, човјека који је Васојевиће коначно отргао од Турске и припојио Црној Гори.

Због свега тога, у овом крају скоро није послије рата* ни било комита. Закрвљености је било и остало једино између муслимана и православних, али је и ова стишавана диобом на политичке партије послије уједињења.

И овдје су битисали старији главари уз млађе школоване чиновнике.

Старији главари овог краја разликовали су се од оних у Брдима и Црној Гори по томе што су били ближи новом времену – Уједињењу, па самим тим и разборитији. Они су били с мање наслеђа, и државног и породичног. Због те њихове разборитости можда је и настала бајка како су Васојевићи илави – себични и завидљиви, као што се о Морачанима причало да су лукави, па да је и њихова памет тешка оку и по, а свака друга – оку.

* Мисли се на Први свјетски рат.

Уз ту разборитост и већу повезаност с временом, код ових главара било је истовремено и нечег испоснички строгог и мученички озбиљног. Уосталом, они тек што су били изишли из великих и тешких буна у којима се кроз одрицање и јунаштво више но ичим друго стицало и име и старјешинство.

А и нови главари су се разликовали од оних у осталој Црној Гори. Нови главари – чиновници – били су овдје више чиновници него они у Црној Гори – и учевнији и послушнији и мање самовољни.

Међу још живим старијим васојевићким главарима, био је права знаменитост војвода Гавро Вуковић, црногорски министар спољних послова, син војводе Миљана Вукова – Вешовића, васојевићког устапичког вође кроз безмало читаву другу половину деветнаестог вијека.

Војвода Гавро је живио ка врху вароши. Његова нова кућа, у којој је и становао, тек ако је била готова; градила се дуго као да је велика грађевина, а не вилица, привлачећи пажњу цементним лавовима на њеној капији.

У личности војводе Гавра најочитије су се везивала два доба – оно великих јунака и устанака, коме је припадао његов отац, и ово новије – ратова за Уједињење, али и грлатих политичара и чиновника. Он се понашао тако да је добро био с људима свога доба, уколико су још били живи, а показивао се склон навикама и појмовима млађих покољења. Можда ово задње и није било из његовог ума и срца. Па ипак, држање овог мирног и повученог човјека била је нит, танана али и пекидљива, која је везивала најразноврсније људе и доба. Можда је то такав човјек био? Можда му је такву улогу досудило вријеме у крају и племену? Или и једно и друго?

Био је ниског средњег раста, већ стар и ослабио. Тих и мио човјек, којему није било, што се каже, зазорно ни с дјететом да проговори. Упркос том повученом држању, било је код њега утолико више нечег достојанственог и на длаку одмјереног. Држао је до сваког покрета и сваке ријечи. Видјело се по њему да је из главарских кућа тре-

бало да се одњегује племство – да су те куће настале прије коју стотину година.

Прије подне војвода Гавро никада није излазио. Али је касно поподне увијек кретао у шетњу, с полуцилиндриком и у црним наочарима. Ишао је лагано као да пиша штапом – пиз улицу, па даље к старом манастиру. Ту око старе немањићке задужбине, одвијале су се најкрвавије борбе с Турцима под вођством његовог оца. Војвода се, што се брже примицао смрти, све жудније спајао с прошлошћу – требало је да буде велико невријеме на да он не прошета к манастиру. У мрак би се вратио. А ноћу је дуго тињала лампа иза завјесе на његову прозору. Војвода је читао или писао своје успомене. Живио је од сјећања, чекајући смрт.

Војвода Гавро није био гласит по јунаштву, а пије се ни неком особитом памећу одликовао, мада је био један од ријетких Црногораца његовог времена, који је имао потпуно образовање. Али је и као такав био из срчке краја и племена, син великог оца. Иако је вјерно служио свога господара, књаза Николу, био је за уједињење са Србијом. Будући за уједињење, он није, као многи, сада наједном почео да грди и олајава бившег господара. Војвода је био трпелив према муслиманима, а Хашане није одвајао од Васојевића. Ако он и није као државник и човјек од пера и од замаха, али је срца био доброг и широког. Ако је његов отац војвода Миљан био у прилици да иза себе остави трага мачем, војвода Гавро га је остављао срцем и мишљу, макар што се то у овој земљи нризнаје и памти мање него јунаштво.

Рођен у студеној плавети испод комских висипа, војвода је дотрајавао дане у благој лимској жупи. Иако није било нужде да се спушти у ову равницу, јер је имао од чега да живи гдје је хтио, и он је учинио оно што и многи други – населио се најзад у вароши, која је постајала средиште његовог племена. Мада је војвода, као школован и свјетски човјек, могао да упоси културу и у развијенију средину, ипак је и он био само честица оног великог тока који траје већ читаво стољеће. Стољеће и по, а састоји се

у сталној бици брда за равницу, коју вазда држи неко други, туђ брђанима гладним хљеба и земље, а ситим сиромаштва и – макар и лијепе – пустоши планинске.

А кад је стари војвода умро, то се једва опазило. Да није било његовог чувеног имена једипо би се примијетило како једног дана, у предвечерје, један старац са штапом није прошао улицом, ка манастиру.

Било је и других, занимљивих или значајних људи.

Била су четири човјека – два из скорашње прошлости, а два још жива, које је читав крај помињао. И једна жена, мајка, из већ заборављеног села, братства.

Једноме од опих из прошлости једва ако је ко и име знао. Он је чувен био не по имену, него по дјелу.

Њему су Турци убили сина. Била је оштра зима и мртваца су донијели кући смрзнута. Требало га је ставити у сандук, па како нијесу могли руке да му сложе отац је узео нож, скастрио их и рекао: Не ваља човјек ни мртвљуде да мучи...

Каква ли је снага у том трену поникла у овом човјеку?

Вративши се кући с гробља, он је у празном дому осјетио сву страхоту туге и самоће. Узео је гусле и затужио свом душом: Снијег паде на моје ливаде...

Какав ли је бол у том трену поникао у овом човјеку?

Друга личност, помињана по имену, био је гласовити јунак Панто Цемов. Можда је било јунака као он – у тренутној жештини, у боју. Али није таквога који би могао све да поднесе и да му с мукама јунаштво расте. Таквог човјека могла је да одњиви не једна буна или војна, него бунтовпо и ратно стање које је трајало кроз неколико покољења...

У љетњи дан, устаничког вођу Папта Цемова турске власти потјерале су босог од Берана ка Пећи, па све до Мале Азије, у сургун,* на који је био осуђен сто и једну годину. Стража је била на коњима, а он пјешке, у оковима на ногама и ланцима на рукама. Он је све то као од ша-

ле издржао и свукуд успут, измучен и израњављен, у инат пјевао и народ соколио. Пантова неисцрпна душевна снага је силније од ичега казивала да ће такви људи побиједити и да је дошао крај царству турскоме, па и оном турском затвореном животу, пуном топлине и суздржаних стрепњи, али и наказности и страхаота.

И она жена, мајка, Тола, мајка Тола, поднијела је још веће муке него Панто. Турци су на пијаци беранској шибали њеног јединца, калуђера Прокопија, а опа га је соколила да издржи и не ода никог, све док он није на мукама издахнуо. И њено име и стравично јунаштво још су се помињали.

Двојица других, још живих људи нијесу били помињани ни по чему другом до пријатељству. Говорило се: воле се као Блажо и Голуб.

Доиста су се слагали, за причу.

Били су из истог села, прве комшије, и ништа нијесу дијелили. Причало се за њих, у шали: кад би један почео да бије жепу то би урадио и други са својом, чим би чуо ону гдје кука – нек све буде подједнако и заједничко. У град су одлазили заједно, обучени у једпаке – сељачке – бијеле хаљине, оперважене црним гајтапима, на једнаким зеленим коњима. Били су већ старији људи, обојица педесетих година, али је један био повисок, а други крут и кратак. Шеткали су увијек заједно по пазару, а и у крчми су сједјели један крај другог.

Свак је знао, ако уђе у кавгу с једним, насрнуће онај други још жешће на њега. Били су добре кавгаџије, мада нијесу насртали.

Њихово друтовање потицало је још из турског времена, кад су заједно хајдуковали и један другог рањеног извлачили. Али неки су тврдили, опет, да су ти заједнички подвизи само учврстили љубав која је код њих од малена постојала.

Било је непојмљиво како су се људи, који нијесу никакав род, могли овако вољети. Доиста, много лакше би се схватило да су се мрзјели – уосталом, и помеђаши су били. Разумјело би се и да су само добри пријатељи. Али

* Прогонство.

код њих је љубав била огромна и уносили су је у све, у најситније животне ситнице. Били су више него браћа рођења.

Због ове љубави међу њима – какве је у ранијим временима бивало чешће, сви су их радо гледали и поштовали, иако су то били и људи опаке ћуди. Били су као остатак нечега давног у овом времену. Као нека народна пјесма која је још ходала по свијету...

Али ово вријеме* није преживјела ни њихова љубав.

Овај рат је – како сам чуо – и њих раздвојио. Можда су њихова дјеца отишла у различите таборе? Или су се они сами раздвојили? Погинула је и узречица о њиховој љубави. Какве ли онда закрвљености није било међу рођацима и сусједима, кад ни љубав ове двојице, у којој је био сав њихов живот, није имала гдје да нађе заштита и одоли омрази чију жестину нико није могао ни да наслути?

У Беранама је живио учитељ Мираш, запажеп по необичности схватања и држања. Он није припадао ни старијим ни млађим покољењима. Припадао је самом себи, иако је но годинама био између старијих и млађих. Он није припадао ни средини, уколико се његова упорност у мишљењу не би могла сматрати нечим сличним жилавости тамошњих устаника. Он је припадао једипо својој мисли, која није нашла плодног тла у овој дивљој и збрканој средини.

Мираш је живио изнад свих збивања, скоро извап људи. Ситни и мршави старчић једино је, изгледало је, живио још у својој школи. С ушилиеном брадицом, а љети са жирада–шепиром, он је и по томе остављао утисак из неког другог свијета.

Био је безбожник, али од оних неуморних слободних мислилаца који на сваком кораку исмијавају вјеру и цркву. У томе га нико није подржавао, иако су се радо причавале његове општре опаске. Био је социјалиста, јер је сматрао да богатства треба праведније дијелити – не би

ли се људи што мање свађали због хљеба. У томе је био још усамљенији, без иједног присталице. Чак ни његова гојазна жена није била на његовој страни, и њиховом потајном идејном рату град се подсмјавао. Тај непрестани сукоб са женом био је утолико чуднији што су се њих двоје, иначе, веома добро слагали, не одвајајући се једно од другога.

Поред њега су пролазили људи и догађаји – и то какви догађаји и какви људи! – а он је остајао при својим мислима, усамљен и несхваћен ни од кога. Он се није заносио националним ослобођењем, а још мање главарима. Тражио је и видио и нешто друго. Људи су га ипак поштовали због његове досљедности, макар и бесмислене, и прибојавали се од њега – његова општра ријеч се проносила као сабља, иако нико уз њу није пристајао.

У Мирашу се, временом, наталожило и особењаштво и ситна злоба, да дражи паланку необичностима. Уосталом, све је било против њега, сем његова гола мисао, сем неисцрпна вјера у оно у шта је вјеровао, вјера какву су имали велики испосници, не водећи рачуна о томе да ли ће побиједити и шта ће бити с њима. Он је вјеровао да је то његово мишљење истина и да ће она кад–тад побиједити, макар он то и не дочекао и био забораваљен.

Никаквог значаја он није имао у политичким борбама, које су биле врло живе и оштре. Стајао је изван тога, цинички исмијавајући и једне и друге и треће, поричући им право да говоре у име народа, о којем је мислио да је сиров и огрезао у незнању и да ће му бити потребне још стотине година да се уздигне из сурове дивљине.

Диктатура краља Александра, успостављена 6. јануара 1929. године, није ни коснула овог човјека. Он је нескривено био против ње, остајући и даље што је био. Чак као да није ни опазио велику промјену.

Такав човјек био је незамислив у Колашину и у Црној Гори. Он као да је дошао однекуд са стране, иако рођен овдје. То као и да није био он, Мираш, Црногорац, него мисли које је негдје прихватио, али које су, макар и неплодне, овдје могле да преживе.

* Мисли се на рат и револуцију од 1941. године.

Умро је одбивши да се причести. То је био његов задњи чин досљедности. Али га је жена, досљедна себи, сачувала по црквеном обреду.

Сушта његова супротност био је његов рођак, такође учитељ. Био је жестоки националист. Прсио се својим заслугама, гурао на све светковине као говорник, пријетио штапом противницима. Његов глас се могао чути с дна чаршије како пролама кафану, бранећи краља и отаџбину. За њега је Мираш рекао да увијек запјенуши од србовања и то само – пред Србима. Јер се причало за њега, да није био толико грлат кад су ту били Турци и Аустријанци.

Кад је ујесен 1925. године, поводом преноса Његошевих костију, краљ Александар с краљицом Маријом наишао кроз Беране, представљени су му угледни грађани. Дошао је ред и на тог Мирашевог рођака. Он је почео: Ја сам, Ваше Величанство, она прва ластва... – Хтио је да каже: прва ластва која је најавила ослобођење и тако даље. Али га је нестрпљиви краљ прекинуо: Шта сте Ви по занимању? – Отада је овом хвалиши прикачен надимак Прва Ластва, због кога се он, онако пун крви и разметљивости, знао и потући.

Прва Ластва је одушевљено дочекао диктатуру, истичући да је наше горе лист, то јест Васојевић, Пуниша Рачић, револверским мецима у Скупштини – спасио отаџбину.* Кроза њ су се дерњали они поднапити сеоски и варошки бојације, за које нико не зна од чега живе, а који вазда трошкаре по каванама и од којих се поштен и радан свијет уклања. Такав је и рат дочекао, подносећи со и хљеб окупаторима и досађујући и четничким војводама националистичким говораницама по зборовима.

* Убиство Стјепана Радича, вође хрватског народа и опозиције у Скупштини, као и његових другова, јуна 1928. године, које је послужило као за компромитовање парламентаризма и као увод у краљеву диктатуру, проглашену неколико мјесеци касније.

* Националистичка војна организација, сарађивала с окупаторима у борби противу партизана – комуниста; војвода, традиционални назив команданта веће групе четника. Назив четник је из ранијег времена, из доба национално-ослободилачких борби.

Тако се догоди да се живот два човјека из једне породице, у истој средини, управи у два правца. И ово се тешко могло срести у Црној Гори. Беране и његова околина мање су били братственички и племенски повезани. Људи су се ту лакше и пуније политички одређивали и обличавали као личности.

3.

Али нијесу град и околина били само шаренији по изгледу и по људима него колашински крај. Они су били и у свему друкчији. Овдје су се могли видјети и богати сељаци. И то у сваком селу по три-четири. Богатих сељака, иако ређе, било је и у колашинском крају. Али ови овдје нијесу то били на онај прости – сточарски – начин, с много масти и глиба, него на господскији – с лијепим, чистим кућама, великим баштама и вазда у добру и чисту одијелу.

Они су и у граду, пазарним даном, упадали у очи. Намјерно су поигравали коње, ујахујући у чаршију, а у кафанама нијесу никад сједјели са сељацима, него са школованим људима. И сами су имали по неког школованог у породици. То дружење са школованима и школовање својих није код њих било, као код сиротиње, ради тога да побољшају живот, него истовремено и из једне унутарње потребе за нечим вишим и љепшим. Ова потреба се јавила код њих, свакако, с имућношћу и с развијањем смисла за чистији и лакши живот.

У самим Бералама, богати и сиромашни још више су се разликовали и одвајали него у Колашину.

Али ни овдје нијесу јачи трговци и занатлије били најживљи у политици. Највише су се у њој истицали школовани људи, махом из јаким братстава. Богатство и пословне везе били су преслаби у поређењу с јаким братствима и људима од власти. Зато је каткад неки букач, а камоли окретан политичар, могао да значи више од имућних и чуварних људи. А и какво је било богатство тих трговаца? У најбољем случају кућица – с дућаном и магазином у

приземљу и с три-четири собе за стан па спрату; уз то можда и башта уз варош. Тако шта могао је, уз службу, имати и политичар, с тим што се он бавио и послом који није носио пословног ризика... А то и такво сиротињско богатство, бранили су ови људи у рату и револуцији* – бранили као и они имућнији сељаци своје, са жилавошћу и суровошћу утолико већом уколико су били мањи изгледи да се из њега развију прави капиталисти.

Старе трговачке породице су већ тада опадале, без обзира на вјеру, а избијале су нове – црногорске, које су провалиле са села, почеле да послују тек од истјеривања Турака 1912. године. Оне су биле повезаније с текућом политиком и у свему вичније новим приликама.

То опадање једних и уздизање других примјећивало се чак и на њиховом тјелесном саставу. Први су одреда били ситни, блиједи, журајиви, а други – снажни, пунокрвни, широка покрета и корака. Тако су се разликовали и начином живота: они су живјели у затвореним авлијама и баштама, болујући и тугујући неопазнице, док су ови други излагали своје имуће и претили, богати живот. Не би се могло рећи да су ови други, дошљаци, били вјештији трговци. Напротив, били су то они први. Код првих је била нагомилана вјештина покољења – да оцијене првим погледом робу, да и парицом по парицом стичу богатства и слажу их и крију од туђих очију. Уз ту вјештину, они су у пословима били од ријечи и бојали су се душу да не огријеше. Дошљаци су радили друкчије – смјело, не бојећи се пропасти и не обзирући се на образ и срамоту, душу не чувајући. И доиста, многи дошљаци су и пропадали, нагло и до просјачког штапа, али су други преконоћ искакали на висину. Они, старосједиоци, само су венули свим, тихо и непримијетно.

Уз обogaћене дошљаке лијепила се власт, и они уз њу, као да су се заједно родили. Мјештани трговци и занатлије имали су исти покоран однос према властима као и у турско вријеме – власт је власт, сила, свеједно чија. И

власт се према њима држала као према некој нижој врсти становништва – одозго. На оне дошљаке није се усуђивала да тако гледа. Осјећала је и она, нагоном, да њу нови богаташи све више пристижу својом моћи и да ће једног дана можда бити изнад ње. Није било нимало чудно што су дошљаци и њихови синови, касније, махом били у четницима. Чудније је што је из оних старих породица било много комуниста, ријешених да помру, макар и пе побиједили.

Гоге су били једна од старих – цинцарских – породица. Они су се, идући за трговином, доселили од Призрена већ у турско вријеме, осјетивши да пова варош, а с њом и послови, брзо расту. Били су некад веома богати. Бавили су се и казанцијским занатом и трговином. Први удар су изгледа добили с пропашћу Турске 1912. године. Велике количине стоке, коју су излиферовали турској војсци, остале су им неплаћене.

Имали су већу кућу, с баштом, и живјели су доста издвојени од осталог свијета. Били су и изгледом друкчији – мекапи и више плави, доста ситни, а жене упадљиво блиједе и румене.

Но иако су имали велике губитке с падом Турске, опет није било сасвим јасно зашто су их други, који су почињали с мањим од оног што је њима остало, брзо претицали. Као да наступи вријеме у породицама које се дуго баве истим пословима – почну опадати.

Лазаревићи су, пак, били нова богаташка породица... Почели су с пекаром и ојачали да купују њиве и баште око вароши. Већ је сву варош хватала језа од њих, од њиховог наглог богаћења. Придржавали су се власти – поглавара среза и порезника, а о партијама пису много водили рачуна.

Један од њих, плав, сав жилав, био је нарочито окретан. Већ није мијесио и пекао, то су радили радници, а он је само сједио, продавао и – надгледао.

Тог плавог, пекара, све су дјевојке мрзјеле, иако је могао најљепшом да се ожени. Али он то неће. Само згрће, ничег му доста није, а живи повучено и шкрто, главе иза

* Рат и револуција 1941–1945. године.

тезге не диже. У току скоро године дана доручковао сам код њега, а никад се није насмијао на мене или са мном пошалио – као да није трговац. Њему није ништа било занимљиво, а ни свето, сем новца. Али чак ни та љубав према новцу на њему се није видјела... Као да не зна шта би друго радио, он суморно згрће паре, гледајући кроз прозорчић хладним, зеленим очима, немоћан да изиђе из самог себе и из радње, из зачараног круга напорног рада и необузданог богаћења.

Живео је тада и један необичан трговац, Миликић, који се није непосредно бавио трговином, него изнајмљивањем новца под интерес.

Миликић је био потпуно ћосав и без дјецe, већ у дубоким годинама. Становао је у врху вароши, у великој кући, од које му је припадала половина. Сам, са женом, у соби у приземљу. Стрепио је да га неко не опљачка. Био је потпуно неписмен, али је тачно разликовао чија је која мјеница – извади читав свјежњичић и без погрешке казује власнике.

Миликић је био готов на најжешћу свађу, чак и оружја да се маши, ако би ма ко направио шалу на његову ћосавост: ћосавост се сматра великом срамотом међу Црногорцима – мушкарац, а као женско. Изгледа да је због тога Миликић и говорио тако гласно. Чуло се из друге махале како он поцикује. Али поцикује, танко као женско. Упадљиво се уплитао у разговоре, као какав главар, а и одјећа му је била главарска – свечана црногорска. Тако је изгледао мушкије. И његове ријечи и начин збора били су му што мушкији – пробрапи, крунни и силовити. И у рату се истурао напријед – да потврди мушкост. Али није имао среће – метак га није хтио.

Људи су га цијенили – јер је био од ријечи и јуначан, али и мрзјели – зеленаш: отимље, а не зна за кога – самохранац. Миликић је био сељак, али који се претворио у варошког зеленаша. Он је удруживао у себи неко старинско јунаштво и зеленашлук, а уза сву несрећу за њега и – мушкост и женскост. Све се то није дало одвојити једно од другога код њега. Али није било ни спојено у њему. не-

го једно уз друго, напоредице, надгорњавајући се и потирући.

И Вучић Вујошевић, трговац, био је са села. Још у већој мјери него код Миликића, код њега су биле испољене и јуначка и трговачка црта. Додуше, он се није бавио зеленаштвом, него трговином. Али у њему је увијек остала она неспојеност – јунак из ратова а тргује, црногорски кућић и трговац. Тако и у ношњи, за тезгом – златни цамадан и пиштољ у појасу, карабоја и нишадор.

Али послу је знао да дадне живахност и ускоро је подигао једну од љепших кућа усред града.

Његови синови су се потпуно разликовали, као да је сваки узео по једну од оних очевих црта. Старији је био само трговац, а млађи – јунак. Тако су се они и изгледом разликовали – старији мекан и бљедуњав, а млађи црниураст и мишићав. Првога ништа није могло да одвоји од посла – ни рат и револуција, а млађи се од првог дана устанка латио оружја. Он није хтио ни да учи ни да сједи у радњи, и без рата као да не би дошло његово вријеме. Али у рату је нашао себе. И рат је нашао њега. Био је један од најбољих бораца у Првој пролетерској бригади, што није било тако лако – у јединици у којој се малодушност могла замислити једино као шпала. Косећи пушкомитраљезом, био је и он покошен, вјеран оној другој – јуначкој – црти свог оца...

Једни су се дизали, а други пропадали, очеви одвајали од дјецe. Али тада очеви нијесу слутили удес дјецe. А ни дјецa да ће њихови путеви бити различити од оних њихових отаца. Још мање су трговци, који су се уздизали, могли знати за своју властиту пронаст. И оцеви и дјецa, а и сви други, ишли су путевима још заједничким, бар утолико што су тежили да у том и таквом друштву постигну нешто боље.

То јединство било је привремено и природно. Изгледа да су породице, као и народи, уједињеније кад нијесу присиљене на јединство.

4.

Било нам је пријатније, мом брату и мени – дјечацима са села, што не станујемо баш у Циганској Махали, него на измаку из ње, иако се кућица није разликовала много од оних у Махали – чатмара облијепљена блатом и затим окречена.

Та кућица је била сламнатог крова, а није ни захода имала – позади ње био је плотом заграђен простор, не већи од стола, и у њему сандук, па је нечистоћа повремено изношена на оближњу њиву. Испред кућице, пак, нешто што би могло бити баштица да је било простране – двије–три кратке леје лука и нека воћкица која никад није рађала. Прилаз и башта били су ограђени пружењем усправно провученим кроз жице. За воду је требало ићи – с тестијама – у сусједа, који су имали бупар. Све је било скучено и сиромашно, али не без топлине, коју дају рад и њега.

У кућици је било три просторије: нешто као простране предсобље од набијене земље, гдје је било огњиште; једна собица с два мала прозора, у којој је станувала власница – тетка по оцу моје мајке, баба Марта; још једна мала собица, веома тијесна, слична остави, у којој смо ми стаповали. У тој собици био је свега један дрвени креветић, на коме смо спавали нас двојица; уз то и један чамов сточић, клупица и мала плехната фуруница. Собица је била толико тијесна да се једва могло разминати између кревета и супротног зида. Врата, патос и довратници – све је било изједено и црвоточно. Нека оканца на прозорчићу била су налијепљена хартијом. Около већипом исте такве сиромашне кућице. Наш прозор је гледао на сокак, на сличну кућицу и поред ње па шумната и обла брда у даљинама и на голе њиве, иза којих је, невидљив, текао Лим.

У тој кућици проживио сам свих пет година мога беканског школовања, најприје са старијим, па с млађим братом... Мјесни органи су пожурили, иза рата, да на ову чатмару ударе мермерну спомен-плочу, што је било исто

тако бесмислено као и кад су је недавно скинули*... Независно од свега тога, та згрчена сиротињска кућица живи у мени драга и лијепа – у њој је расла моја младост, зачињале се љубави и прве пјесме, прва властита сазнања и велике наде.

Ја и браћа смо се хранили веома просто. Од куће су нам на коњу догонили храну – кајмак и сир, пасуљ и кромпир. Чак и брашно, јер је хљеб од њега испадао јевтинији него да се купује на пекари. Од тога нам је баба Марта спремала јела. Избор је био скучен – пасуљ и сланина, кромпир и суво месо, попара и хљеб с бијелим мрсом. Али то је ипак значило бити сит, насупротив многим другим ђацима.

Баба Марта никад није узимала од нашег јела, али на наша наваљивања пристала би да неком од њених унучади да кришку сланине или кашику кајмака. Сматрала је да није гријех ако с нашим знањем буду сиромашни рођаци ночашћени.

Била је то веома савјесна и своја жена.

Кад је мој дјед по мајци, Гавро Раденовић, бјежао од крви с породицом из Плава, његова сестра Марта није пошла с њим. Она је већ била удата за некаквог занатлију – казанцију или седлара, који се касније преселио у Беране и подигао нову кућицу. Марта је имала више дјеце. Сад јој је била жива једино још старија кћи. Оба одрасла сина су јој погинули, захваћени националистичким покретом против Турака и против Аустрије. Ускоро јој је и муж умро. Млађа кћер умрла је прије три–четири године од јектике, лијепа и несрећна – од љубави и од туге за браћом.

Било је најчудније за нас, Црногорце, што је баба Марта жалила кћер ништа мање него којег било од синова – код Црногораца се женска чељад толико не жале, па се и каже за неко од њих кад умре, кад хоће да истакну жалост, да га жале као да је и мушка глава. Марта је ту

* После осуде нада мном у Централном комитету, 1954.

кћер најчешће помињала. Била је то задња и скоро смрт у кући, од Божје руке, у дугој болести и мукама.

Баба Марта је живјела сама. Чак је и вољела самоћу, последице свих смрти, последице толико драгих живота који су је напуштали. Једном недјељно, обично пазарним дапом, ишла је у варош и, успут, код кћерке и унучади. Тако би и неко од њих преко недјеље њој навраћао. Изгубивши све што је имала, она је сада, преваливши седамдесету, уживала у самоћи и сјећањима.

Марта је добијала око сто динара инвалиде. Око двјеста динара примала је од нас, за кирију и што нам је кувала. Од тога је живјела, а могла је и с омањим проћи. Упркос том сиромаштву, увијек је држала кафу и била чисто и уредно обучена. Она је била од оних варошких људи, који су некад и боље живјели, али који знају да се ништа не добија цабе и да се у раду мора живот проживјети.

Баба Марта била је повисока и још витка у струку. Зеленкаста плавет очију није још била изблиједјела, иако се из њих пролило толико суза. Облачила се као и муслиманке – димије, шамија. Али није, од 1912. године, носила ферецу. Имала је, као и друге православке из турских градова – Призрена и Пећи, и навике муслиманки, али је била слободнија у схватањима.

Велике и давнашње њене страсти биле су дуван и кафа. Као да није ни живјела до од тога двога и од мало зелени. С необичном вјештином и лакоћом, у мраку као и на свјетлости, савијала је цигарету на кољену, чупкајући затим уснама ивице папирића, да јој се овај боље прилијепи. Кафу је увијек пила горку, држећи пола локумчића шећера на језику. Дуван је увијек пушила добар, и по могућности скадарски – жут и веома танко резан. Обоје је она уживала на спор, сладокусачки начин, као што је био чест случај са старијим људима у муслиманским градићима. Али се она у то слађење уносила и душевно, с дубоким унутарњим миром и тихом срећом.

Баба Марта не само што је одавно одвикла од сељачког живота, него је с презрењем гледала на све сељаке, чак и на највеће васојевићске главаре и сеоске газде, јер

су били, како је говорила, сељаци и неваспитани – трапави у покретима, груби у изразима и без икаквог финијег смисла за мирисе и боје и за укусе јела и пића. У њену собу могло се ући – сем неки изузетан гост – једино у чарапама. Она није подносила наше опанке и чарапе скореле од блата, наше сукнене хаљине, усекњивање и пљување.

Није била жена оштрог језика. Али је знала покретом, очима, или каквим било наговјештајем, да изрази што мисли и осјећа. С ријечима је код ње било као и с лијепим стварима – употребљавају се ријетко и пробрано, да се ужива у њима. Тако је и помињала, ријетко, и лијеп израз или слику из неке пјесме.

Живећи дуго у вароши и на варошки начин, дружећи се десетинама година с коренитим грађанкама – и с муслиманкама и с православкама, баба Марта је била већ веома риједак примјерак жене из оних старовремских, занатско-трговачко-феудалних турских варошица, у којима су понајвише вјера и мутне националне тежње подвајале људе, док им је остало све било слично и заједничко. Православни грађанин и грађанка били су начином живота, а и у многим схватањима, ближи муслиману трговцу и занатлији, него православцу дошљаку са села. Тако је било и с бабом Мартом. Чврсто се држећи своје вјере, она се држала и својих навика, истоветних с грађанима других вјера.

Изгледа да су љубави и страсти, болне и дубоке до потпуног пијанства и до смрти, биле честе у тим срединама. Махнути бегови који напију и себе и коња те им постану тијесне улице и сокаци; газдински синови тужни и певесели што не знају шта ће с временом и са снагом; лијепе гојазне дјевојке и младе удовице којима пјевају уз шаркију, због којих се заривају ножеви у прса и лудују читаве крајине – све је то, како се зна, било дио живота по тим варошицама у турско вријеме. Али су се уз то јављале и друкчије, невидљиве љубави и невјерства, због којих се копни и пропада у жудњи или очају, у затарабљеним авлијама. Као обично у пропадању, људи тог времена живјели су великим и профинјеним страстима.

Није било јасно какав је био, у том погледу, живот баба Марте. Она је и крила тај живот, као и други, по навикама средине у којој је живјела. Старији људи су причали да је она била веома лијена жена. А по њеном односу према љубавима – не само младића и дјевојака него и удатих жена, који није био нимало строг – могло би се мислити да ни њен живот није прошао без великих чежњи и страчних заноса. Вријеме њене младости и зрелог доба изгледа да је према љубави било мање строго. Јавни скандал се није трпио; али потајне дубоке љубави као да су биле животни завјет, а лака враговања примљен начин забављања. Бацити се оком на момка, ишчекивати ноћима и ноћима дјевојку да јој се контура оцрта на мушебаку* или чује шапат кроз капију – то је било нешто сасвим донустиво, што се морало прикривати једино од оца и матере... Остало је нечег од тога, и сада. У овој варошици кључао је живахан а скривен љубавни живот младог свијета, насупрот чисто црногорским градићима, у том погледу строгим и одмјереним. Љубавна игра је била овдје нешто наслијеђено, што се само развило даље и постало унеколико видније.

Баба Марта никад није осуђивала дјевојку која би пољубила момка. Она није сматрала неком баш великом несрећом – јер се може преболети, ако би момак оставио дјевојку. Али само да се тако што не догоди последице вјеридбе. Проводацисање је она држала за нешто сасвим природно, без чега не може да буде женидби и удаја. Како би се млад свијет заволио ако му не би био когод с руке? Али причати ма коме о проводацисању за некога – било би веома ружно и срамотно. Ако би нека удата жена јавно прекорачила границе, баба Марта би је осуђивала. Али љубав у тишини, невидљива и потмула, сретала је код ње разумијевање. Брак је она сматрала нечим паметним и корисним – животом који се мора проживјети, јер људи морају имати дјецу, кућу и друго у животу. Али и

* Густа дрвена решетка на прозору, тако да се кроз њу споља не види.

љубав је нешто још неизбјежније, нарочито за дјевојку прије брака. То је свето право младости, још и више – људског бића. Без ње се не би у животу остварила наша највећа и најљепша жеља. Живот без љубави као да би био само време које мора да се понесе.

Живот из турских вароши – с теферича и из ашиковања, с мухабетисања и акшамлука, осјећао се у свему њеном. У таквом спором, а испуњеном узбуђењима живљењу, људски живот и није био толико кратак – било је у њему неког унутарњег реда, који су могли једино да поремете ратови, буне и велика насиља и болештине.

Не значи то да је баба Марта вољела Турке и њихову владавину. Далеко од тога. Она једино није тријела ремећење тог утуканог начина живота, који је црпао узбуђења и заносе из себе самог, а који су насиља и зла могли једино да потисну и разбију.

Но и на зла и насиља, иако као на нешто неприродно, она је гледала без страха и језе, као на нешто неизбјежно, без чега живот не може да буде. Живот у турским градовима се канда и одликовао – напоредо с тим затвореним и спорим начином – грозотама сваке врсте, које су у њега убациване споља, од свакојакних турских војски и старешина и обијесних бегова, али и ницале из њега самог, утолико неочекиваније уколико се непокретније живјело. Тишина и топлина трајале су напоредо с насиљима и наказностима. И једно и друго биле су двије стране, неизбјежне, једног те истог начина живота.

Много од онога што је новим покољењима изгледало грозно до непојмљивости, за баба Марту је било – како се опајало из њених причања – ако и не схватљиво, а оно обичније, јер је било свакидање, иако наказно, усред и поред оног мирног живота...

Сељанка из Виночке прошла је испред кршле* на врху вароши и двојица низама природе се за њом. Мора да је била живахна жена, или јој је стид дао снагу и жестину – почела је да бјежи и стигли су је тек на коси изнад варо-

* Камена кула, караула.

ши. Скоро пола вароши гледало је кад су је тамо горе, на видоку, силовали...

Била је то тако језива слика да скоро никад нијесам могао да погледам на то мјесто, а да се не сјетим несрећне сељанке из Виночке, с њеним широким сукњама и шареним чарапама. Оно што је у томе било најстрашније за баба Марту, а канда и за друге варошане тог времена, јесте што је то учињено на очиглед вароши, не водећи рачуна о стиду и образу грађана. На сам чин су се мање згражавали – такво што није било тако ријетка, па отуд ни тако страшна појава у томе времену.

У вароши је живио један старији човјек, општински пандур, који је био у служби још за вријеме Турака. Он је био Србин, канда не из овог краја.

Био је, по причању, међу најљепшим људима свога времена, румен и бијел као дјевојка – како се говорило. Трагови те љепоте су се и сад видјели у крупном, иако помућеном оку, у руменилу лица и црнилу бркова и косе, иако је већ био просијед, отромбољен и поднадуо.

Тај човјек се на смрт разболио и у буну и ватри на срцу је на рођену кћер. Дјевојка се једва отела, исцијепале хаљине и изгребана, и спасила бјекством у комшилук.

Тада је баба Марта испричала – као велику тајну, али које се није грозила – да је овај човјек био дилбер* неког кајмекама,[†] то јесте – служио је Турчину умјесто жена, кад је овај обилазио своју казу, па није могао собом харем да води. У то вријеме тако што чињено је скоро јавно и није ни сматрано, као данас, неприродним и срамотним. Као што су људи набијани на коље, сјечене им главе и паљене куће, тако је и то била једна од појава редовитих уз турску власт и уз турско сагњило господство.

Шта се догађало у току тридесетак година – откад је престао да дилберује, у души тог човјека? Он се оженио, изродио пород, живио мирним и повученим животом. И

* Љубавник.

† Кајмекам или кајмакам. начелник среза, казе.

наједном, нешто изопачено букнуло је у њему. Је ли се то његова наказна младост покренула? Или су људске страсти без дна и недокучиве?

Био је, у турско доба, живот и сластан и суров, по градовима, у имућнијим породицама. Било је љубави врелих и тихих топлина, али и чудовишних грозovitости над људима, над женама и дјецом, и понајвећма над побуњеном рајом.

То су двије стране живота. У турско вријеме можда само уочљивије, а неодвојиве од живота у овим крајевима. А можда и у животу људских заједница опште.

5.

Гимназије у Беранама и Колашину разликовали су се мање од градића и њихових становника, иако су и оне носиле печат средине.

Истина, ја сам стигао у колашинску гимназију у вријеме кад су већ биле почеле да се сређују поратне прилике.

Црногорска дјеца су и иначе ишла одраслија у школу, а како их је рат био омео, 1919. године било је чак и у нижим разредима правих момака, који би у сусједним каваницама остављали пушке и реденике прије него ступе у школски простор. Било их је који су и комитовали под Аустријом. У моје вријеме једино још ако је понеки ђак из виших разреда – злу не требало, потајно носио револвер.

У Беранама је у том погледу могло бити боље утолико што је у крају било мање одметника, па мање и оружја код ђака. Али је одраслих ђака морало бити много више, с обзиром да је ту била и осморазредна гимназија и учитељска школа, док је Колашин имао само шест разреда гимназије.

Било је и других, већих разлика, које се нијесу могле уклонити тиме што су одрасли момци у Беранама брзометно свршили школу, по два-три разреда на годину.

Колашин је имао чврсту зграду, зидану већ прије рата, и не превелики број ученика. Настава је могла да се одвија и најљивије и редовније.

Друкчије је било у Беранама.

Да ови крајеви, а нарочито Васојевићи, нијесу имали толико утицајних људи на свим странама, они никако не би могли имати и вишу гимназију и учитељску школу. За то није било ама баш никаквих услова, до главарске тежње да подижу свој крај и неодољиве жеље сељака да школују своју децу, кад већ не знају куд ће с њима. Једино је ђака било и превише, а све друго је мањкало – и професори, и зграде, и учила.

И гимназија и учитељска школа радиле су у једној дугачкој згради, на брзину подигнутој, и у двијема кућеринама, у којима су раније били турски мектеби.* Она зграда била је слична бараци – поземљуша грађена од чатме. Из ходника, који се пружио њеном дужином, улазило се у учионице, једну до друге. Зградурина је била покривена шиндром и стално је прокишњавала.

Чамов под је био испроваљиван. Али су учионице биле свијетле и простране. Друге двије зграде биле су уздигнутије, као на подрум зидане. Имале су по четири мале собе, из ходника који их је предвајао. Ове зграде биле су сасвим трошне. У њима је била учитељска школа, све док се није касније преселила у новоподигнуту основну школу.

У Беранама се оскудијевало и у другим, а нарочито у јавним зградама. Иако се зидало, било је то и премало и преспоро. Била је права брука како је трезвењачки дом подизан нетнаестак година, а да не буде довршен све до послје овог рата. Изнова су зидане пошта, жандармеријска станица, болница, хотели. Једино је начелство среза било смјештено у доста доброј згради, у којој је некад сједио турски кајмекам. Сједишта власти и хапсане зидали су људи тврдо, знајући да оне увијек морају постојати. На горњем спрату су биле канцеларије, а на доњем хапсане.

* Турске основне, истовремено и вјерске школе.

Али како је хапсана постала премала послје ослобођења, узета је за то и једна друга камена кућа. Сада, послје толико ослободилачких борби, и та зграда постала је премала.¹ Ваљда су већ подигли нову, тврђу и постојанију.

У Беранама је у наставницима и учипима била још већа стиска него у самим зградама. Неки предмети нијесу чак ни предавани, или веома нередовно.

И у једној и у другој гимназији однос наставника према ђацима био је груб. Шамарање је било веома често. Зачудо, у томе је колашинска гимназија, иначе у свему сређенија, била гора од беранске. Ваљда се и кроз то исказивала већа дивљина тога краја.

Међутим, нико од родитеља није наставнику замјерао ако би му дијете истукао. Напротив, они су у томе и подстицали наставнике. Изгледа, наставници су тешко могли друкчије да поступају у онаквим околностима. Шта су могли да чине против ђачке дивљачности? Против сталних ђачких међусобних туча, грубости према наставницима, буке и вреве, ломљења младица у дворишту и стакала и намјештаја у школи? Једино -- да истјерују ђаке из школе или да их туку. Уосталом, они су примјењивали она иста средства која су прије тога обилато употребљавали родитељи и учитељи у основној школи. Та средства су на селу и иначе одомаћена. Ђаци су били рођени у батинама – тукли су их као дјецу, тукли су се с дјецом; оцеви су тукли мајке, тукла је власт сељаке и сељаци су се тукли међу собом. Батина је изгледа у тим приликама била ако и не нешто природно, а оно корисније и за саме ђаке и родитеље него искључивање из школе.

Ред у школи је зависио од директора у далеко већој мјери него што се то може претпоставити.

Беранска гимназија није редовно имала чак ни директора, него вршиоца те дужности.

У Колашину је отпочетка био директор Кеслер, човек веома фин, културан и више савјестан него строг.

* Мисли се на вријеме послје овог рата.

Може се замислити на каквим је мукама био такав човек у онако дивљој и ратоборној средини. Ако је одмах иза рата морао и да се прибојава својих наоружаних ђака, касније није могао то да престане због исто таквих и још горих родитеља. Он се једноставно, и то с разлогом, бојао да не буде убијен. Он, туђинац, није се могао уздати чак ни у то да ће страх од крвне освете задржати убицу.

Кеслер је био Далматинац, који је дошао да служи у Црној Гори из родољубивих побуда – да културно подиже један заостали крај. Њему је било, дакле, неупоредиво теже и сложеније, него наставницима Црногорцима: једно, теже се сналазио, а друго, ова искључива и самобитна средина односила се према њему као туђину. Због тога што га је био глас да је плашљив, многи су злоупотребљавали његову добронамјерност. То се обично догађало тако што би неко од ученикове родбине упадао код Кеслера, драо се и пријетио. Чак би и по неки ђак знао да му добаци како је он од крваве куће, а сви његови убојице. Такви испади су понекад имали и успјеха, јер је Кеслер и иначе ишао за изглађивањем спорова, сем кад се радило о оцјени учениковог знања. У томе је он био непоустљив.

Па ипак, Кеслер се сналазио и брзо сређивао школу тихом упорношћу и савјесношћу.

Физичар по струци, он је по нужди предавао и друге предмете. Главни носач му је, очито, био да у школи заведе ред и да културно утиче на средину. Тако су дјеловали чак и његови синови. Они су први донијели лошту и фудбал у Колашин. Кеслер је схватао да је такав рад у оваквој средини почетак и жртвовање за нешто љепше и боље, што тек треба да дође у даљој будућности.

Кеслер је био ситан, мршав и веома живахан црнпурст човек. Висока и кошчата чела, поткресаних бркова и сав оштар у изразу и у кретњама, он је био од оних људи који ни кад треба нијесу могли да мирују. Већину учили из физике и геометрије он је направно властитим рукама. Он је садио дрвеће у дворишту, па и по граду. Без рада и стварања он није могао ни тренутка. Горе, на ман-

сарди гимназијске зграде, гдје је становао, до касно у ноћи је свијетлила гашњача – то је он и ноћу радио нешто за школу и за крај који није његов био.

Насупрот другим наставницима, он никада није ђака ни за уво потегао. Као у другоме, и у томе се он чврсто држао схватања која је још раније усвојио. Ватрен и мало нагао на ријечи, он се никад није заборавио да прекорачи своја педагошка вјеровања.

Кеслера је 1923. године замијенио Мирко Меденица, родом из колашинског краја. Иако друкчији од Кеслера, он је такође био дорастао дужности.

Меденица је био веома лијеп, омањи, јако црне косе, бркова и брадице, али бијеле коже и сјајног ока испод цвикера. Ни он није био превише строг, али упоран и пргав према и најмањој ситници.

Меденица се школовао у Русији, одакле је и побјегао испред болшевика. И његова жена, Варвара – Варја, била је Русиња – нека такође ситна и лијепа жена. Он и жена увијек су говорили руски, а свијет је мислио да то чине јер је – господскије. Мирко је и иначе имао много манира које је чаршија држала за руске: бољим дамама је љубио руке, увијек их пропуштао напријед, носио Варвари мантил и дозвољавао јој да се шета око вароши с руским емигрантима. Иако је говорио лијепо нашим језиком, омицао би му се и понеки руски израз, нарочито оно руско – но, које је употребљавао уз сваку другу ријеч.

Меденица је био наглији у свему од Кеслера. Он се није много суздржавао ни од тога да почупа, па и ишамара ђака. Вршећи дужност с Кеслеровом савјесношћу, он је истовремено био и син свога краја, напрасит и оштар, а помало и Русије, у којој се војничка строгост у школи у пракси сматрала педагошким принципом.

У Беранама је, већином, био вршилац дужности директора професор Драгиша Боричић.

Ако би се за некога могао употријебити израз – живописан, онда би то највише пристајало овом човјеку.

Ко не би знао шта је Боричићу струка, ову би веома тешко одредио, јер је он од свега знао понешто, а што је

још важније – о свему је знао да говори с великом речитошћу и убједљивошћу, са заносом и страшћу, као да је то баш оно што најбоље зна и чему је читав живот посветио. Говорио је доста добро њемачки, француски и турски, а петљао се у историју, па чак и у физику. Неком приликом је наишао неки хипнотизер, човјек иначе школован, доктор. Али Драгиша је, а не тај доктор, одржао предавање о тајнама те вјештине.

Струка му је била српски језик и књижевност. Али како је већином вршио дужност директора и био сваштар – мало је предавао свој предмет, чешће замјењујући друге у њиховим струкама. Скерлићев* ученик, и то један од даровитијих, он од свог учитеља није преузео ништа сем национални, романтички занос, али без истовремене срачунаности и одмјерености. Тај занос га је и сад држао, десетак година после рата, што је помало било смијешно – од заноса остале су једино звучне и шупље ријечи.

Боричић је учествовао живо у покрету против Турске и Аустрије. Чак је и комитовао по Македонији. Али и то код њега као да је било нешто спољње, у првом заносу. На тако лак и романтичан начин он је уживао и у народној традицији, народној пјесми и причи, а такође и у пјесницима Дучићу и Ракићу. Свог великог учитеља, Скерлића, помињао је с превише унадљивом блискошћу: Покојни Скерлић – тако је говорно о њему. Било је у тим двијема ријечима и искрене туге, као кад људи говоре о неоствареној младости. А тако је можда и било – мјесто националних снова из младости, дошле су посљератна себичност и грамжљивост и простаглуци паланачког живота. Стари заноси и снови били су нестварни и лажни, али то се није ни могло, ни смјело признати – од нечег се ипак морало живјети...

Могло је имати преко четрдесет година, али и мање – тако је изгледао, а још више се тако понашао. Усправан, повисок и снажан, румен, јачег носа и урезаних црта, ве-

* Јован Скерлић, знаменити српски књижевни критичар и борац за уједињење Југословена.

ликих зелених очију иако црномањаст, косе свуда подједнако сиједе, тако да се издалека чинила такође зеленкастом. Та коса је била најупадљивија на њему, што је и он знао. Била је мекана и коврцава, шишао ју је у круг и зачешљавао са свих страна – и од позади увис, тако да му је и онако круша глава изгледала још већа. Често је носио лептир машну, ону велику, глумачку, што је такође било у складу с његовом косом и читавим необузганим и занесеним држањем.

Такав, он је привлачио пажњу.

Изгледа да је њему, као и већини људи, била главна ствар да приказује свијету неког измишљеног себе, који с правом личношћу нема ама баш никакве везе, сем што јој служи као маска.

Боричић се највећма паштио да изгледа као умјетник, према томе се и дотјеривао – облачио и понашао, а и знао много штошта; глумио је, рецитовао, свирао на виолини и флаути, откопавао црквине, писао доживљаје, пјесме, приче, скупљао анегдоте, држао говоре, чак помало и цртао. Да се овај човјек, обдарен за све, латио озбиљно нечег, и да је уз то имао какве-такве унутарње постојаности и упорности, нешто би и постигао. Овако, био је нешто што бљешти и пролази, запаљена руковијет сламе.

Такав је он, сав узбуђен и оран на све, изгледао и у животу и у школи. Никад се ни на чем не задржавајући дуже и темељитије, а хватајући се успут свега, није био кадар ни у шта да се удуби и да нешто до краја савлада. Свуд је расипао своје дарове, нештедимце, и зато су то и испадали тантузи умјесто дуката.

Био је родом искрај Берана. Због тога се у њему осјећала жива веза с мјесним традицијама и с мјесним људима, нарочито онима са села. Онако висок и упадљив, он се пазарним даном с наметљивом срдачношћу љубио по чаршији са сељацима и сељанкама и довикивао с њима преко улице. Далеко од тога да је он то чинио из неких политичких рачуна, као већина интелектуалаца из тог краја који су сањали да постану народни посланици. То је код њега био онај исти романтични и народњачки занос

који је, макар и нестваран и измишљен као и његова личност, био садржина његова живота.

Био је он, на свој начин, вођ средине. Али не политички или духовни. Он је мислио за себе да је пјесничка величина те средине. Уствари, он је овој служио за сваку прилику гдје се без поезије не може – да се држе посмртни говори, хвалоспјевни о прославама и приликом дочека културних и политичких знаменитости, које је повремено пут наносио... Једном се принудно спуштио школски авион на пољима изнад вароши. Из радозналости се згрнуо грдан свијет. Боричићу је то била згодна прилика да изгрди наше вјековне непријатеље и узнесе јуначке браниоце нашег плавог неба, у овом случају – двојицу равнодушних и припростих подофицира. У свакој таквој прилици он би уз гомиле празних ријечи истурио и понеки лијеп израз, који се затим дуго памтио. Оним авијатичарима довикнуо је да они и не слуте колика их брига и љубав прате док промичу изнад ових сурих планина. И на властитом вјенчању имао је духа. Рекао је, док су њему и невјести стављали круне, да личе на цара Лазара и царницу Милицу. Била је то горка шала, за својим изгубљеним момаштвом.

Причало се да је велики женскарош и да у томе није особит пробирач. Неке удовице, ни младе ни лијепе, хвалиле су се како је ноћу код њих залазио. Одраслији ђаци, који су већ играли карте и журили за женскама, сретали су га касно ноћу, – и он се враћао из ноћних лутања. Снажан, нагао, он би журио за њима преко њива и јазова, иако у мраку – јер варош је била слабо освјетљена ријетким фењерима на петролеј – нијесу ни они њега ни оп њих јасно могли да распознају. Но они су, чим би опазили крупнијег човјека који застаје и загледа их, знали да то може бити само он. А чим би они ночели да бјеже, он је знао да су то ђаци, па би журнуо за њима. Жене доброг гласа избјегавале су да се јавно друже с њим. Али и њих је привлачило да се чује како су и Драгишу одбиле, јер је он био једина мјесна величина – пјесник, љубавник, национални борац. Док су се тако држале према њему зреле и

озбиљне госпе, младе дјевојке, шипарице, радознало и стидљиво су га загледале из ћошкова и иза завјеса и преплашено бјежале од њега као од чаробњака. Био је то стари и опасни нежења, вјешт и неодољив, што зна да заводи очима и опија ријечима.

И његови васпитни поступци и начини били су необични, а изнад свега неочекивани. Никада није кажњавао истјеривањем из школе, али другим мањим казнама, а нарочито шамарањем, пречесто се служио. То је, дабогме, чинио нагло и увијек на друкчији начин: поступци због којих су се могле извући озбиљне батине, некад би били кажњени само грдњама и клетвама – да, и клетвама, или увртањем увета. Боричић као да је уживао у томе да ђаке свим и у свему изненади. Уствари, и у кажњавању, као и у свему, био је импровизатор. Сакрио би се у жбуњу иза клозета, који је био на потоку иза школе, да изненади ђаке који пуше. Ухваћене би претресао и одузимао им дувањаре. Најнемирније разреде, које наставнице или Русин-наставници нијесу могли да савладају, имао је обичај да прислушкује испред врата, па да у највећој вреви упадне унутра. Ако ђаке не би могао стићи – јер је било и таквих који нијесу хтјели да стану – бацао се за њим каменицама. Према ученицама се није никад понашао грубо – ипак је то био лепши пол. Али није у односе с њима уносио никакву отворену кокетарију, каквих је случајева било, и то не баш тако ријетко.

Драгишу Боричића наставници нијесу вољели. Разлога је за то било и превише. Они који су се заносили да постану писци, или су хтјели да се истакну као говорници о сахранама и светковинама – нијесу стизали од њега; они који су били недоучени – осјећали су његову надмоћ и бојали су га се; озбиљни и школовани наставници сматрали су да такав човјек није подесан за завођење реда у школи; а свима је сметала његова бљештава и разметљива слава.

Међу ђацима је он био веома омиљен, због живости његова духа и романтичности читаве његове личности. Волио је гест и звучан израз, и због тога се ђак могао

увијек надати да ће наићи код њега на неко неочекивано разумијевање. Тако је стварно и било.

У школи, он није био кадар да заведе ред, јер за то није ни смисла ни дубљих побуда имао. Код ђака се осјећала ведрина за његове владавине. Као што су му радости и заноси били плитки, тако је било и с увођењем реда и строгости, који доносе суморност и тугу. Он није био човјек од туге, иако је оплакивао све – од Косова до удовичке сирочади.

Боричић је био у суштини добар и племенит човјек. Али недовршен. И дубоко несрећан. Ништа од оног што је волио и желио – није остварио.

Због чега је правио честе и дуге, изненадне шетње у пољима? Зашто је стајао тако дуго над Лимом, зурећи у његову бесмислену игру? Зашто ни на чему није могао да се заустави? Његово биће било је усамљено и превише осјећајно, за то вријеме и ту средину.

Ипак је он учинио много за свој крај, а још више за школе. Ако није завео ред – дао је школи полет, у сиромаштву и у приликама несрећеним. Хрвећи се, он је помогао да из његовог краја израсте неколико стотина интелектуалаца. Можда не најспремнијих, али – ипак су били нешто у поређењу са сељачком сировином из које су потицали. Јер то је био, за тај крај, почетак једног новог доба, иза дуге турске владавине, у којој су школовани људи били ређи од црквених звона.

Негдје у Сандаку докрајчен је Боричићев живот. За вријеме рата стријељали су га мјесни партизани. Не знам да ли је баш смрт заслужио. Жалосније је од ње, свакако, што је она, таква, повлачила и утврђену срамоту. Била је стријељана и једна, упркос свему – лијепа усмена.

Нечег неизбјежног било је у тој смрти. Разочаран у тековине националних борби за Уједињење, он им је ипак остајао вјеран, бар на ријечима, предајући се све више грубим животним стварностима: по ономе – такво је вријеме дошло, не може се ништа, треба од живота узети што више, накнадити оно ненакнадиво – што се у ратови-

ма и борбама пропустило. Таква судбина постигла је покољења којима је и он припадао. Грабећи што више од живота, своје животе су погубили. Борили су се, а остварено је иешто друго од оног што су очекивали. Они су, уствари, помрли с њиховим сновима и надањима, једни на овај, други на други начин.

Из разочарања у друштво нема другог излаза до смрти, за читаве генерације и читаве класе, и за појединце, макар колико снаге и жудње за животом осјећали.

6.

У колашинској гимназији истицала су се два наставника, Шћепановић и Радовић, оба из тог краја.

Новица Шћепановић предавао је земљопис, занимљиво као да је причао бајке. Уосталом, свијет је чаробан у сваком свом виду, ако то неко умије да искаже. Он је умио. Али је био веома строг, и то још више у чувању реда него у оцјењивању.

Ђаке није тукао, ако би којег изузетно почупао за косу. Оштрина његова испољавала се у нечем другом – био је жесток исмијавач. Ако би ђак, на примјер, зијевнуо не покривши уста – а то је било сасвим обично за сељачку дјецу – он би почео да га псује и да шакама и исцереним лицем представља несрећника. То је било страшније и увредљивије од икаквих батина. Бубо смрдљива, соме, крапу један, звекане – то су били његови изрази. Али од њих је далеко неподношљивији био увредљиви глас и начин, а нарочито представљање и упорно понављање једне те исте гримасе или грдње, најчешће обију заједно.

Шћепановић је био помало суморан човјек, у сукобу са сировим и простим понашањем средине. Из њега је увијек избијала и нека горчина. Био је изнад и већ изван те средине и превише ју је добро знао, а да се не би огорчаво на њене простаклуке. То огорчење он не само што није могао да сакрије, него га је и истицао.

Мршав, слабуњав, али упоран и сав од живаца, одличан наставник и педагог, али и као такав несхваћен довољно, он је највише ту горчину на ђаке изливао.

Он је био рођени брат Стане, код које сам становао. Али за разлику од ње и њене сестре Станије из Подбишћа, иако им је изгледом лично, он је био раден и упоран на суморан начин. Школовање га је учинило невеселим скептиком према животу и људима, а нарочито према тој средини, иако није могло да му одузме урођену марљивост и бистрину. Оне, сестре сељанке, нијесу ни имале погледа на живот, него су живјеле радећи и његујући нове животе. Њега су, пак, школа, књиге и интелектуалне средине нагнале да размишља и закључује о свијету и животу, и то на превећ мудар, а још више горак начин, што се опајало у свему његовом.

Ђаци су се, због тога, бојали Шћепановића више него Глигорија-Глиша Радовића, човјека равнодушног и немарног, који је, кад је љут и кад није, ословљавао сваког ђака с – голубе и знао, без много ријечи, да одалама по неколико шамара.

Глишо је био, иначе, болешљив човјек, а како се причало да је јектичав, то су се ђаци нагонски бојали близине с њим. Доиста, стално је пљувао у марамицу, али озбиљније није никад боловао. Црвени нечати на лицу и умор у очима, боре по још младом челу, све је то одавало да га тишти нека бољетница дубоко изнутра.

Нико од ђака није га ни волио ни мрзио. Он је и био такав човјек – није ни тражио њежности, а нити је пружао. Додира с ђацима није имао никаквог. Али је натјеривао сваког да га поштује, а тиме и да га се боји.

Залагао се, на ненаметљив начин, да се што више дјецe школује. Свој позив је схватао као обични животни задатак, а не као узвишени циљ или нешто одвојено од себе. Да је живио у ранијим временима био би исто тако велик јунак; да је пак био у манастиру био би добар калуђер. У сваком случају, био би оно чега се подухватио, и то неоступно и до краја живота, као да ничег бољег и нема нити може бити.

Предавао је историју, гласом једноличним као чтеније у цркви. До краја часа не би завршио лекцију, него би се изгубио успут у неким, нарочито за њега занимљивим ситницама, па би, са звонцем, рекао да се узме – одавде–довде.

Глишо је исто тако упорно и једнолично био и странчар. Сваког пазарног дана сједио је по каванама са сељацима, пио с њима ракију и разлагао им своје погледе.

Насупрот њему, Шћепановић се у политици држао повучено, као велики господин који се плаши да га додир са сељацима не упрља или ованшљиви, па као да једино о томе и мисли у сусрету с њима.

Обојица су, сваки на свој начин, подизали и школу и средину. Један – борећи се с њима, други – прилагођавајући им се. Изгледа, оба начина била су подједнако добра, као и оба човјека.

Јер ни школа, као ни друго у животу, није само од једне, него од више страна.

И у беранској гимназији било је савјесних и добрих наставника. Међу њима су се, свакако, тада истицали Мијовић, Ивовић и Зечевић.

Љубомир Мијовић био је професор математике и физике. Његова савјесност и тачност биле су тако досљедне и потпуне да би оне за сваког другог човјека значиле несносну патњу и несрећу. За њега је то био начин живота.

Као што математика нема никаквих произвољности тако ни човјек не треба да их има – мислио је он. И доиста, ако човјек може да се поистовети с науком, онда је то био случај с Мијовићем у односу на математику. Он је и оцјене давао на нарочит – математички – начин, не само с плусовима и минусима, него уводећи и стоте разломке. Тако су код њега постојале у току полугођа и овакве оцјене: 3,45; 2,76; 4,40 и слично. Мијовић је увео и шифроване оцјене у свој нотес, тако да је ђаку било немогућно знати шта је добио. Ако би разломак испао, послје свих сабирања и дијељења, испод педесет стотих, оцјена на крају полугођа би била нижи цијели број коме тај разломак припада – на примјер: 3,45 је значило да ће оцјена бити 3;

и обрнуто: 3,55 значило би да ће оцјена бити 4. Разлику коју би он узео ђаку или ђак њему требало је у идучем полугођу – накнађивати.

Овакво оцјењивање било је исто толико посљедица његовог схватања свијета колико и професорске педантерије. Свијет и закони у њему и нијесу ништа друго него склад математских величина и односа. Човјек, својим несавршенством, уноси у тај свијет неред и хаос. Али је човјеку својствена и тежња за савршенством, то јест за редом и складом, и због тога он стално настоји и да се подигне до математских закона. Људски род осуђен је на непрестану борбу, на ремећење савршенства, математског, и на тежњу ка њему. У томе је сва његова несређа, и сређа.

Никаква сила или околност није могла да присили овог човјека на пристраност у оцењивању ђака. Чак ни увреде које би му неко од њих задао. Политички, породични или какви било други разлози нијесу на њ имали никаквог утицаја, а према својим рођацима и сусељанима као да је био оштрији и неприступачнији него према другима. Пристрасност у оцјењивању била је за њ истоветна с ремећењем неких вечних моралних закона. Знање, мјерено на милиграме, било је једино његово мјерило, и у том погледу био је неупоредиви изузетак.

Није правио, по важности, разлике између писмених и усмених. Код њега је, уосталом, било немогућно украсти писмени или дошаптавати нрозваном ученику. Он је сав био од ушију и очију; уши су му биле повелике и начуљене, као да лове звукове другима недокучиве, а очи је имао веома разроке и чинило се да њима може да види истовремено две стране разреда.

Било је право чудо како смо ми, онако неуредни и самовољни, брзо схватили да код њега свега тога не смије да буде и понашали се на његовим часовима мирно као бубице.

Мијовић је био мршав, ситан, скоро ћелав, главе превелике и тешке за онако слабашно тијело. Личио је на пуглавца, био нервозан и осјетљив, нарочито сумњичав

чак и на призивак којим се исмијавала његова упадљива разроконост. Ни најлукавија алузија није се, у вези с тим, могла прикрити од њега. Тада би га спопадао јед и љутина, које би тек касније обуздао, бар утолико што му не би утицале на оцјењивање ученика.

Ученици га нијесу вољели, сем по два–три у разреду — они који су уживали у математици, будући има и таквих. Такви су били заљубљени у њега, у његову савјесност, тачност и непобитно знање предмета.

Такав је Мијовић био – уредан и тачан, и у приватном животу. Живео је повучено и скромно са својом породицом. Штедљив, строг и неприступачан, он је очито сматрао да је наставнички нозив једини циљ његовог живота, а у томе позиву математика, као најмоћније средство за уређивање распусног и хаотичног људског духа, нарочито у овом дивљем и самовољном крају.

Није штрчао својим политичким схватањима и једва ако је некој партији припадао, прије диктатуре од 1929. године. На почетку диктатуре, 1929. године, држао се по страни. На њему се, једином од наставника, није опажало да је дошло до неке крупне промјене – своју наставничку дужност обављао је и даље савјесно и стрљиво, као свештеник литургију, упркос свему.

Касније је постао веома оштар противу ђака–комуниста. И то не у оцјењивању, него у чишћењу школе од њих.

Премјештен је био у Србију, гдје је подупирао фашистичке организације за вријеме рата.

Шта се то догађало с овим човјеком, који је волио само свој предмет и своју породицу? Ваљда му се рушио неки његов – математички – ред, што никако није могао да схвати и да се с тим номири?

Уствари, он није схватио да у друштву, још више него у природи, постоје не само различите димензије, него и различите мјере за исте величине, различити координатни системи, у којима исте масе и енергије добијају друкчију и чак супротну вриједност. Вјеровао је да за људе постоји само један – његов и већ утврђени – систем, а да је

све друго само хаотично ремећење тог реда и већ утврђених вриједности.

Био је последице рата, разумије се, отпуштен и – немајући куд с много дјеце – дошао је 1946. године да моли мене. Нијесам ни тада могао да схватим зашто један одличан професор не може да предаје свој предмет, чак ако је и имао неких грехова у политици. Био је враћен у мјесто службовања, на моје заузимање. Али су његови противници били непопустљиви, иако нијесу могли оспоравати његове наставничке квалитете. Опет су поставили његово питање. Опет дискусије: компромисно рјешење – премјештен је у другу варош. Имао је већ одраслу дјецу, која су постала чланови комунистичке омладине. Није се тиме препоручивао да буде задржан у служби, нити хвалио, сем утолико да им он то не спречава. Дошло ново доба – пек иду куд хоће.

Његов ред био је разорен.

Он је био потпуно сломљен, до те мјере да је чак покушавао да ме увјерава како ни он није противу комунизма. Ослобођен у разговору нужде да то чини, није живнуо духом. Био је гладан и поцијепан, па улици, с женом и дјецом. Његов случај гонио је на размишљање. Шта да се ради с људима у стручном раду савјесним и квалификованим, а који су се идејно разилазили с новим стањем? Био је он дио једног великог и општег проблема. Отпор противу разумног рјешења сличних случајева добијао је снагу предрасуде коју нико више није могао да савлада... Нова комунистичка, бирократска класа, иако у свом успињању, није имала милости, а ни разумијевања ни за шта друго сем њених интереса. И она је имала свој – иако не тематски – ред, још ужи и искључивији.

Јован Ивовић био је, уз мале прекиде, мој разредни старешина све од четвртог разреда гимназије. То се показало врло корисним – пратио је дуго једну генерацију, помагао јој и знао и добре и лоше стране сваког појединца.

Струка му је била историја, али је предавао и друге предмете.

Био је одличан предавач, савјестан, а изнад свега – предусретљив и питом. Било је веома пријатно видјети како му се на крајевима усана, док предаје, појављују балице – толико се свесрдно уносио у излагање да то није ни опажао. Меке, женствене природе, тако је био и грађен – њежна нут, виткоћа, бледило и високо чело уоквирено меканом косом.

Био је веома упоран у одбрани ученика и свог разреда, ако би их неки наставник неправедно напао, чега је такође било. Ту је био непопустљив. Баци су то слутили, јер од њих се ништа у школи не може сакрити, иако им он никада није тако што ставио до знања. Наједном, ми бисмо опазили – неправда је уклоњена.

Ето, и тај човјек је касније жестоко прогонио ђаке-комунисте.

До диктатуре је био демократске оријентације. Односио се трпеливо према комунистима, дружио с њима чак и на почетку диктатуре. Али каспије се сасвим изокренуо – по причању комуниста из Берана.

Можда се и с њим догодило што и с многим другима. Прихватио је неку гадост диктатуре, једном сломио у себи своју савјест, а онда – почео да правда властиту издају пред собом тиме што је постајао све жешћи и огорченији. Или је плима револуције, која се осјећала већ од рапије, угрожавала његове навике, представе и основе? Или су му то били само добри изговори да постане реакционер? Његовој благој нарави нијесу сметале суровости, све жешће, у борби с политичким противницима. Биле су то различите, али спојиве црте у једној – његовој – личности.

Ђоко Зечевић био је по свему друкчији и од Ивовића и Мијовића.

И Зечевић је био добар предавач. Струка му је била српски језик и књижевност. Предавао је са страхћу, упосећи се у сваку појединост. Књижевног дара није имао, али је знао да укаже на лијепо мјесто и на добру књигу. Модерну књижевност није пратио и држао се старог, оног што је учио на универзитету. Мјесне књижевне ве-

личине, укључујући и Боричића, исмијавао је, иако не пред разредом, него окол, по граду. Тешко селу у коме кокоши поју – говорио је каткада.

Исмијавање и дошаптавање, тобоже – само теби и очи у очи, била му је неизлечива страст. Али није то чинио ни ради какве злобе или користи. Он је духовно живио од тога.

Био је пристрасан у оцјењивању ученика, али никад на њихову штету.

Такав је био и у политици, као ревносни, постојани демократа Давидовића. Сматрао је да је она сама по себи таква да јој одговарају сва средства, само да не буду превише груба. Оцрнити противника и изненадити га у томе – био је његов омиљени начин. У томе он није ишао за коришћу, него је и то чинио из страсне унутарње побуде.

Одраслијим ђацима, тобож – насамом, волио је да говори о дјевојкама, и то веома отворено, да побуђује грубим сликама у њима жеље – расплетене косе по раменима, наги бокови и бутине, истурене груди, стискање... У томе је ишао тако далеко да је сличне ствари говорио и ученицама. Једна је – видио сам, иза завјесе, док се спремао комад за Светог Саву – црвењела од његовог шапутања. Чак би казао некој ученици како он зна да се она свиђа неком ђаку. То исто и ученику. Убацивао се у пригушене и чедне ђачке љубави, разјарујући их и подстичући. Настајале су љубави и заплети. У свему томе био је незадржив: то му је, очито, такође чинило велико задовољство и није било супротно оном његовом начину у политици, него повезано с њим.

Глумио је човјека раскалашног, иако то није био, бар не у мјери у којој приказивао. Ожењен је био љепушном и добром женом. Али је тобоже кукао на њу – не допушта му никуд да мрдне. Она се само смјешкала на његове раскалашне приче и намјерно нескривена освртања за љепшом сукњом. Раскалашност на ријечима и у држању такође је била унутарња потреба овог човјека. Јер он није могао да живи без сталне и живе игре духа. Чињење за њ није имало тако великог значаја.

Било је нечег веома сугестивног у његовим избуљеним плавим очима на блиједом, оштром и као испаћеном лицу, испод високог набораног чела и црне, коврцаве косе, прерано посиједеле. То је био лик човјека који се у себи кида и ломи, иако он није својим наступом тако што одавао.

Упао је био потпуно у паланачке сплетке сваке врсте. Али за разлику од других, то га није сплело и прогутало, него је стајао пад свим тим, живахнији од свих, као да све конце држи у рукама. У једноличности паланачког живота, он није знао како да утроши напоне свог духа, увијек живог и неуморног.

Отворене свађе је, међутим, избјегавао.

Па инак, једаред је дошло до туче, на пијаци, између њега и једног другог наставника, Милоја Добрашиновића, и то из политичких побуда. Сельаци су их раздвајали. Пијаца се, док су се они псовали и дерњали, дијелила и љубала као два таласа мутне и подивљале водурине између којих је, на час, никло копно.

Био је то догађај ружан за читав град, а камоли за школу.

Добрашиновић је био човјек честит, отворена карактера, али нагао и својеглав. Био је одличан наставник и веома пажљив васпитач. Иако му је предмет била математика, он је и њу предавао са живошћу, а испитивао тако да је ученика стално подстицао. Више је личио на наставника историје или књижевности.

Свакако, он је био мање крив за тај сукоб, иако преосјетљив ако је неко такао у његову личност. А Зечевић је умιο да боцка на неопажен а уједљив начин.

Зечевић је био чудна мјешавина многих способности, од којих се ниједна није нарочито развила и испољила. Исмијавао је сваку романтику, чак и националну, а истодобно је животне стварности и доживљаје прижељкивао у нестварном, романтичном виду. Знао је бити крајње правичан, али је стварао чак и ђачке групице око себе. Великодушно је прелазило преко крупних слабости, а уплитао се у најситније мисли и осјећања ученика. Држао

се мјесних традиција и веза, а истовремено је устајао против примитивности и залагао се за културније односе.

Зечевих је припадао Демократској партији и прије и послје диктатуре. Зачудо, овај у схватањима и поступцима недоследни и противуречни човјек, остао је досљедан не само под диктатуром, него и послје рата. Није мијењао своју партију и своја увјерења. Постојала је, у овом човјеку без чврстих идеја и поступака, нека неизмјенљива окосница, која није могла да се види на први поглед, а које ни он – играјући се са свим и свачим – као да није свјестан био. За њу, за ту неизмјењиву окосницу, требало је времена и околности да би она могла да се испољи јасно за спољни свијет и за њега самог. Није се либио да каже своје мишљење о поратним односима, и то с оштрином и јасноћом које су запањивале. Али и да истовремено тражи неку протекцију, коју је и сам сматрао за незакониту. У једном и у другом за њ није било противуречја. Он је био и остајао он — у најнегативнијем мишљењу о приликама и у тражењу протекције у тим истим приликама.

Ако су она привидна раскалашност и површна несталност и могли бити олака игра духа у оном времену и простору, досљедност у схватањима већ је откривала чврстоћу карактера, изузетну у посљератним условима у којима су страх и ласкање били и све више постајали начини људског живота и опстанка.

Сви тројица – и Мијовић и Ивовић и Зечевих, били су млађи од Боричића а старији од апсолвираних студената – привремених предметних учитеља, такозваних прпруча, којих је школа била нуна. Они су учили гимназију прије рата, сви тројица учествовали су у рату, а студирали послје њега. Прпручи били су, пак, брзометни поратни гимназисти – свршавали су по два–три разреда гимназије годишње. Ова три наставника пијесу имали романтичних заноса предратних – Боричићевих – генерација, а уколико и јесу – рат и поратни живот су све те запосе дотукли. Али ова тројица нијесу били ни потопули – бар не тада и не сасвим – у плитку свакодневну збиљу, лактајући се ис-

кључиво око каријере и бољег живљења, као прпручи. Живот их је бацао у разним правцима, већ према личним склоностима. А сви тројица су били изражене личности. Али покољење без чврстих и заједничких идеала.

Преношење знања на друге, такође је творачки рад. Оп спасава оне који то чине од пропасти – они трају и живе у сазнањима и интелектуалним узбуђењима оних који долазе.

7.

Али и у Колашину и у Беранама, а свакако и другдје, најболнији утисак су остављали наставници–руски емигранти.

Било их је много и често су се мијењали. Неки су били веома стручни и сређени, било је и незналица и изгубљених. Али сви су били несрећни.

Они су свим одударали и ни с чим нијесу могли да се сроде. Иако бројни, било их је премало да би створили неку своју средину, а обично су и међусобно били завађени и поцијепани, и то не само због тога што су припадали многобројним супротним струјама и идеологијама, него и што је сваки од њих био према другима тако мисаоно и духовно искључив, као да од његовог личног удеса и усвајања његових идеја зависи судбина Русије, па и читавог људског рода. Плате су им биле мале – ријетко је ко од њих био професор, стренили су непрестано од сваког старијег, од власти, а и од грађана. Храна наша била им је туђа – сува овчетина, тврда као дрво, кајмак слап и опор, сиреви љутикави и шљивовице што на цибури миришу; сомупи, овчији ћевапчићи и искомадани брави по пекарским ћепенцима. И наша брда су им била туђа, очито. То није био ни њихов горостасни и тешки Кавказ, него нешто оштрије и искиданије, што је парало пебо и кидало видике. Они се никад нијесу пели на паше планине, а ни купали у нашим леденим ријекама. Па наш језик – сав ломљив, па људи – пријеки и што не знају за сузе, па градићи без интелепције, без забава икаквих – планинска се-

ла с невеселим светосавским прославама и с два црквена благодарења годишње. То није била њихова домовина. Живјели су, због тога, повучени у своје собичке, усамљени и изгубљени.

Шта су радили и како су живјели – било је тешко докучити, али су домаћима сви одреда личили на праве особењаке.

Потпуковник Кравченко, у Колашину, радо је тукао и чупао ђаке. Ваљда због тога што су морали да га запосле, предавао је цртање и гимнастику. Дебелкасти и мишића-ви ћелавко, какав је био, као да није знао куд ће са својом снагом и војничким знањем у малом планинском насељу, у туђој земљи. Гимнастику је предавао с таквом општрином и озбиљношћу као да муштра војнике у строју, иако је, онако тежак и груб, остављао утисак добродушног и не много умног коњичког официра, што је ваљда и био. Био је лијен и за шта, сем за то муштрање, за тужна сањарења о својој далекој домовини... Усред часа почео би да шета – поднице су се зибале под његовом тежином и да пјевуши отегнуте арије. Ђаци су их учили од њега, али без његове туге и очаја.

Александер Малиновски, мршав и дуг, био је до те мјере кратковид да је било несхватљиво како је ђаке распознавао. Мора да је у томе највећма успијевао памћењем гласова. Предавао је француски, који је научио, свакако, још с гувернантом. Аљав у одијевању, грицкао је увијек нокте, иако су му прсти били заплљани мастилом. Таквом, кратковидом и немарном, ђаци су му нравили разне пакости. У сусрету би му махнули руком као да скидају капу, а он би – скидао шешир; уклањали би му столицу с постоља, па би он опрезно разгледао где ће је уочити – да не сједне у празно. Чак су му и цјепанице постављали од врата до катедре – на сваки корак по једну. Он је све то подносио без љутње, чак и с неком радошћу, као да ужива у мучењу затворен у себе и сав стиснут иза дебелих начари.

Алексеј Махајев, такође је био наставник у Колашину. Млад, румених напућених усана и доста љепушкаст.

Ишао је брзим кораком, замишљен и не обзирући се ни на кога. Био је добар наставник математике и велики особенак, као већина његових земљака. Причало се да спава заједно с мачком, јер да му се леде ноге. Пио је много козјег мљека, болестан од јектике. Несрећан и готов на сузе, био је и несрећно заљубљен, како се говорило, у – Варвару Меденицу. Уосталом, она је била не само једина Рускиња, него и једина европска и на европски начин до-тјерана и лијепа жена. И сви они који су у овом насељу, забаченом у планинама, сањали о нечем љепшем или се сјећали једног културнијег живота, били су у њу заљубљени. Али је Махајев и у томе био најнесрећнији.

Но права и велика није била његова љубав, јер у њој није било луде и очајне страсти. То је била она љубав Руца Лебедјева, али – у нашку жену, у Беранама.

Лебедјев је био још млад човјек – тек око тридесете. Пио је доста, као већина његових земљака, али ријетко и нагло, у тренуцима очајања или срџбе.

Био је то лијеп човјек, сав од мишића, великих плавих очију, витак иако не висок. Носио је радо меке дубоке чизме, кроз које су се, док се кретао, осјећале његове снажне тетиве.

Упркос тој његовој љепоти и снази, он би остао незапажен да није био заљубљен у госпођу Поповић. То је била најљепша жена у вароши. И у много вароши. Једна од тако лијепих жена да никад не изблиједи у сјећању.

Сва јој је кожа блистала, неким притајеним сјајем, изнутра. И кестењава коса, нескраћена, преливала јој се – од старог злата ка тешким и тмолим валовима. Као да је свјесна била сјаја и моћи свог тијела, радо је истицала гола рамена и руке, с рупицама и с облинама које су се изливале једна из друге. Струк јој је био висок, а она је била осредња и сва складна, на високим ципелама и малих финих зглобова. И очи су јој биле такве – сјајне, прозрачне, зеленкасто-жуте. Сав град је светлео њеном лепотом, а та лепота њеном самосвешћу.

Њен муж једва ако је био ружнији од ње. Брак им је био срећан, иако без дјецe.

Је ли она дала повода Лебедјеву, па се повукла, или се он сам заљубио? Али да је његова љубав била очајничка, то је град слутио, а нас двојица, ја и мој друг Лабуд Лабудовић, знали смо из Лебедјевљевих писама, која је краља рођака госпође Поповић, такође ученица, код ње на стану.

Било је ту чудно и то да се у тако што упустио Лабуд, најбољи, најстидљивији и најуреднији ђак у школи. Али били смо у првој младости, много смо читали и све ново нас је необично узбуђивало, иако нас је било стид што продиремо у туђе тајне.

Тако непосредно болна писма, као што су била Лебедјевљева, могао је писати само човјек који је изгубио отаџбину а није стекао вољену жену. Ништа у њима није личило на оно што смо читали у књигама, чак ни у оним које су најотвореније говориле о љубави. Из тих писама се видјело да је она нагло пресјекла њихов однос, који је био далеко отишао, канда не стигнувши до краја. Сад је он њу преклињао да се виде још једном, само још једном, док муж буде на службеном путу. Њена писма нијесмо читали. Али се из његових видјело да се она лукаво, али и упорно опирала.

Лебедјев је писао отворено о свему. Једне ноћи је, очајан, упао у крчму, напио се и онда отишао – она зна гдје, код неке пјевачице. Други пут је пробдио до касно у ноћ, да види кад ће се њена сјен, док се свлачи, протегнути на прозорској завеси. Послије тог писма, она није забрављала да навуче дебелу завјесу на прозор – постајала је све бездушнија према њему. Али је најсуровије било писмо у коме је казивао како је отишао једне јесење ноћи да се убије у травним кукурузиштима. Било је много звијезда на небу и све му се чинило јадно и мало – и он и та његова љубав, чак и она, вољена жена, дошла му је ситничава и себична. Нада да ће она бити његова пије била разлог што се није убио. Не, у тој ноћи је и то изгледало ситно и неважно, испод туђинских брда и туђих звијезда, у влажном пољу. Поштедио је свој живот – да би пркосио себи, мучећи се.

Тако наши људи не воле, нити могу да воле.

Његова су писма била кратка, од истрзаних реченица и појединих ријечи. Једва се могао наслутити стварни смисао. Али госпођи су била јасна, узалуд за Лебедјева. Ускоро је отишао, побјегао из града, да можда не нађе чак ни нову несрећу у туђој земљи.

Тешко би било наћи човјека доброћуднијег од професора Шчербе. Он није марио за наставу, а ни за ма шта друго сем за пиће, свеједно какво, само да опија. Риђе брадице и набораног чела, онизак и спор, гледао је кроз наочари брижним очима оца велике породице. Све је волио, и људе и ствари, неком тупом, неизљечивом љубављу. Слабе није давао, или ријетко, као опомену да се нешто мора учити. Био је тешка пијаница, иако се у школи то на њему није опајало. Обично би се пред вече напио у граду, одмилио кући и легао да спава. Потонуо у пиће и у потмули очај, сасвим.

Други један Рус, којег смо звали Галоп ради његовог брзог хода, скоро трчања, не би могао бити нигдје наставник сем овдје, због крајње оскудице у наставницима. Мален, црн, мршав, он је био тежак нервни болесник. Спопадали су га такви грчеви плача и гњева да је тукао, а затим љубио ученике и плакао.

Наш шести разред одликовао се једнодушношћу, изграђеном још у петом разреду у борби противу наставника. Неколико нас повукли смо у штрајк разред против Галопе и његових испада. Једино нам се није придружио један новајлија, Бранко Зоговић, можда и због тога што је њега Галоп болесно волно. А можда и због тога што је био склон извлачењу из ризичних подухвата, чак и кад их је одобравао. Но штрајк је успио и – Галопе су повукли.

Галоп је био само изгубљен човјек, до те мјере расијан и загледан у неки свој свијет, да није опажао ништа друго до своје несреће, потонуо у њу сасвим.

Руски емигранти нијесу дуго остајали. Нити је среди на њих трпјела, нити они њу. Неки немир их је гонио да иду даље.

Али један је остао непрестано од хиљаду деветсто двадесет прве, или двадесет друге, па до смрти, негдје тридесетих година.

Он се звао Крестељевски, или слично томе. Али су га и град и школа звали – Ђело, јер није имао ни длацице косе на глави.

Већина Руса – емиграната – изгледали су особењачки, у туђој средини, згњечени чежњом за домовином. Али Крестељевски је био особењак и без тога. Он се до те мјере издвајао из средине, да је његово особењаштво било најупадљивије. Он се чак ни са својим земљацима није дружио.

По његовом држању, иако је већ био прошао седамдесету, видјело се да је читавог живота био официр – прав, крут, тврдог корака, увијек у суром шињелу закопчаном до гуше, с којим је дошао и у каквом је и сахрањен. Никад се није шалио, никад смијао. Он је био једини Рус којег нијесу спадали они нагли изливи њежности и срџбе, тако чести код дјеце овог народа, поготово кад се удаље из своје земље, коју воле с тугом што не јеђава и не пролази. Он је увијек био леденог израза, као да није имао ни срца ни душе. Тако се и према ђацима односио. Чинило нам се да смо за њега безлични, поређани у клупама чак не ни као војници у стројевима у његовој бескрајној земљи, него као меци у шаржерима. А тако се и љутио, војнички – нагло би се раздрао и ударио цокулом, па се одједном умирио као да ништа било није. Честа му је псовка била – сукин син,* али само кад би плануо. И псовка и драње и све друго било је код њега као неко неизбјежно правило, нешто чега мора бити гдје има људских бића, која као да су и створена ради муштрања.

Предавао је хемију, а друге предмете узгредно. Било је очито да је његова струка била нешто сасвим друго, јер је уџбеник хемије, који је дакако био на српском, читав научио напамет. Он је тачно, а да ни слова не погријеша, наводио читаве пасусе, а кад би се наљутио, казивао би и

* Руски: пасји син.

страницу на којој се нешто налази, па чак и интерпункцију. Како је човјек у његовим годинама, не познајући туђ језик – јер он је српски знао врло слабо, испитивао је и говорио више руски – могао да тако на туђем језику научи предмет који није био његов? Је ли се бојао да не изгуби мјесто, па је хтио да предмет савлада? Или је то била савјесност? Или је на тај начин убијао вријеме, које је за њега, усамљеног и у туђој земљи, морало протичати споро, као да је остављено?

Живио је на врху вароши, сам у собици. Ту је сам и кувао и прао, не излазећи годинама, сем до школе, или да што купи. А био је необично чист и уредан. Никад није пио и живио је од чаја и преченог хљеба. Од своје злехуде платице слао је редовно помоћ некој рођаци.

До дуго у ноћи горјела је лампа у његовој соби. Шта је чинио усамљени старац, који изгледа једино на петролеју није штедио? Ваљда није понављао хемију, да је не заборави због старости? Или је читао библију? То нико није знао.

Сви ми, ђаци, мислили смо да сурови и бездушни старац мрзи и нас, и варош, и самог себе, да би читав свијет кад би могао, збио под своје цокуле да га смири и у ред доведе.

Али није било тако.

И он је имао душу.

У четвртој разреду гимназије, још нијесмо знали много о политици, а још мање да задремо у интимне стране људског живота. Али у шестом већ је било друкчије. И кад је Крестељевски једном замјењивао неког наставника, почесмо да га испитујемо – има ли породице, зашто је сам.

Тада је гвоздени старац почео безгласно да плаче. Било га је стид бола, па се окренуо зиду. Али се видјело како сузе миле низ његов брк и падају на прашњиви под. Сви смо били потрешени, а ученице су заридале.

Његову породицу побили су у револуцији.

У почетку Крестељевског су исмијавали; затим мрзјели; а на крају – поштовали, због његовог испосничког

живота, због савјесности и строгости, усправности у свему и ненаметљивости, због помоћи коју је одвајао од својих уста и слао некоме у далеки свијет. Био је као живи светац. Кад је умро, зажалио га је читав град, додуше једва примјетном и краткотрајном жалашћу. Као да је ријетка биљка увела у некој од покрајњих градских башта.

Ова туга и несналажење због искоријењености не постоји само код људи – тако видна код емиграната, него и код животиња.

Чудно је кад се каже, али аустријске краве, које је мој отац добио од државе на рачун ратне штете, тако су подсећале на руске емигранте.

Продаване су доста јевтино, ради побољшања расе наших ситних говеди, и отац је купио двије. Он је мислио да ће бити довољно што је добио племениту пасмину, а да не мора и да је пази – исхрањује и његује, боље од црногорских мрша.

Али се убрзо показало да тим кравама треба друкчија њега, ако се жели да оне буду оно што се од њих тражи. Но како те бриге око њих није било, ни могло да буде, обје краве – Јелуља и Бјелуља, биле су очито несрећне у овој врлетној и гладној земљи, у којој су их сви мрзјели: говеда – јер су опасно велике и споре, а људи – јер се тешко плоде, дају премало млијека, једу много сијена, а никако да сите буду. Онако гломоратне, ненасите и вазда гладне, оне су улазиле у врлети гдје ни нашка говеда нијесу могла, али нијесу умјеле да се врате. Губиле су се и одвајале од остале говеди, па смо их морали тражити ноћу. Оне нијесу имале ни страха од дивине.*

Разликовале су се по ћуди.

Јелуља је била мирна и питома, док је Бјелуља била зло и огорчено говече, веома мршава и тврдог и болесног вимена, вазда готова да рогом закачи. Јелуља је била тако доброћудан створ да смо је ја и млађи брат Миливоје и јахали преко Таре, да се не бисмо изували. Навикла је убрзо на то, па нас је и сама сачекивала на обали.

* Дивина = вук. дивљач што једе стоку.

Бикови наши били су за њих ситни, а пород им је био слаб и није се држао.

Никакве вајде од њих, до жалости и штете.

Али животиње настоје да nobјегну од туге.

А људи сами себе топе у њој, не налазећи лијека јадима својим.

Није тачно да је домовина тамо гдје је добро. Једном човјек пада теменом на тле*. Само се једанпут има домовина.

8.

Уз озбиљне – строге или благе наставнике, каквих је било и има свуда, у Беранама је било и оних, и то можда у већини, који ни у ком погледу нијесу били дорасли позиву. Школа није могла без њих – неко је морао да предаје. А ни они нијесу могли без школе – од нечег су морали да живе. Већином су такви били нединломирани студенти.

Ђ. је био један од таквих наставника. Предавао је историју. Знао је све датуме, имена и мјеста, али се од њега није могла научити никаква суштина из историјског збивања.

Он је био уобразио да је одличан стилист и говорник, иако је излагао несрећено и бомбасто. А ми ђаци, у седмом и осмом разреду, осјетили смо његово уображење и, исмијавајући га, подилазили му с ласкањима како он говори живописније него Карлајл.² Свега смо нас два-три, иначе, читали тог писца, али су, кроз Ђ. сви знали о њему – Карлајл је био његов идеал.

Ђ. је отприлике, предавао овако: У том тренутку, љут као рис, Наполеон узјаха коња, потеже сабљу и викну: Јуриш, за мном! И легије кохорти кренуше... Робеспјер скочи као опарен на трибину... Цицерон ускликну, што је јаче могао, своје познате ријечи, тако да Сенат оста као

¹ Једном се роди.

² Thomas Carlyle (1795-1881), Шкотланђанин, историчар и писац познатијих дјела о херојима и о Француској револуцији.

громом погођен. Наоколо је владала злослутна тишина, и персијска војска уђе у кланац, не слутећи да је ту вреба црна смрт... Смртно рањен, Цезар плачним гласом рече...

Такав начин предавања, уз млатараше и прскање пљувачком, био је необично смијешан. Почели смо да га имитирамо, чак и пред њим. Он није баш тако предавао све док му ми нијесмо поласкали како нас његов карлајлски начин узбуђује и заноси и како су његова предавања – нек извину други наставници – најзанимљивија. Сви смо ми знали, до последњег, да је то изругивање. Али смо били, већ од петог разреда, сагласни у завјери противу наставника, нарочито оних сличних Ђ.

Но упркос таквим његовим предавањима, не може се рећи да није, онако бубалачки, знао свој предмет, иако није био још дипломирао.

Али Ђ. је имао још већих мана. Он је био уобразио да је лијеп и оштроуман, иако није био ни једно ни друго. Напротив, био је ђаволски ружан и недовитљив, иако није споро мислио.

Штркљав, лица нагрђеног богињама, косијераста носа и неких избуљених, истријештеиих очију. Носио се неукусно и дречаво – жуте шими ципеле и шарене кравате у свакој прилици. У град је долазио на коњу, из оближњег села у коме је живио код својих, и то више ради тога да се покаже него због даљине. Он је коња нарочито упадљиво и неспретно поигравао кад би пролазио испред прозора познатијих дјевојака. Узалудно је њирио у дјевојке по граду, и то у оне најљепше. И ђаци су то знали, па су они из виших разреда, окомотивши се с њим, и то злоупотребљавали.

У томе је најактивнији био неки Вуле, сељачко спадало, сво шораво и наивног изгледа. Он је Ђ.-у подилазио нарочито вјешто, тобоже изигравајући сељачку простоту. Једном приликом Вуле му је добацио како се по вароши прича да он, Ђ. има педесет одијела и да је плаћао шивење по хиљаду динара. Ђ. је овим био очито поласкан и, дабоме, није побијао него тобож скромно додао: То је ипак претјерано. – Није прошло много, а Вуле је поново

кренуо у напад: Чује се, господине – али се немојте увриједити што ја нитам – да сте Ви у Београду имали сто педесет љубавница? – Сав црвен од испепадног уживања, Ђ. се опет скромно бранио: Не, којешта, све је то претјерано, да, да, претјерано. – Али је то побијао таквим тоном, да је свако могао помислити и како Вуле не само што није претјерао, него ни домашио. И тако о свему – о Ђ.-овим књигама, о томе како је био најбољи студент и знао више од професора па му они завидјели, о његовом нарочитом сату – све до преношења поздрава и порука од дјевојака на гласу љепотом.

Ђ. је био залубљен у наш разред и говорио је како му је прави душевни одмор кад дође на час код нас. То је можда и било тачно. Али и ми смо се с њим одмарали.

Неумољива паланка га је исмијавала због његове неспретности и надмености, иза које се, за њу, крио неотесани сељак. Она никад није заборавила да је он био – поткиван. Наиме, послвије свршене матуре, пред полазак на студије, Ђ. је хтио да купи ципеле и неки обућари, узимајући му мјеру, нареде му да легне, па су му дизали ноге и тукли га чекићима по табанима.

Иако није био тако лоша партија за женидбу, сама прича о поткивању одбијала је боље дјевојке. Самотан у свом измозганом свијету, олажајући да је исмијаван, падајући – упркос упорном раду – на испитима у Београду, свакако да се осјећао несхваћеним, па је вјеровао како једино код нас налази нешто топлине и племенитог разумијевања, чега могу да имају само неискварена млада срца. Али и то је он измислио и уобразио. Наша топлина била је глумљена. Ми смо га исмијавали, ласкајући му, а он је вјеровао да га волимо.

Ако је Ђ. био трагикомична фигура, Л. је био само смијешна.

Мален и дебео, он ништа није ни знао ни учио. Његово знање из властитог предмета било је мање него код којег било ученика.

Никад није предавао, него би само рекао да се за идући пут узме – од-до, и то је било све. У вишим разредима

није скоро ни испитивао, или врло површно, колико да се не би рекло да тога није ни било. Приликом давања оцјене гледао је какав је ђак уопште, па је према томе и он поступао, настојећи да нико не добије слабу: и на себи је осјећао да би људска бића била много срећнија кад не би било слабих оцјена. За њега је било веома важно да је ђак добар другар, силан човјек и слично, то јест – да воли да се провесели и да није неки лажов. Све друго било је без значаја. Часови су били несносни, убитачни за њега, и често нас је изводио у природу, тобоже да нам на лицу мјеста нешто објасни, што је и могао да чини, јер је то могло бити у вези с његовим предметом, да је овај стварно и учен. Његови часови у разреду протицали су у невезаном разговорима о свему и свачему, али никад, или савршеним узгредно, о његовом предмету.

Једном приликом један ученик, такође од већих спадала, донесе бомбу у разред. Нас неколицина се договоримо и саопштимо то нашем Л-у. Он је одмах прихватио идеју коју му потурисмо: да искористимо његов час и да идемо да бомбом глушимо рибу у Лиму. Речено – учињено. Ученице су, дакако, морале изостати прије него смо дошли до вира. За њих би било незгодно – морали смо се свлачити голи да хватамо потучену рибу.

Због тога плава рад у школи био је једном обустављен на читаву недјељу. Наредба је била да се предавања смјеста прекину. Десило се да нам је то саопштено на његовом часу. Он је то учинио с тако великим халаком, да смо ми сматрали да можемо пред њим искапати и кроз прозоре.

Шалио се с ученицима на незгодан и упадљив начин. Дуња је била већ зрела и доста zgodна дјевојка. Он је опазио јабуку у њеној клупи и покушао да јој је отме. Она је сматрала да може да му то не допусти. И тек кад је опазила да он то не чини због јабуке, него због хрвања с њом, збуњено је попустила.

Пазарним даном би се напио, но не толико да не би, препирући се са сељацима, могао да отпјешачи у своје село. Варошки мангупчићи би му добацивали, а он се бацао

за њима штапом и псовао им мајку циганску и црварску. И он је, као сељаци, држао да су варошани што и Цигани и да једу једино отпатке од брава – цријева, па је, у вези с тим, и псовао варошке мангупчиће.

Био је велики кортеш, дакако за владајућу – радикалску – партију, а касније за диктатуру. Није му било тешко да се попсије, па и потуче око избора и за своју странку, иако уопште није био убојица, него као и сваки сељак – тврдоглав и недоказљив кад се ради о нечем његовом.

Можда сам ја био једини ђак, и то у осмом разреду, који је имао с њим неприлике. Био сам на његовом часу забио главу у шаке – ваљда ме бољела, и тако легао на клупу. Он ме упитао: Зашто си зарио главу као свиња у брлог? – На то сам му одговорио: Требало би да се изражавате како доликује наставнику. – Сав је поцрвенио, али није рекао ништа. Већ идућег часа прозвао ме и дао ми слабу оцјену. Предмет доиста нијесам знао. Али није су ни други, сем неколико бубалица који су све учили. У школи је било примљено да се не дају слабе оцјене из предмета који се не полагају на матури, сем у изузетним случајевима. Такав случај, ето, као да је требало да се мени деси. Знао сам да ми је залуду да учим предмет, јер од мог знања и тако и тако ништа не зависи. Али сам у другом одјељењу имао добре пријатеље. Они притиснуше Л. на крају године да им каже оцјене. Он им каза да једино ја имам слабу. Тобоже запањен, читав разред навали на њега да то нема смисла, да сам ја добар човјек, само мало плаховит и нестрпљен и – у том смислу. Он је понуштио и ту, на лицу мјеста, забиљежио ми прелазну.

Ђаци нијесу Л. исмијавали нити му подваљивали. За то није имало ни потребе, а није било ни могућно. Не ради тога што би он то осјетио, него је он био таква – непосредна – личност, која није ништа уображавала, на правом подваљивању није било ни мјеста. С њим су односи били једноставни, такав какав је Л. и био. То су били односи као између сељака сусједа, само што је он, ето, био нешто старији од нас и имао некакву власт над нама.

Његов рођени брат био је наш колега и сушта његова супротност: као она два јарета од једне козе – из народне приче – па се од једног прави кожа за бубањ, а од другог корице за јеванђеље. Био је добар ђак, нарочито даровит за историју, пажљив и савјестан у свему. И он је запажао чудне наставничке одлике свога брата, помало се и стидећи због тога, утицао је на њега, али и био попустљив према њему – брат је брат.

Из сасвим других разлога, нијесмо исмијавали ни једног другог наставника, М-а, такође настраног – он није допуштао никакву блискост ученика према њему.

М. је, несумњиво, имао из своје струке веома обимно знање, иако унафталињено и ујјепидлачено.

Студирао је у Њемачкој и упорно читао – дакако њемачке – дебеле књиге. Но читање таквих књига изводио је упадљиво – на прозору, чак и улицом. Имао је веома строг изглед: цвикер, ледене сиве боје и непомичне црте. Сматрао је себе за непризнату величину – за веома риједак и дубок ум. Неке разлоге је за то имао – учио је у Њемачкој, читао дебеле књиге и био из гласите главарске куће. Било је много неоснованије што је био уобразио и да је велике физичке снаге иако је био туберкулотик исјечених ребара.

Њега се, очито, могло уловити само на дубоким, и то њемачким темама, иначе никако друкчије. Али и то само носредно. Приступ је могао бити једино – њемачки. Требало је, на пример, рећи да је највећи филозоф, пјесник или слично, неки Француз или Енглец. М. би одмах почео да доказује да то није тачно, него – Њемац, Њемци.

Био је неизлечиви германофил, сем кад су били у питању Срби. Срби су били бољи и од Њемаца. То се потврдило и на његовом случају. Док је учио у Њемачкој, у једној крчми су му буршеви* рекли – било је њих десет! – да је он сербише швајн – српска свиња, због чега је он навалио на њих и све их премлатио. Новине, и то њемачке новине, биле су сјутрадан пуне о храбром Србину, који је...

* Популарни назив за њемачке студенте.

Уз то је он врло живо приказивао како је овог ударио ондје, оног преврнуо и тако даље, напишући своје слабашне мишице и упале груди и кашљући и пљујући у марамицу.

Али ни о чему није тако волио да прича као о свом професору Хекелу.¹ То је био велики мотив његова живота. Био је не само Хекелов ученик, него, како се хвалио, и – пријатељ. То пријатељство М. је приказивао као између равних, ако не и да је он Хекелу част чинио.

С Хекелом се упознао у парку. Читао је баш једно његово дјело – при том би М. казивао и име дјела – разумије се... дубоко замишљен. Наишао је један достојанствени старац и упитао га шта чита. Хекела – одговорио је М. — Ја сам Хекел – представио се старац. — Ја сам – М. ... – одговорио је наш мудрац. Своје име М. је, причајући то, изговарао с таквим достојанством и увјереношћу, да нико пије могао ни помислити да Хекел већ не зна за њега. Настао је разговор с Хекелом, М. му је чак и примједбе – да, да, и примједбе – учинио, од којих је стари мудрац неке морао и да прихвати.

С Хекелом се М., како је причао, доскора дописивао. Али не редовно. Мојом кривицом – каже М. – ја нерадо пишем писма.

Однос с Хекелом имао је и своју сентименталну страну, која се дала наслутити, али – само наслутити. М. је причао како је често посјећивао Хекела. А ми смо истраживали: да ли је Хекел имао породице? Само кћер – био је одговор.

Усудили смо се да питамо: да ли је била лијепа? Не, није била лијепа, – био је одговор. – Даље нијесмо смјели питати, јер М. није трпио никакве интимности и фамилијарности с ученицима, а колико је за наше наслућивање било потребно – већ је рекао.

Ми нијесмо знали како је изгледала Хекелова кћерка. Али М-ова госпођа доиста није била лијепа. Била је то крупна и гојазна дама, као да је отела сву ону измишљену снагу своје мужу. Иначе је понашањем личила на му-

* Hekel, гласовити њемачки природњак.

жа и подражавала га је у свему. И она је вјеровала у његову величину, па се и сама држала крајње достојанствено, крећући се споро као лађа и сједећи непомично као споменик.

Њемачке теме с М. биле су неисцрпне. Као случајно сам једанпут донио Шубертову слику у боји. Он ју је примјетио и запитаво шта је то. – Шуберт, – одговорио сам. Није Шуберт, него Шуберт – примјетио је он. – А знаш ли ти ко је то? Правио сам се као да не знам тачно: Некакав свирач, тако нешто. – Била је то, опет, тема за њега. Почео је да нам прича, али не много о Шуберту, о коме очито није много знао, него – о Вагнеровим операма, о садржини и бљештавим инсценацијама: хорови, двобој, дворци, витези и виле, и како то све Њемци вјешто и живописно праве. Као да је то била суштина и Вагнера и његових опера.

На сличан начин могли смо испунити понеки његов час и темама из њемачке књижевности и тиме избјећи да нас испитује или да предаје. Рецимо, неко постави питање: Да ли је већи Гете или Његош? – Такво што није могло проћи без његових опширних објашњења и, разумије се, његових строгих замјерки, да већ тако постављено питање доказује како код нас паставници књижевности слабо, веома слабо и површно предају свој предмет, тако да он мора, ето, и туђе дужности да обавља. Но главне и велике теме биле су – њемачка филозофија, Хегел, Кант, Фихте и Лајбниц. Према овима се безмало држао као и према Хекелу – добри и блиски познаници.

М. није био строг, али се његов предмет морао колико-толико знати. Оцјена се није могла добити олако. Заиста, као да је остало нешто од њемачког духа код њега – савјесност и тачност, чиме се он, уосталом, разметљиво поносио.

Овај човјек се није правно уображен, да би забљеснуо нас и средину. Он је дубоко вјеровао у своју хекеловско-кантовску величину, не марећи много што није схваћен. То се видјело из сваког његовог покрета и из читавог држања. Он никад није шетао или сједио у кафани

сем – дубоко замишљен, напрегнутог чела, али не и изгубљеног погледа. Он је тако намјерно поступао. Но то није значило да се правио како дубоко мисли. Он би једноставно сио или шетао лагано да би могао пажљиво мислити, и мислио је, као да обавља какав било други али веома озбиљни посао.

Никад нијесам видио човјека који би с толиком увјереношћу држао до свог достојанства. Овај човјек није могао бити несрећан: он је упорном вољом – и иначе је вјеровао да је воља главна у свемиру – изградио неки свијет властите величине, у који је вјеровао утолико тврђе уколико су га људи и околности у томе мање подржавали. Било је у њему много од мјесног кољеновића који је уобразио да је филозоф, па му и његове кољеновићско поријекло и његово увјерење помажу да игра своју измишљену улогу, срећан што може да буде изнад гомиле и усамљен у свијету који је једино у његовој глави постојао.

Није била без трагике судбина мјесног пјесника, скулптора и сликара Д.

Он је био човјек мале школе, скоро самоук. Вјеровао је да је скулптор, прочуо се као пјесник, а живио је као зеленаш. Био је из пуке сиротиње и пошао је у свијет – трбухом за крухом. Негдје се и скулптури научио, а рат га је донио са српском војском на Солунски фронт. Ту је почео да пише пјесме. Неук и без дара да би створио значајну поезију, оп је боље од многих сличних пјесника осјетио тугу малих и незначајних војника, у туђини, за домовином – за кућом и женом, стоком, водама, њивама и воћњацима њиховим. То и није била поезија, него устиковано и припросто казивање обичних војничких туговања. Његове пјесмице радо су читане и лако памћене, и тако исто брзо заборављане.

Као да је било довољно, у паланци, бити пјесником, па да се буде и исмијаван.

А Д. је и без тога давао повода изругивању. И његов изглед је био непјеснички – кошчат, црвен у лицу, поткресаних сивих бркова. Више је лично на малог чиновника него на пјеснике, које је наланка навикла да замишља

блиједе и мученичког изгледа. Истина, и он је носио дугачку косу. Али је била непјесничка – у кучинастим бичевима.

Био је велика тврдица – у кавани је наручивао једино воду и чачкалицу. Новац је давао под зеленашки интерес, пајчешће својим сељацима, и то преко посредника. Тврдички се и одијевао, иако је настојао да у томе буде раскошан и оригиналан – на њему је све било јевтино и дречаво. Његов тврдичлук, маскиран раскошју, огледао се и у зидању куће. Кућа је била уска, али је имала све што и богатије – балкон и кићену фасаду. И на балкону три његове скулптуре: Вук, Доситеј и Штросмајер.* Његоша није ставио. Био је, ваљда, љубоморан на њега, као на пјесника. Но како је стицао наре, тако је и кућу проширивао – најприје једно, па друго крило. А с њом је растао и балкон. Али фигуре није додавао.

Растење куће трајало је годинама. А с њом се мијењао и Д. Он се полако гојио, пуштао трбушчић, а кошчато лице добијало је још свјетлији црвени сјај.

Довео је и жену у своју кућу, већ вилу, која је пајзад добила и патриотски назив грчког острва Крфа, на коме је боравила српска војска по напуштању отаџбине 1915. године. Жена је била блиједа, скоро модрикава, тешке црне косе и тамних колутава око очију. Она је изгледала пјеснички, иако је била само болешљива жена, којој је све било досадно, у забитој паланци. Д. се јавно односио према својој жени с пажњом и поштовањем. Али су сусједи ноћу могли да чују како је он простачки псује, а можда и туче. Из виле су одјекивали непјеснички изрази и трескање намјештаја, јауци, клетве и уздаси.

Д. је имао смисла да све уновчи. Он је свој патриотизам и своју поезију схватио и као начин да дође до разних синекура и помоћи, као човек заслужан за ствар отаџбине. Своје књиге и своје пјесме слао је и посвећивао угледним људима. Успио је да буде његов натпис на славолуку у Беранама, септембра 1925. године, приликом доласка

* Ова двојица и писци, а трећи просветитељ.

краља Александра. Ти стихови су гласили: Родна грудa лозе славне, колијевка Вожда дједе, стољењима чекала те, краљу славе и побједе!

Стајали смо тада, у дворедима, на прилазној улици. Ми ђаци смо били најближи каналу, затегнутом дуж улице. У руке су нам дали цвијеће и рекли да га бацимо по улици испред краљевског пара и да вичемо: Живио, живјели! Сви смо знали да је краљ ниског раста. Али је он био толико ситан и слабашан да смо се потпуно разочарали. Он је ишао неким кораком сувише дугим и напрегнутим за његово мршаво и нејако тијело, уз крупнију и већ погојазну краљицу. Било је и веома искреног одушевљења, нарочито код старих ратника и код омладине. Стари ратници као да су доиста видјели да испред њих пролази њихов оживљени сан, иако згољав и нечемуран. Старци су се сјећали својих окршаја и рана и падали су у дјетињаст занос, док је омладина кликтала нечему у шта вјерује да ће доћи. Иако је, као обично, тренутак сусрета с владоцем, тако дуго очекиван, испао обичније и намјештепије него што се предсјећало, ипак је све било и пуно пјаног заноса и самозаборава.

Д. је, док се чекао краљ, нервозно шетао, промичући кошчатим прстима кроз бичеве своје просиједе косе. Он се повремено значајно смјешкао. Spreмао се да каже, да одрецнтује нешто велико. Кад се краљ појавио – чула се вика на врху вароши. Д. је нарогушен стао испод славолука, испод својих стихова. Али га је уклонио неко из одбора за дочек. То је био први ударац. Други му је задао сам краљ. Онако брз и нестрпљив он натпис на славолуку, превећ дуг, није ни прочитао, а још мање се заинтересовао чији је то производ.

Иако је давао повода исмијавању и подцијењивању, Д. је био жртва паланачке злобне досаде. Подругивали су му се и смишљали му пакости без стварне везе с његовим слабостима. Исмијавали су га што је пјесник, што је умјетник, без обзира на оно што ствара. Ругали су му се ради ругања, боцкали га и подваљивали му.

Имао је он у себи, упркос свему, неизменљиво нешто, што никакво изругивање, а ни његове слабости, нијесу били у стању да поремете: знао је да охрабри сиромашног ђака да не клоне. Његов предмет у школи – цртање, био је неважан, а и његова улога међу наставницима. Али међу ђацима он је значајно много више. Било је код њега топлине и вјештине да призове и подстакне клонуле ученике. У томе се у њему осјећао сиромашак који се из забитог сеоцета пробио у велики свијет, упорношћу и жаром који постају животном навиком и које никакав неуспјех пе може да обесхрабри.

Баш ту његову црту нијесу хтјели да виде они који су га исмијавали. У њиховом исмијавању и измишљању неких његових црта губио се он читав – нестајало је човјека у целини, чак и оног који себе није био измислио.

За сваког човјека, а и сваку скупину, пајстварније је оно Ја које они о себи створе. Али баш то им људи, противници најчешће нападају: стварно остане, пречесто, само то нападање.

9.

Колашинска гимназија ипак није била тако загушена великим бројем ђака као беранска. Пренатрпаност, недовољан број добрих наставника, уз протекционаштво сваке врсте – све би то, у Беранама, отежавало наставу, чак и да није било распојасаности и дивљачности ученика.

Имало је разлога да се ђаци жале на многе наставнике. Али још би се више нашло код ђака разлога за наставничке жалбе. Као да су се тражили и нашли – наставници махом неспремни, а ђаци самовољни.

Пети разред, у коме сам и ја био, у 1924/1925. школској години, свакако је најизразитији за недисциплину и збрку које су владале у школи и како се оно мало знања с муком стицало.

Због недостатка учioniца и наставника наш пети разред, у којем је било 64 ученика, није био подијељен, као обично, у два одјељења. Да је та гомила била саста-

вљена од најмирнијих ученика и да је имала довољно одличних педагога, она би чак и тада испољила своју дивљу и неукротиву снагу и постала извор нереда и мангуплука сваке врсте.

Разред је одмах осјетио своју снагу и постао чврста заједница, повезана отпором према наставницима и пасјалуцима у које је постепено увучен његов највећи дио. Увијек се нађу ученици који, кад се што догоди, нијесу кадри да одоле притиску наставника него одају преступнике. И у нашем петом разреду било је неколико таквих малодушника. Али они су живјели под таквим притиском, у таквом страху од већине, да су и у за њих најтежој прилици морали да ћуте. Велике разлике у узрасту и годинама – међу нама је било већ младића, повећавале су тешкоће за школске власти, али уливале и страх слабићима и издајцима да ће бити не само бојкотовани, него и премлаћени, за шта се добри разлози увијек лако нађу.

Било је лако створити неред. Требало је да 60 ученика, по спонтаном договору, само почне да гребе ногама испод клупа, или да кашљу и кишу као да су тобож прехлађени. Било је и других начина: сви почну да мрмоље, као да понављају лекцију, или сви дошаптавају оном који одговара – то је, из толико устију, већ била галама.

Дакако, бирали смо наставника, против којег ћемо који начин примијенити. Било је и таквих, пред којима смо били мирни и уредни. Али и то се претварало у добар изговор – да доказујемо разредном старешини или директору како су нетачне и преувеличане оптужбе оних код којих смо правили неред. Своју невиност доказивали смо једнодушно и с тако увјерљивом снагом какву може да има само гомила, тако да су се и директор и разредни често пута поколебали у својим увјерењима, или се повлачили немоћни да открију главне узрочнике нереда. Тих узрочника није било много. Свега петнаестак ученика. Међу њима сам био и ја, више се истичући тиме што бих измислио неки нови спадалук, него што бих га направио.

Сваког наставника који није био Црногорац могли смо се лако отрести передима и подвалама, у чему су на-

ша упорност и довитљивост биле неисцрпне. Али Црногорци се својом пријемом суровошћу нијесу дали. Они су и лако улазили у наше навике и вјештине. Ми смо били ђаци за њих. И они за нас паставници.

Нарочито муке имале су наставнице, поготово што су све биле туђинке.

У току читаве године нијесмо имали редовне наставе ни из једног страног језика, иако смо учили три, француски већ од другог разреда. Наставници из тих предмета сваки час су се смјењивали. Сваки паставник уносио је свој начин и мање-више почињао испочетка. Од тог почетка пије био ни његов претходник много одмакао.

Наставу из њемачког језика, која је била кренула, и која би се с новим наставником могла још успешније развијати да се није радило о таквом разреду, потпуно смо онемогућили. Тај нови предавач била је госпођа Лазовић, родом из неке од балтичких земаља. Сви су држали, међутим, да је она Рускиња, јер је и њена домовина до рата била дио царске империје. Она је била веома образована и с таквим знањем српског језика да се једва осјећало да је страпскиња. Ситна, њежна, с плавим очима, она је и у свему другом била пешто умањено, ублажено. Прстима је стискала перо напрегнуто – чинило се да ће јој се онако танки прстићи поломити; потпетице су јој биле веома високе – могло се уплашити да се с њих сва не разбије. Иако је била нервозна, као већина слабашних људи, била је упорна, не толико у завођењу реда колико у томе да нас одбровољи учењу њемачког. Али што је опа била ревноснија у настојањима и бирању начина, ми смо били утолико гори. Почела је била да нас учи пјесмице у хору, ми смо то претворили у урлање. Онемогућили смо јој и учење конверзације. Писмене смо преписивали. Организовали смо свеопшту лупу ногама. Директор и разредни старешина упадали су неколико пута, водили истраге, кажњавали од ока, искључили двојицу, па морали да их врате на заузимање неких грађана и наставника. Уосталом, та двојица нијесу били кривљи од добре половине.

Али упорна и нервозна госпођа Лазовић је одољевала, док и за њу није дошао пресудни дан.

За вријеме одмора опазили смо неко куче како се врзма око школе. Био је на реду њен час и псето смо јој ставили испод постоља катедре.

Госпођа се попела, забиљежила што треба у протокол. У сали је владала тишина која је и њу зачудила. Можда је и помислила да се разред почео поправљати. Ми смо напето ишчекивали. Час је текао, а опа цукела је ћутала, као да се зарекла да изневјери наша очекивања. Губили смо наду и почели заборављати на нашег затвореника. А онда је неко почео да галами и госпођа је, по обичају, оштро ударила својим потпетицама. Псето је залајало, најзад. У разреду је почео русвај. Госпођа је зграбила каталог и јурнула напоље.

Знали смо да ће одмах дојурити директор Боричић, брзо смо подигли катедру и постоље, извукли псето и спустили га кроз прозор. Директор је долетео сав – овог пута – у искреној ватри: Ха, сад сте долијали, најзад ћемо се и с вама обрачунати! – Изјавио је одмах да ће истјерати сваког десетог ако не одамо кривца и – почео је да броји. Читав разред је почео да доказује како се госпођи претворило, као да псето није ни било под катедром, него испод прозора. Директор је бацио поглед у двориште – добар знак да сумња и попушта – и опазео псето. Читав разред је осјетио да се директор колеба и почео је да се заклиње. Није истјерао никога, али неувјерен, није хтио да нас остави без казне. Почео је да шамара сваког десетог, као што стријељају у рату. Али је ишамарао свега тројицу па је, на наша поновна заклињања, дигао руке и изјавио да ће нам од сада он предавати њемачки. Предавао је само кратко, презаузет другим пословима.

Случај с госпођом Лазовић, која је иза тога напустила рад у нашем разреду, а касније и у школи, није био једини. Један Србијанац и његова жена остали су мјесец дана и једноставно утекли.

Ако смо с госпођом Лазовић могли да се титрамо, с госпођом Угрић, рођеном Њемицом, било је то немогућ-

но, из једноставног разлога што је она била кадра све да поднесе. Истина, она је дошла да предаје њемачки језик касније, када смо већ били – послје петог разреда – раздвојени у два одјељења. Но и тада је било веома тешко савладати ту гомилу, већ навиклу на самовољу, а која се осјећала и заштићеном свакојаким спољним утицајима – племенским, родбинским, па чак и партијским.

Госпођа Угрић била је пуначка, модрикавог руменила, мирних жутих очију и упадљиво широких ноздрва, којима су спољни крајеви били повучени увис, тако да се види онај дно који их раздваја, и то огољен са сваке стране, што је на њеном лицу појачавало израз оних доброћудних, нечим зачуђених ако не и уплашених животиња – срна, крава.

Постоље у нашем одјељењу – тада смо били у седмом разреду – било је већ иструлило, на једном мјесту даска се провалила тамап колико би пропале ноге од столице. Никаква наша удешавања да столица пропадне нијесу успјела да преваре госпођу Угрић: она би увијек пажљиво погледала испред и око себе, као да очима пипа, затим би номјерила столицу и сигурно сјела иза катедре.

Ни друге наше подвале нијесу успијевале. Једаред смо чак расјекли сунђер, налили га мастилом и ушили. Али она прсте није упрљала. Као да је њухом осјетила о чему се ради, пажљиво је пишнула сунђер и без узрујавања послала дежурног да га испере.

На галаму, дошаптавања и слично, госпођа Угрић није обраћала никакву пажњу, чак се чинило као да јој то прија, а и ми смо се понашали тако да би се с почетком њеног часа једва осјетило да је одмор престао, сем утолико што не бисмо излазили из клупа и што би престали појединачни повници а врева постала једноличнија. Тај жубор као да је био уговорен између нас и ње, чак и између ње и читаве школе. У таквом једноличном жубору она би прозвала ћака, замолила га да јој приђе ближе и онда га испитивала. Вјежбање је тешко могла обављати, али се није због тога много узрујавала, као да је била помирена да у тој земљи и у таквој школи и тако нико није кадар да

науци ћаке њемачком, а ни другом богзна чему, него да сва настава има да се обави једино ради неког вишег реда, као церемонијал у цркви, иако вјерници, а можда и свештеници, не разумију саму литургију.

Чинило се да је она до те мјере мирна и равнодушна према свему да ништа није могло да покрене њено равнодушно срце и помјери утврђени начин њеног живота, навикнутог на строги ред и чистоћу.

Таква је она, колико се видјело, била и у породици. У граду су сви, због тога, говорили за њу: Права Њемица. Тиме су хтјели рећи да се њен народ одликује уредношћу и тачношћу, али и безосјећајном стрпљивошћу.

Међутим, она није била таква, и испод ове уређене мирноће крила се необично осјећајна природа. За ту њену осјећајност једва ако би могао бити доказ у томе што је касније нервно обољела, или у њеној скоро болесној њежности према својој дјечи, кад би ова западала у тешкоће. Њена осјећајност и њежност дале су се одмах опазити у нарочитом, тананом разумијевању за невоље ученика у овој дивљој и туђој средини, за шта нијесу, у тој мјери, били кадри чак ни наши људи. Она је, као неким посебним чулом, докучивала да овај ћак није могао да научи због тога јер далеко станује, онај јер нема погодног стана, други опет јер мора да помаже код куће. То њено поимање било је утолико и дивније и необјашњивије што таквих тешкоћа ћаци у њеној земљи свакако нијесу имали и што се она никад није поближе распитивала о ћачким тешкоћама. Било је довољно да јој се с двије–три ријечи наговијести о чему се ради. Погледала би у ћака оним њеним увијек мирним а зачуђеним очима и одгађала испитивање за други пут, кад ће ћак бити спремнији. Слабе оцјене скоро није ни давала, схватајући ваљда да у таквим околностима то не би много ни помогло, а вјероватно се и сама прилагођавајући општем курсу да је најважније ако што већ број ових сељачића у опанцима, прљавих и дивљих, сврше школу, па ће већ касније у животу сваки да се снађе, а буде ли некоме баш требало стран језик, сам ће се већ о томе постарати. Ти дјечаци ће,

чак и такви какви изиђу из школе, ипак бити углађенији од њихових оцева. Од њих треба и да почне цивилизација, какви су да су.

И доиста, ниједан од нас није изнио из школе такво знање неког страног језика да би могао касније да се њиме служи, макар за своје студије. Чак ни они најбољи, који су с љубављу учили неки језик, нијесу се удаљили од веома скученог и мртвог школског знања, које се сводило, на крају крајева, на то да се осигура добра оцјена. Уосталом, нијесмо имали ни једног наставника, у дужем периоду, коме би баш струка била језик који предаје. А то се односило често и на друге предмете. Изузетак од тога биле су једино математика и физика и национални језик, па је и знање из ових предмета било нешто боље. Наставници – добрим дијелом недипломирани, сами зависни од разних обзира, имали су онда и они обзире. Школа је била једно повезано и неразмрсиво клупко интереса и утицаја, свакаквих сем школских и педагошких. То је више била борба, него учење. Борба са свим и свачим, али понајмање за стицање знања.

Чудно је, али с доласком шестојануарске диктатуре* прилике у самој школи као да су кренуле набоље. Ако ништа, свакојаки и супротни утицаји су се смањили и појачао се административни ред и дисциплина. Сада су бар сви наставници постали зависни од једне силе, а не од многих, као раније.

Негдје у то вријеме за директора је био постављен доктор Анте Мишура, Далматинац, човјек веома озбиљан и неподатљив утицајима. Он је био од оних непријатних а упорних радника, чија се невидљива рука убрзо осјети. Иза њега нијесу стајали ни мјесни ни партијски утицаји, а како му је знање – нарочито из латинског – било обимно и темељно, није морао ни у том погледу да се повлачи и стиди. Очито човјек навикнут на ред – одмах су

* Краљева диктатура, наступила с укидањем устава и парламента јануара 1929. године.

га сви омрзнули, и наставници и ђаци. Али нико се није усудио да устаје против њега.

Не значи да је диктатура послала Мишуру, а нити је он у њој нашао своје вријеме. Мишура би заводило ред у сваком случају. Он га је заводило као школски ред, независно од политичких тежњи диктатуре, које су се, и иначе, почеле осјећати од првог дана њеног наступања – у истицању националистичког и монархистичког духа у настави и у потискивању наставника који би могли изгледати непоуздани. У сваком случају, вријеме да се стање у школи поправи сазријевало је већ и због тога што су постојећи односи постали неподношљиви и за ђаке и за саме наставнике.

Каснији сукоби у школи били су друкчије – политичке – природе, између режима и његових носилаца у школи и лијево оријентисаних ђака. Али то вријеме се једва слутило док сам ја био ђак. Сукоби у моје вријеме били су друкчији: између дивљине и насилног реда. Они су били предигра оних каснијих. Из једне борбе ишло се у другу.

Као и иначе, облик се развија из облика, тако да изгледа као да каснији потпуно потиरे претходни.

10.

У овој земљи се вјеровало у виле, вјентиге и вампире више него у неког замишљеног и недокучивог хришћанског или неког другог бога. Тај бог био је само једна од приказа – добар према добрима и зао према злима. Христос и Марија нијесу били много стварији, овдје, од добрих привиђења. Крст је био добро знамење да се одагнају привиђења и за истребљење вјере коју су турским и људи које су Турцима називали.

Хришћанска религија, чије је изучавање трајало и трајало из разреда у разред, претварала се у мање или више досадан предмет, већ према наставнику и градиву које је изучавано.

У трећем разреду учена је, веома исцрпно, читава црквена служба као да смо се спремали за попове. Поп Ја-

гош Симоновић упорно је захтијевао да ђаци науче службу ако и не баш као сами свештеници, а оно толико да би могли у цркви одговарати. Мршав и строг, савјестан и осјетљив, он је веома држао до свог угледа и био горд, као већина попова из његове генерације, на китњаста начин говора и убјеђивања. Он није могао, због свега тога, поднијети да се његов предмет учи површно, а није хтио ни да даје слабе оцјене из – вјеронауке. То је доводило до веома напраситих испада, којих се он једва устезао, јер је морао да остане благ, колико-толико – у складу с учењем које је исповиједао... Све је то било угодно не само да се његов предмет мало учи, него и да њега једимо. Градиво које је предавао било је и без његових нетрпељивих настојања такво да је чешће подстицало на закључивање о излишности вјерских церемонијала и молитава, него на оправданост саме вјере.

Па ипак смо почињали да вјерујемо. Неко мање, неко више; неко кроз култ, неко будући противу њега. Ми смо већ из народских вјеровања донијели вјеру у добро и зло и у њихову борбу у свијету и у човјеку. Нова – хришћанска – наука мање је то уклањала, колико побуђивала – својим учењем о патњи и милосрђу и о замишљеном Богу – на излишност сваког култа.

Отпочео сам, пред читавим разредом, разговор са Симоновићем баш о томе: није важно да ли неко иде у цркву и моли се, него да ли – вјерује. Упорно сам остајао при своме. Други су ми одобравали. А како сам уз то слабо знао његов предмет, истјерао сам Симоновића из стрпљења и наљутио. Осјетио сам као да ме он мрзи. То је било нетачно, разумије се. Али сам ухватио и његову слабу тачку – стрпљење. Хтио сам да му се осветим. Освета је испала спонтано, сама од себе.

Добар у свему другом, имао сам слабу из његовог предмета, за који се знало да се из њега не добија слаба оцјена за поправни испит. Али како сам ја јавно подцијенио предмет, било је очито да ће ме поп оборити ако не научим. У току три-четири дана научно сам све и јавно се да поправам. Прото се брзо увјерно да ја предмет знам.

Био је очито задовољан, али га је једило што не гледам у њега док одговарам. Мени је он био непријатан, с његовим сладуњавим савјетима, с уображеном рјечитошћу и нервозном кичељивошћу и ускопистио сам се да га не гледам. Ухватио ме је за браду, дизао ми главу, али га нијесам погледао, чак сам и зажмурио. Почео је да виче, грди, али све је било узалуд. Чак ме је и за уво чупао...

Ако је Бог и неизбјежан, чему његове нестрпљиве и наметљиве слуге?

Симоновић је био, уствари, само црногорски свештеник – истина, школован и постојан у догми, али и навикнут да се млађи и подређени покоравају његовој вољи и његовим схватањима. И тада и послвије, он је био веома активан у политичкој борби. Касније, послвије диктатуре, припадао је владајућој партији, чак био један од њених мјесних вођа. Али у рату, на чуђење многих, пришао је комунистима и, мада грудоболан и слабуњав, издржао је до краја, кроз све тешкоће. У његовом учењу, истина не вјерском, него националном, било је: треба увијек и безусловно бити противу окупатора домовине, и он је био. Ако је Симоновић онда био доследан бранећи култ – своје одежде, молитве и кандила, био је и сада, у рату – у својим националним вјеровањима.

Ми смо расли, а и вјерски проблеми – у разним видовима за свакога, али све обилнији и сложенији.

Ако има Бога, зашто су људи међу собом тако сурови, себични и зли?

Ако нема Бога, зар онда није све дозвољено?

Оваква питања не би имало никаквог смисла поставити Симоновићу, чак и да су тада била нарасла у нама. Ако не би могао да одговори, или не би случајно био склон распри о томе, он би нас једноставно ућуткао.

Прото Бојовић, у Беранама, кад смо већ били у седмом разреду гимназије, био је погодна личност баш за такве распре. И то не само због тога што је предмет који нам је тада предавао био хришћанска догматика и етика, него још више због његове личности.

Бојовић је био веома разложен, начитан, а уз то ље-порек. Да је то било вријеме великих црквених бесједника и да је ово била земља за такво што, његова говорничка слава далеко би премашила границе његове епархије. Он је говорио тражећи али и налазећи живописне и упечатљиве изразе. Говор је из њега текао као бистра вода, или као мед – како кажу у народу. Уз то је имао и блиједу, као испаћену физиономију и био познат као човјек потпуно непорочан и неуплетен у мјесне политичке кавге и сплетке. Његов лик финих црта, као вајан унутарњим мукама, с невеликом и његованом, али не кицошком брадом, уливао је и повјерење и привлачност.

Ријетко је ко од нас сумњао у постојање неке силе која као закон постоји у свим стварима, друкчије речено – вјеровали смо у Бога. Али су нам важнији од тога били докази о тој сили, које смо тражили на све стране.

Прото Бојовић се није љутнуо, а ни запањено, кад смо му тражили доказе о постојању Бога. Изгледа да је то сматрао сасвим природним питањем, утолико прије што је долазило од младих људи. Одговарао је мирно и разложно. Докази су му, углавном, били слични онима код Достојевског: милосрђе, које неизбјежно постоји у човјеку, доказ је и постојања Бога. Доказ тај био је веома мутан, али увјерљив – за оне који су хтјели да вјерују. Човјек осјећа шта може, а шта не може да чини, у њему постоје неке моралне препреке. То и јесте Бог. Доказе о Богу треба најприје тражити у човјеку, у његовим унутарњим етичким категоријама. Постојање тих категорија доказује да нешто недокучиво и унапријед дато одређује човјекову судбину. Ови и слични докази нијесу казивали ништа ново, њихова снага била је више у начину како су казани – у лијепом и стрпљивом и – ако би се тако могло рећи – племенитом излагању.

С разлогом се могло очекивати да ће прото Бојовић бити збуњен, ако му се, насупрот његовом доказивању постојања Бога из саме човјекове природе, супротстави поставка да природни закони, који одређују све, управљају и људским удесом. Он није порицао те законе и њихову

улогу у људском животу. Он је једноставно примијетио, да постојање тих закона, самим тим што човјек није кадар да их промијени, доказује подређеност његовог живота силама од њега независним, које неки зову божанством, а други – природом. Он, човјек, моћан је, гдје може да одлучује, тојест у својој судбини. Ту се и налазе докази о његовој божанској моћи, па и о постојању Бога. Одређујући унеколико свој живот, човјек поступа као да је и сам божанство. Додуше, он и то чини по вишим законима. Али сам он такође одлучује какав ће бити његов живот, односно његов живот међу људима. Опет се све, код прота, сводило на човјека – у њему је све и он је доказ и својих божанских одлика и самог божанства.

Таква протова излагања као да нијесу била у складу не само са средином, у којој је било веома мало милосрђа, него ни с његовом улогом свештеника – с епитрахилјима, молитвама и кандилом. Онако висок и рано омршавио и осиједио, он је на олтару, у старом манастиру Ђурђевим Ступовима, дјеловао као скинут с фреске.

Али какве су везе имали његови разумски разлози о постојању Бога с овим церемонијалом који би био смијешан, кад иза њега не би стајале мутне потребе маса за симболима и наслагана историјска традиција? Прото Бојовић није наводио никакво чудо као доказ Божјег постојања. Он је говорио: И без церемонијала људи вјерују, из самих себе. Церемонијал је само ради тога да их опомене на њихове божанске дужности у њима самима. Тај церемонијал он је обављао с истим оним уношењем с којим је доказивао и постојање Бога. Свечи су за њега били људи који су чинили добра дјела, проповиједали праведност и милосрђе, па их зато и данас номињу као примјере.

Излагања прота Бојовића била су сасвим у складу с младићским расположењима за правдом и милосрђем. Он није ни у ком случају могао непосредно утицати у правцу нечијег одређивања за комунизам. Али је будио велике мисли и осјећања о правди и милосрђу, преко којих се – уз друге елементе дакако, нарочито уз утицај

стварности – касније, бар што се мене тиче, ишло и ка комунизму. То је било чудно: протина излагања била су усмјерена ка одвраћању од комунизма и од сваког насиља. Али су настојања на правичности, равноправности и милосрђу подстицала на размишљања и на напоре да се оствари свијет у коме би то било стварност...

Увијек сам, касније, осјећао у себи неки неплаћени – комунистички – дуг према Достојевском и према проти Бојовићу, који се нијесам усуђивао ни себи да признам. Они су подстицали на праведност и милосрђе. Зар и први пориви ка комунизму нијесу били да се уклони свијет насиља и неправди и оствари један друкчији – свијет правичности, братства и љубави међу људима.

Ако је Симоновић тражио да се усваја оно што он каже као представник цркве, прота Бојовић није тражио ништа, чак ни да се у Бога вјерује. Он је сматрао да људи и тако и тако морају у нешто да вјерују, а његово је било – као и сваког другог човјека – да их подстиче да буду вјеровању, односно у милосрђу и правичности, што доследнији.

Симоновић се у грађанском рату нашао на страни комуниста. То је било неочекивано за оне који га нијесу ближе знали, с обзиром на његову дотадашњу политичку припадност. Међутим, постојан у својим националним увјерењима, он је уствари поступао досљедно себи. Прота Бојовић је у том рату остао по страни, не помажући активније ни једну ни другу страну, а свакако се колебајући, као и други. Остајући по страни, и он је, свакако, био досљедан неким својим начелима.

Разумије се, сам живот је далеко јаче подстицао од икаквих проповједника, оне који су били склони да се одупиру насиљу и суровостима.

Палачанска злоба била је безобзирна и према властитим светињама.

Све цркве у Црној Гори зидане су од тесаног и тврдог камена. Махом су млађе, из доба ослобођења од Турака. Оне су мале, сличне једна другој, али особене и складне у својој тврдој и скромној љепоти. Једног дана оне ће бити

бизарни и речити споменици о мучном ослобађању и сиротом успону једног сточарског народа. Служиле су као скоро службена сабиралишта, и то једино о светковинама и обредима. Каване су биле далеко привлачније и посјећеније. Но то је увећавало, бар на ријечима, на поштовање према црквама, као нечему завјетном и у националном погледу.

Па ипак, то поштовање према цркви није омело панланку да понизи људско биће у једној дјевојци.

У Колашину је живјела малоумна, бангава и дебела служавка, родом из Мораче. Њу је замамио у звонару неки варошки мангун, усред бијелог дана. Неко је то опазио и, од уста до уста, пола вароши је изишло на прозоре, на врата и на улицу, не да брани светињу од скрњављења, него да ужива, да сеири у бруци. Све је било као поручено за скандал: црквица и звонара су истурене на заподињу изнад града, учесници су особе не сасвим нормалне, а дојављено је и полицији – два жандарма се запутише цркви. Оног мангуну јави неко од његових пајташа и он поче да бјежи кроз башту, с панталонама у рукама и наочиглед свију. Несрећници пак поведоше преко чаршије. Добацивали су јој, али не псовке, него грубе шале. Она је ишла мирно, чак и без стида, као да не схвата о чему се ради. Ухватили су убрзо и љубавника, али он је ишао смијући се, одговарајући на добацивања и хвалећи „врлине“ љубавнице.

Све је то било одвратно. И учешће скоро половине варошана у нечем таквом, и сама замисао, и чин, и расплет. А изнад свега изругивање над несрећницом. Зар људи морају тако предано уживати у гадостима – ако већ нијесу кадри да не указују прстом на прљавштине својих ближњих, да бар не уживају у њима! Они су се на ријечима згражавали што се тако шта ради у звонари, а баш их је то и голицало. Они причају да је звонара опогањена, а уствари им је стало до уживања у гадостима. Све друго као да им није ни важно. Нико није не само видио, него ни помислио да дјевојка и није крива. Слабоумна, она не разумије, заведена је, а тијело и жеље су и њој дати. Држа-

ње маса је било одвратније од престапа њих двоје, а сви учествују у гадости, и то с уживањем. Они се згражавају над малоумном несрећницом – а шта се све не догађа у њиховим брачним постелима? Какве све гадости они не чине, и то свјесно, својим ближњим?

Зар је такво то биће, саздано по облику Божјем?

Колашински паланачки дух био је суров својом огољеношћу. Берански је био поганији, својим префињеним смислом за измишљање, за интригу и за увредљиве, убитачне надимке који остају за цио живот.

На врху Циганске махале живио је неки Лутво, хамалин и слуга за све. Рад му нико није плаћао, него му је давано као од милосрђа. И његова мајка послуживала је гдје стигне. Лутво је био ситан младић, радин и склон свађи. Био је падавичар и добијао је често нападе.

Најстрашније је било што му, док је наступ трајао – док се он грчи и бали, нико не би помогао. Он би лежао тако скоро по читав сат, да нико на њ не проспе ни канту воде, а камоли да га подигне и склони. Свијет би се радо знало скупио. Већина је гледала његово трзање скамењено, а било је и таквих који су правили шале: Неће тој сорти бити ништа; да га боли не би се тако праћакао; стигла га је нечија клетва; а може поган да изије колнко двојица... – Дешавало би се да се Лутво и искрвави о шљунак, а да га нико у томе не спријечи. Кад би дошао себи, сио би на земљу и остао тако дуго, споро се опорављајући и као постиђен. Тек тада би грубе шале и добацивања учестили, као да је за оне који су то чинили било нарочито уживање да и он чује њихове досјетке. Сав сломљен, Лутво би прибирао снагу и ћутке, брзо тетуралујући, бјежао испред очњу свијета.

Лутво је био неповјерљив, нерадо је ступао у разговор, увијек очекујући подвалу и исмијавања. Хтно сам да будем друкчији с њим него они који су му се ругали. Он је полако стицао у мене повјерење, а његовој мајци почело је бивати мило кад наиђем.

Али моме самарићанству је убрзо задао ударац баш онај коме је оно било намијењено.

У близини Лутва становао је неки Јелић, учитељац, већ одрастао, веома снажан црнпураст момак. Кратке шије, широких прсију и јаких мишица, он је био забичио, насилно се држећи према читавој школи и околини.

Затекао сам Јелића гдје се хрве с Лутвом. Несрећни Лутво није био ни приблизу Јелићеве снаге. Али изазвао, избеумљен и увријеђен, стално је пристајао, па чак и изазивао Јелића да се хрву. Јелић га стегне, понесе и онда грубо тресне о ледину. Јелић је уживао у испољавању своје снаге над слабачким болесником. Усудио сам се да се умијешам. — Нема смисла да ти тако јак... – Јелић ми је осорно одговорио да се губим својим путем, сав предан уживању у очитом тријумфу своје снаге. Али Лутво, ваљда изазван мојом тврдњом да је слабији, кидиса на мене. Сав онај накупљени бијес он изручи наједном и искежен, јурну да ме бије. Побјегао сам, док се он бацао за мном каменицама.

И послије тога сам га сретао. Није ме нападао. Чинило ми се да му је и криво што ме онда напао, али да би, баш због тога, ако бих му пришао, поново кидисао на мене. Живот, људи, толико су га огорчили, да му је већ било свеједно да ли ће да насрне и на неког кога не мрзи.

Био је још један муслиман, који је служио за свашта – да носи цакове, цијепа дрва, риба патосе, преноси креч и пржину, окопава баште. Право име једва ако му је ко и знао. Сви су га звали Пометина. Сама ријеч значи постељицу коју крава избаца телећи се.

Нико не зна да нађе тако ужасна и тачна имена као мала варош. У њима нема ни трукне милости и она постају коначна, као извршена смртна осуда.

А најпотресније је било да је овај човјек самог себе тако звао и да се помирио са својим надимком. Вукао се, доиста, дуг и мршав и непојмљиво попустљив и добар. Имао је много дјеце коју је с муком исхрањивао. А био је неуморни радник, иако мало спор, онако гладан и истрошен. Никад нијесам видио дубље и људскије туге у очима и коначније свијести о безизгледности свога сиромаштва и несреће. Једном је рекао: Ето, отегао сам се као поме-

тина, једва го живот вучем, а толико уста код куће зијева, чекајући да им ја, овакав, нешто у кљун турим.

Па шта је циљ живота овоме човјеку? Да се прехране, да би могао прехранити друге, дјецу и жену? А они ће чинити исто, кад одрасту, и бити исто таква голотиња, просјачити и вући го живот, несрећни што морају да му дуго ишчекују свршетак.

Занатских радника је било у граду. Али они су сањали да постану мајстори, смишљали су пакости сељацима за забаву паланке и презирали праву, безнадежну сиротињу. Они су највећма издијевали имена којима су људи убијани.

Живјела је у Беранама нека наставница женске школе, старија дјевојка, у свему нескладна; превисока, крупних удова, дугачке главе. Прозвали су је Ићиндијом. Тако се зове код муслимана предвечерња мујезинова молитва, која је веома отегнуте арије. Дјевојка је била несрећна због тога, а уколико се противу тог назива више бунила, утолико су јој га упорније добацивали. Понеко би је чак, као из незнања, ословио с – госпоћице Ићиндија. Паланка је наступала неумољивије уколико је питома ћуд ове дјевојке била неисцрпнија. Због тог надимка сав њен живот текао је несрећно и изгубљено. Који би момак прошетао с дјевојком чије је име служило за поругу цијелој вароши? И њему би пешто прикачили. А ко би се оженио таквом дјевојком?

Такви надимци, измишљања и посприце дају се као из шале и без злобе. Они који такво што издијевају не мисле зло и погано. Они се играју, забављају. Али се зло и гадост догађају и онима на која се таква подругивања одnose и онима који их чине. И једни и други се утапају у гадости и огорчење.

Ако вјере нијесу биле cadre да учине људске односе бољима, ако то нијесу били кадри ни толики ратови и буне, можда се донста и не може ништа учинити? Па ипак људи чине и успијевају, макар мало. Која је то само сила што ће извршити велики преокрет?

Млади људи – свака на свој начин, постављају питања и траже решења. Изгледа да је у непрестаном тражењу и само решавању. Али свака у свом времену тражи баш коначно решење. Поготово млади људи, незадовољни односима које су затекли: опи међу њима који су довољно снажни и одважни да друштвеној стварности погледају право у очи.

11.

Нема ничег свјетлијег и ненаметљивијег у овој земљи од сестринске љубави. Црногорске мајке воле као и сваке друге, с тим што су од многих других кадрије да прегоре дјецу, особито у ратовима и погибијама. Мајке су мајке и у Црној Гори. Али Црногорке воле браћу – чак и рођаке ако рођене браће немају – љубављу у којој има женске осјећајности у најчистијем и најнечулнијем виду, а и исконске неодољивости да се одржи лоза из које се потекло. Овај камени и огњени језик који као да не зна за тепање, у сестринским устима сав се претвара у несхватљиву мекоћу и гугутање. Сестра није нешто веће од мајке. Али није ни мање, пего – друкчије. Она има више непосредне и нерасудне врелине у љубави за братом. Сестра се свађа, али не посвади се с братом. Она не дијели с њим имања. Према њој род нема обавеза ни она према њему. Она само даје и прима љубав и милост. Љубав њена је чиста од свега, сем од – љубави, од крвпе везе. Та љубав је у навици, у нагону, нешто дато, наслијеђено. Она не јењава, него као да расте с годипама, са смртима и погибијама. Она је непрестано и неограничено жртвовање и сласт што се још увијек могућно жртвовати.

Такву љубав у дјетињству и младости ја и старији брат Алекса-Бећо једва ако смо осјетили од рођакиња. Наше сестре биле су много млађе од нас, и тек кад смо већ били одрасли, осјетили смо сву чежњиву силу сестринске љубави.

Љубав међу браћом је нешто друкчија, иако може бити и ништа слабија. Љубав између брата и сестре не запа-

да никад у велике тешкоће. Она међу браћом ријетко кад је без тешкоћа. Браћа се свађају као дјеца, па као момци, па као зрели људи, и то око свега – у игри, око старјешинства и око имања. Браћа се и тешко помразе. Но и тада међу њима остане неугашена искра љубави – од исте су крви и племена и дужни да ову продуже упркос свему.

И ми, браћа, свађали смо се као и сва сељачка дјеца. Али као што увијек бива кад се улази у неко ново стање, стари начин – у овом случају наше свађе, мора да се промијени, било што ће мјесто њега доћи нови, било што ће се он сам у тој мјери размахати и наметнути те разорити и односе на којима се заснивао.

Сада, у Беранама, наше свађе су биле честе као и некада у дјетињству, иако смо се ми сами већ били промијенили. Старији брат је већ био младић, а ја нијесам више био дјечак. Кавге и туче биле су некад саставни дио игара и других сељачких дјечјих односа. Сада је, пак, он мој отпор примао као увреде, а ја његове ђушке као – батине. Сад нијесу могле ни увреде ни ударци да се брзо заборавају.

Ја сам постајао самосталнији, а читањем су се и моји појмови брзо мијењали. Али промјене код њега биле су много дубље. Он је нагло крупњао, већ је био момак који се бријао, носио кравату и огромну косу. Удови су му постајали снажни и сваки мишић се издвајао. Од слабуњавог дјечака он се претварао у снажлог момка; његова осјећајна нарав постала је трипелива, али с наглим провалама гњева. Он је могао да трпи, али само док му не прекипи. Било је очито и да га занимају жене. Он то чак није ни крио, отворен у свему.

Те промјене у њему још и некако би биле сношљиве, да он истовремено није дошао у сукоб с читавом беранском средином. Није се овдје лако постајало ни младићем, нарочито дивља и слободна личност. Брат је најприје, увријеђен у поносу, дошао у сукоб с разредним старешином. Онда се тај сукоб проширио и на друге наставнике. Био је доведен у мучан и несносан положај.

То се није догађало само њему, него и другим отвореним и наглим младићима, нарочито онима из планина, и често се свршавало или неким грубим испадом, који би довео до истјеривања из школе, или до напуштања школовања. Сви услови и односи били су такви да је, нарочито између одраслијих ученика и понеких васпитача, могло долазити до мржње и сукоба.

Брату је наједном све постало преуско и несносно. И школа у којој би сваки час био изазван да плане; и мали собичак у који је морао да сабија набујалу силину; и полусељачка одјећа у којој се осјећао понижен, јер је тежио к отмености и истицању; и очево тврдичење; и моје кочоперење да му будем раван; и паланачка ускоћа, сива и без доживљаја, без других жена сем истрошених удовица и келнерица. Он је осјећао да је за нешто више и боље, а ту није могао ништа да постигне.

Тада се изродио и задњи, једини велики и незаборавни сукоб међу нама. Догодило се то о божићним празницима, у родитељској кући. У распри због неке ситнице он је насрнуо на мене. Кућа је била пуна гостију и чељади. Оп није могао да отрли пркос млађега, а ја – батине. Зграбио сам нож са стола. Убод у његову бутину био је и дубок и широк – крв је залила собу и све мисли и представе у мени. То се догодило скоро случајно, као вјероватно већина злочина. Узевши нож без намјере да убодем, више га из стида нијесам могао бацити, а он из сличних разлога није могао да одступи.

Можда је баш ово био повод, ужасан, да се наши односи преломе. Никада иза тога он није насрнуо на мене. Изгледа да је схватио, наједном, да сам и ја већ толико зрео да се сукоби са мном не могу решавати батинама.

У нашем односу, отада, било је увијек помало туге, уз бучне шале и веселја кад би се срели, уз неодољиву жудњу да се не растајемо... А морали смо живјети одвојени. И коначно се одвојити, с његовом погибијом у октобру 1941. године...

Скоро истовјетна историја догодила се између мене и млађега брата.

Био сам у седмом разреду гимназије, у прољеће 1928. године. Млађи брат, Миљивоје – Мињо, био је са мном на школовању у Беранама и између нас дошло је до свађе: почео сам да га тучем, а како се бранио, нијесам могао да се зауставим. Ударао сам га грубо, из све снаге, песницама у леђа и шамарима. Попустио је, најзад, а ударци су још падали. А онда је плакао, као што плачу велики људи, увријеђени, а – немоћни... Сјетио сам се: тако је било мени кад је мене старији брат тучао, у мојој петнаестој години. Сада се исто понављало, само сам ја био онај старији. Никад се, иза тога, нијесмо посвађали. Али та туча, стварно једина и последња, није се дала заборавити. Али он је заборавио – стријељан је на Јајинцима 1942. године, послје дуготрајног мучења у полицији и јединих ријечи које је мучетелима допустио да унесу у његов записник: Желим да умрем поштено и због тога никог нећу да одам...

Пребродивши те тешкоће, љубав између нас браће несметано је расла, не ударајући ни о какве препреке.

Најприје је то било узајамно исповиједање, нова сазнања и разговори без краја.

У љето 1926. године ја и старији брат смо били веома блиски. Живјели смо различитим животом: он је јурио по селу на сједнике и по планини на завјетнине, а ја сам читао и пецао пастрмке. Али то је био заједнички живот, у коме је сваком другом исповиједао своје доживљаје, сматрајући их потпуним тек ако их с њим подијели.

Славали смо заједно, у колибици код тора, у роси и мјесечини.

У ноћи, чим бисмо легли, он би се понекад извукао и одлазио у село, код неке сеоске снаше. Ја бих одмах, уморан, заснао. Враћао се у зору, будио ме и причао, не кривајући ништа. Онда бисмо опет заспали. Једном му је једна таква жена, кад је одлазио, ставила непримјетно у џеп два кувана јаја. Он се смијао томе, као нечем дјетињастом и простодушном: хтјела је да му се на неки начин захвали на њежностима. У Црној Гори је интимни живот недоступан другима – Црногорци су у томе махом строги и нада све затворени. Кроз брата, упознао сам и тај жи-

вот и држање људи и жена. Затвореност је била само нешто спољње, за околину и строгост према себи, испод тога – људи су вољели и патили као и другдје. Будући су Црногорци били људи. Тако и брат.

Братове тешкоће у Беранама су се повећавале. Био је оборен да понавља разред. Његово огорчење према професорима, школи, средини – стално је расло. Не питајући оца, он је усред зиме, 1926. године, узео исписницу и с нешто новца отиснуо се у свијет. Зауставио се тек у Београду. И тај разред и учитељску матуру свршио је у Београду као један од најбољих. Нова средина, у којој се осјетио слободнијим, преломно је дјеловала на њега.

По повратку из Београда постао је отмјенији у пачину живота и избирљивији у љубави. Није више хтио да живи у нашем селу, у дивљини, него је отишао на ново имање крај вароши Бијелог Поља. Он се већ одијевао кицошки. Онако блијед, дугих и густих вјеђа и изражених црта, под широким црним шеширом који је све то истицао, брат је био лијеп мушкарац и жене и дјевојке су се грабиле око Београђанина.

У јесен 1927. године ја сам се тешко разболео од тифуса. Брат је био у Београду на задњој години школовања. Његова писма, која сам читао тек послје болести, открила су и мени колико је његова брига била потресно дубока. Његово писмо, писано кад је сазнао о мом оздрављењу, одисало је утолико већма тугом што је исказивала јуначку радост.

У ту нашу љубав уливали су се и други елементи – политички, мисаони, психички, чинећи је још чврћином и живљом.

По његовом повратку са школе из Београда, у љето 1928. године, он ми је причао о демонстрацијама код „Руског цара“. Хотела у Београду. Демонстрације су почеле против Нептунских конвенција¹ као антиталијанске, а

¹ Уговором између Југославије и Италије, склопљеним 1928. године, веома непопуларним у Југославији, Рајска, Задар и др. били су коначно признати Италији.

онда су се у њих умијешали комунисти и други противници режима. Насртај жандармерије заопштрио је сукоб, тако да су демонстрације најзад добиле унутарњи, умјесто спољњег значаја. Нешто из свог необузданог темперамента, а нешто и због мутног политичког незадовољства, помало националног, а помало социјалног, брат је упао у демонстрације и био згњечен гомилом коју су пуцњеви сабили у подрум хотела. Изнијели су га онесвијешћеног и на ваздуху је дошао к себи. Један жандарм је рекао: Да ја томе раскопам главу кундаком, биће онда други паметнији. – Али је болничар спречио жандарма, убацивши брата у ауто.

Те демонстрације биле су наш први и велики заједнички политички доживљај. Ја сам их доживљавао и кроз љубав за њега. Против постојећег стања мене је покретало нарочито то што је жандарм хтио, из чистог мира, да дотуче брата послуже нередом, и то нерода који су били патриотски.

Али други догађај био је за нас далеко значајнији. Било је то убиство Стјепана Радића и другова у Народној скупштини у Београду, у јуну 1928. године.

Убица је био Васојевић, Пуниша Рачић, родом из села Слатине у близини Андријевице.

Рачић се у вријеме избора мотао по Беранама, нарочито пазарним даном. Дежмекаст и црн, ноткресаних бркова и са златним ланцем преко прслука, он је исто тако могао бити сточни трговац и кафеџија, као што је био народни посланик. Уствари, био је комитација и политички убица. Он је био познат као свађалица, лак на оружју. И ја сам га видио кад се свађао испред каване, сав црвен, с политичким противницима, дерући се: Ко лаже, оца му његовог! – Он није живио у свом крају и појавио се једино око избора. Затим су одјекнули његови пуцњи у Скупштини, који су смртно ранили и онако слабашну и недозрелу слободу.

Ја сам тада – већ од шестог разреда гимназије – читао новине. Ниједан ђак у гимназији није то чинио. Професори су на то нерадо гледали. Новина „Политика“ тада је

објављивала стенографске биљешке из Скупштине и ја сам их стално пратио. Утицај Стјепана Радића незауствљиво је растао код простог свијета, због његове вјештине и упорности у критици, а још више због незадовољства црногорских маса, чак и најрежнијих присталица Уједињења. Стварна власт фактички је већ била у рукама полиције, док су се политичари од избора до избора надвизивали у обећањима. Корупција, пљачке државне имовине, афере сваке врсте, продавање чак и националних интереса, говоркање о мучким убиствима, луксуз шачице богаташа и разврат у врховима – гласови о свему томе, и то увеличани, допирали су и овамо, у забота села и варошице. Обичним људима, незараженим партијским страстима, тада је Радић, иако само вођ хрватских сељака, изгледао као будна савјест читаве земље.

Било је очито да је Рачић, потезући пиштољ тобоже због увреде коју му је нанио радићевски посланик Пернар, нишанио у Радића, у Парламенат. Пуцањ у Скупштини направио је од Радића мученика слободе у очима свих поштених људи. Али је и Парламенат морално поткопао.

И ја и брат смо били, сјећам се, погођени убиством Радићевим. Осјетили смо да се тиме догодило нешто значајније и злокобније од убиства једног политичког вође. Чак нијесмо имали ни већих илузија у краља, да би он могао учинити нешто чиме би помогао поштену ствар. Уосталом, шапутало се да је Рачић повезан с двором. Краљева посјета рањеном Радићу у болници, чинила нам се извјештаченом. Чему то? Што краљ не учини нешто велико? Он једини то може. Али он није ништа велико учинио. Он, краљ, двор – добијао се утисак – био је на челу завјере противу Парламента.

Мене и брата није повезивала само потресна братска љубав, него већ и заједнички отпор према датом уређењу и приликама. Тај и такав однос се кроз дуге године, могао само учвршћивати, без обзира да ли смо били одвојени

или заједно. Различитим темпом смо се политички уобличавали, али – у истом правцу.

Наша љубав је и тиме чвршћала. Ничег није било што би нас раздвајало, а све нас је спајало. Без љубави према њему канда не бих знао шта је права љубав, коју ништа не може да разори и баци у заборав. Можда је и њему смрт од метака била лакша, ако је имао времена да на моју љубав помисли.

Наша љубав је постала основа око које се сплела и љубав међу осталом дјецом. Чак се и однос између оца и мајке средио и постао лијеп узајамном пажљивошћу. То би била велика срећна породица – да затвори, прогонства и погибије нијесу истрзали час једно час друго из њене цјелине.

Али ако је наша љубав окупљала, наша схватања повукла су осталу дјецу. Тако је било с млађим братом Миливојем. А онда и с осталом дјецом која су пристизала. Једно за другим у нашој породици је од нас седморо дјеце временом постало седам комуниста.

Такав је био пут и таква судбина и других црногорских, и не само црногорских породица. Једно друго је вукло љубављу и схватањима – у борбу и у смрт.

Но ако би ма ко дошао у додир с нама двојницом, а и иначе с нашом породицом, макар колико био близак некоме од нас, одмах би се осјетио издвојен, пред затвореним кругом у који је било немогућно продријети. Шале овог породичног круга, његове опаске, наслућивања, мисли, игре – све је то било непојмљиво и одбојно за друге. Моја жена Митра увијек се осјећала усамљеном и несрећном међу пама, иако су је сви вољели и пазили.

Канда је увијек тако гдје је много међусобне љубави и гдје се људи и ради тога затворе у искључиво свој свијет, за њих можда и најљепши, али непојаман и несносан за друге.

Сад више нема браће, ни тог радосног круга, а ни одбојности за друге...

Један облик живота је покошен, а други није поникао. Остала је тишина.

12.

Нестали су и сви другови. Неки су помрли, други изгинули, већина се загубила у једноличности живота; од пеких сам се одвојно још одавно, од других од педавно, идући путем који није и њихов био.

Тако свакако бива и са сваким човјеком.

Али човјек у себи, и да не примјећује, носи утиснуте животе оних које је волио. И болне печате оних с којима се омразио.

Као да се требало настанити у граду, у Колашину, па да човјек опази да и међу грађанима, односно међу градском дјецом, има добрих и финих душа.

Милутин-Мићо Зечевић имао је још дјететом све оне особине које би испољавао и касније, као одрастао. Мршави и буљави дјечак, неправилних широких зуба, што је његовом осмијеху давало нешто необично мило, био је болесно и љутито правичан.

Мићова породица је била веома сиромашна. Његова мајка је у стану држала кафаницу, а отац, изгубивши вид у америчком руднику, био је терет и несрећа за читаву варош, а немоли за породицу. Но како је био разуман и добар човјек, уз то у пуној снази, и сам се осјећао као бреме и био због тога несрећан, па то преносио на читаву породицу.

Нешто болесно, утучено и скидало огледало се на њиховој породици, а нарочито на Мићу. Чинило се да је он злобно дијете. Али то је био први утисак, који је настајао отуда што је он био закопчан и неповјерљив према новацијама. Одликовао се необичном уредношћу и био међу најбољим ђацима. У основи је био поносит и пркосап, али ненаметљив дјечак. У тијелу је био слаб и неразвијен, али – најбољи праћкаш. Та иста тачност била је и у мишљењу и осјећању.

Дакако, и он је, као и сва градска дјеца, мрзео сељачку дјецу и учествовао у нападима на њих. Обје градске махале, закрвљене међу собом, испупале су заједнички противу сељака. И мене су одмах укључили у своје убојне

редове, кад сам се настанио у Колашину... Али кад сам видио сељачку дјецу, уплахирену и раштркану, како онако слабо одјевена бјеже, сјетио сам се да су међу њима моји другови, с којима сам прије тога ишао са села у гимназију и – одустао сам од боја.

Међу том сељачком дјецом мени су били најближи Мијат Машковић и Михаило Ђетковић. Били смо у истом разреду и увијек смо се сачекивали, одлазећи у школу. До школе је било подалеко, читав сат, и та даљина нас је зближавала. Повезивале су нас заједничке игре, туче, зимска студен и дуга путовања.

Обојица су били ратна сирочад. Мијат је био ћутљив, црн и повучен, а Михаило смеђ, пјегав и кичељив. Михаило је учио с муком, Мијат као од шале. На обојици се осјећало да су и сирочад и сиромашни: мало су се радовали и сваку увреду подносили су теже него други – њих је било лако расплакати, а тешко утјешити.

Као и Милутин, обојица су се одликовали тиме што су се споро и тешко одлучивали на нешто ново.

Ниједан од мојих школских другова, ни од оних у Колашину, ни од оних у Беранама, није постао активни комунист кад и ја, одмах на почетку студија, него тек пошто су дипломирали. Зечевић је био већ лекар кад је с необичном озбиљношћу и савјесношћу, одлучио да ступи у комунистичку организацију. Тако озбиљно али и са страшћу остао је у њој све до смрти – Њемци су га објесили код Обреновца 1941. године. Док је био дјечак, могло се слутити једино да ће бити савјестан и осјећајан човјек. Михаило је у комунистичке редове ступио такође касно, иако је био наклоњен комунистима још као дјечак – рођаци су му били комунисти, и то једини у читавом крају. Погинуо је у рату. Ни код њега, као дјечака, није било ни једног знака његовог будућег политичког одређења – видјело се да ће то бити честит и опрезан човјек. И Машковић је касно постао комунист. Био је ухапшен 1936. године, али на краће вријеме. Онда је отишао у Шпанију, гдје је и пао.

Нијесу то били једини моји другови у дјетињству. Имао сам и ближих. Али су они најзначајнија лица, а односи с њима имали су за мене посебне важности. Свакако, могла је бити случајност што су и они постали комунистима, независно од мене као и ја од њих – сваки идући својим путем у истом времену.

Међутим, већина мојих школских другова, чак и оних најближих, били су противници комунизма, или сасвим равнодушни према њему. Ја сам, нарочито у Беранама, имао међу таквима много добрих другова.

С прољећа 1928. године дошао је у Беране, у наш разред, и Радован Зоговић, који је већ објављивао почетничке радове. Он је и раније долазио у Беране и учио ту, па је отишао у Пећ, гдје су се и његови преселили. Отуд је био истјеран, али не због политике, па се преписао у Беране. Није остао дуго, два–три мјесеца.

Био је повисок и веома мршав, пјегав и оштрих зелених очију. Држао се у свему одсјечито и усправно.

Нијесам успио ни да се честито упознам с њим, иако смо рођаци по мајкама – сав је од бодљи и као да презире овдашње пјеснике, изражавајући се поспрдно о њима. И према дјевојкама је пецкав. Куд он прође, као да је го бријач прошао. Питао сам се: Какав је он човјек, изблиза? Шта он смјера? Шта мисли о животу, о књижевности, о прочитаним књигама? Зашто се не бисмо зближили и помагали?

Уствари, нијесмо се зближили јер се он либио да се не наметне кругу коме сам ја припадао, а мене је одбијала његова јетка тврдоћа. Тако се догоди да се људи не сретну, иако то желе, као што се разиђу бродови на мору.

Зоговић је отишао а да му ни пришао нијесам, ни он мени. Ни ја ни он нијесмо тада ни слутити како ће се, касније, наш живот преплести у заједничкој борби, да би се још суровије раскинуо 1948. године.*

* Послије сукоба између југословенске и совјетске комунистичке партије, Зоговић, већ познат књижевник и револуционар, политички се придружио овој другој.

Био сам у осамнаестој години када сам се увјерио да мушкарац може и са женом бити близак друг, а да се у то не улету никакви еротски пориви. Можда баш због тога што су и ти елементи присутни, као пригушени и потиснути, такво другарство добије њежност и пажљивост каквих нема међу мушкарцима.

Ђуња Влаховић становала је у оближњем селу и, шетајући к манастиру, често сам свраћао код ње, нарочито с прољећа 1929. године. До касно у ноћи остајали бисмо у разговорима, па бих ја послје ишао дуго стазама између њива, кроз густе мирис жита и испод блиских звезда, што не бих ни опазио да није било сусрета с њом, оних у којима се људи открију један другом.

Ђуња је била од оних витких и снажних жена чије се обрине и мишићи испоље у сваком крету. Имала је мршава, скоро измучено лице, с кафенастим тужним очима. Била је одмјерена и промишљена у свему, шкрта чак и у осмијеху. Али у својој суштини она је била од оних притајених страсних природа, које сагоријевају непрестаним унутарњим огњевима.

Не довршивши студије, удала се за оно вријеме доста добро: за поглавара среза. Разумије се, као и већина полицијских службеника, и он се у грађанском рату нашао на четничкој страни, па је и страдао.

Наше пријатељство није постигло сталност и чврстину, пулсирајући снагом само док је трајало. Оно би било једно од многих, да се није догодио један случајан сусрет између нас, послје много година.

Нијесмо се видјели све од нашег ђачког пријатељства до љета 1953. године. Тада смо се срели у Бару, гдје је она била мали чиновник. Питала је: Да ли може да ме види? – То нијесу ни мјесни функционери схватили као њену жељу да се препоручи. Није се радило о томе. Хтјела је, ето, само да види друга из младости.

Ја сам био један од највиших функционера. Њој је револуција узела све, мени је дала све – сем оно што сам у својим идеалима од ње очекивао. Она је већ била помирена с несрећама које су је задесиле, у мени су већ била за-

чета нова незадовољства и немири. Једном давно као ђаци, били смо блиски. Затим смо отишли супротним путевима, с којих није могло бити сусрета без мржње и поклањања. Сада, као да се живот играо нама, осјећали смо, свако на свој начин, блиску радост, и тугу, и стид што све није могло бити љепше.

Прошетали смо обалом, не говорећи, као по договору, ни ријечи о свему оном што се збило од нашег ђаковања. Није тражила ништа, нити се и на шта жалила. Она давнашња топлина између нас стално се трзала из смрти, из заборавља. Било је прошло двадесет и пет година, а било је драго као некад, као да се ништа није догодило што би разарало и тровало ово необнављано и заборављено пријатељство, међу људима који су у свему били различити и ишли сунротним стазама. И као да су се јавили, ту на заплетењој морској обали, они ноћни мириси из полимских њива и звијезде надхват руке изнад устријемљених планина.

С Миланом Бандовићем било је моје пријатељство сложеније него ма с ким другим.

Веома интелигентан, још више довитљив. Унутрашње чврстине, која је знак сваке стварне дубине и куража – није имао. И он је био од оних ђака који мало раде а много постижу.

Веома сиромашан, и сам је осјећао своје знатне способности и био дубоко незадовољан што не може и да их развије и дође до успјеха. На очиглед, други – неспособнији, ишли су напријед, и то га је пекло и огорчавало. Једва се школовао, студирао је нередовно, и то оно што није волио – права, принуђен да живи на селу.

Ми смо повремено били веома блиски, али се и сукобљавали. То је било пријатељство пуно противуречја и тешкоћа, између људи у свему различитих.

Он је више настојао на нашем пријатељству, а ја сам продуживао спорове, осјећајући да се он због тога неће љутити. Једном смо се и потукли у мојој собици. Била је то веома озбиљна туча, у ноћи, очи у очи. Он је био тврђи и старији, а ја срчанији. Надвладао сам га, најзад, и сам

савладан. Иза тога дуго нијесмо друговали. Онда је он дошао кући мојој и, преко мојих, успио да се измиримо.

Дан-два иза проглашења шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића, између нас се водила доста оштра преписка, незаборављена због важности догађаја. Он је одобравао државни удар – краљ је спасио државу и јединство, док сам ја био супротног мишљења. Били смо још млади, а политичке страсти нијесу биле тако оштре да бисмо се због тога, тада, сукобили. Но разлике између нас већ тада су се осјећале.

Он као да је уживао да буде лукав политичар. Као студент, у почетку се примицао и нама комунистима, више кроз пријатељске везе него ради идеја. Био је демократа Давидовићеве странке,* да нагло скрене у Јерезу – Стојадиновићеву Југословенску радикалну заједницу,[†] што смо ја и мој брат и лијево оријентисани омладинци у нашем крају схватили као каријеризам и издају, прекинувши с њим све везе. Није нам се, дакако, свиђало ни што је он, кад сам се ја вратио с робије кући, 1936. године, питао поглавара среза да ли може да ме посјети. Тада смо му то замјерили, исмијавајући његов плашљиви демократизам, да се разбијесимо на његов улазак у владајућу Јерезу, у којој је био неуспоредиво активнији него у опозицији.

За вријеме рата био је некакав средњи четнички командант и – што је важније – организатор омладинског покрета Драже Михаиловића.**

За вријеме капитулације Италије затекао се у тој земљи, па је отуд кренуо у Југославију. Веома је чудно како он, онако опрезан и окретан, није предвиђао опасности које га чекају ако би пао партизанима у руке. Можда је

* Демократска странка, чији је шеф био Љуба Давидовић, забрањена проглашењем диктатуре, животарила је до рата.

[†] Владајућа странка од 1935. године.

** Дража Михаиловић, вођ антикомунистичких одреда, који су били подређени југословенској влади избјеглој у Африку, односно у Велику Британију.

мислио да ће доћи на четничку територију. Или је сматрао да његова активност у четничком покрету није била таква да би могао бити строго кажњен од партизана? Што је најзанимљивије, ишао је с групом која је кренула на распоред у Врховни штаб. Неки борци су га препознали. Био је ухваћен и – мјесто у Црну Гору – стављен је под истрагу.

То је било почетком 1944. године.

Већ први подаци о њему и његови искази постали су веома занимљиви за највишу партизанску команду. Код партизана су се већ налазиле енглеска и руска мисија и ликвидација не само покрета Драже Михаиловића, него и разголићавање улоге емигрантских влада, назирале су се све више. Бандовић је био човјек који је много знао, нарочито из Дражине сарадње с Италијанима. Тито је дошао на идеју да би Бандовића требало оставити као драгоценог свједока за неки будући процес. Било је погодно што га ја од раније добро познајем, па је ријешено да и разговарам с њиме. Детаље тог разговора разрадили смо ја и Ранковић.

Послије толико година и борби на супротним фронтима, срели смо се у тамници, у потпуно супротним улогама. Разговори су трајали дуго, у току двије ноћи. Бандовић се подсећао нашег пријатељства – да ме гане или можда и сам ганут у тамници. Мени су и његова ганутост и моја улога биле непријатне. Чему та подмукла игра међу људима који су непријатељи? Између нас је лежало и надлазило море крви и мржње. Није ми било тешко да га убијем да треба да нам помогне, него да му при том ништа одређено, тобоже као пријатељу, не обећам. Било ми је то утолико теже што још ништа о њему није могло бити ријешено. Ипак сам му наговјестио – како се то већ чини – спасење главе. Али као што је њему било јасно да би његови искази могли бити цијена за његову главу, било је и мени да га нијесам ја, као бивши пријатељ, придобио да буде мекши и предусретљивији према захтјевима истражника, него тамница и превећ неизвјесни удес. Негдашње пријатељство постало је у овом

случају само изговор у игри провидној и за мене и за њега, али коју смо обојица, али из различитих побуда, хтјели да добијемо. Чували смо се обојица да не говоримо, бар не отворено, о свему томе – ја о политичком интересу, а он о очувању главе. Својим свијетлим умним црним очима он је схватао и оно што сам ја хтио да сакријем, правећи се да ме није прозрио. Знајући да он није јунак ни чврст у идејама, и ја сам знао докле он у отпорности може ићи. Добро смо се знали и били смо обојица толико проницљиви а да се не бисмо разумјели и без много доказивања. Због тога смо и причали невезано, избјегавајући сјећања на топлину негдашњег другарства, чак и жалећи и стидећи се што га је икад било.

Истрага иза тога није имала с Бандовићем никаквих тешкоћа, утолико прије што није даље нарочито ни инсистирала на његовој личној кривници. Бандовићеви искази сматрани су веома драгоцјеним, и могли су то и бити све док их касније сам Дража Михаиловић властитим признањима није учинио безначајним.

Али се Бандовић ипак извукао. Додуше, не ни својом вјештином ни нашом захвалношћу, у коју није ни вјеровао, него збуњеношћу страже која се разбјегла чим је почео њемачки десант на Дрвар 25. маја 1944. године.* Бандовића су Њемци ослободили и тако се, најзад, обрео у емиграцији.

Ако је биједи довела многе на комунистички пут, с Бандовићем је било обрнуто: немогућност да се искобела у животу, да се отме из сељачке учмалости, дивљине и глиба, натјерала га је да пође путем којим иначе не би ишао. Био је рођен за доброг професора или, у срећнијим околностима, за парламентарца, разложног, довитљивог и лукавог, а постао је један од шефова покрета који никад није ни створен, опет у дивљој и забитој сељачкој средини, да дотрајава најзад дане далеко од своје земље и снова своје младости.

* Десант против Врховног штаба, на Титов рођендан.

И тако редом: већина мојих другова није ни завршила школовање, тонући као мали чиновници у сирову сељачку масу из које су били сегнули да изиђу, или се губећи на врлетним и опаким странпутицама овог вјетробојног земљишта и превратног доба.

Најдубље и најдирљивије пријатељство моје младости било је с Лабудом Лабудовићем. Оно није имало у себи ничег другог до другарске љубави, истовремено и вреле и разложите.

Он је био најбољи и најповученији ђак у разреду, можда и у читавој школи. Школа му није ишла лако, према је био најбољи ученик: успјех постигао упорним радом и несаломљивом вољом.

Био је учитељски син, из повучене и честите породице, која је живјела у вароши, углавном о скромној очевој плати, у затуреном сокаку, али у кући која је вирила из баштенског зеленила. Све је око Лабуда и у њему била тишина и самоћа. Нико од другова није га волио, а ни он се није паштио да задобије ма чију љубав, превећ горд да моли и превећ фин да би се разметао осјећањима. Уз то је био и њепушкаст, румен, чист и уредан момчић. Нарочито је пажљиво његовао нокте, што нико од нас није чинио. Као одликаш био је мезимац професора, а добро дијете породице.

Он је имао једну основну црту, због које га другови нијесу вољели: био је превећ уредан, у средини која је сва била дивља и распојасана. Ова његова особина стварала је о њему утисак као да је отеловљење ограничене и бездушне педантности, чега је код њега свакако било, иако не у тој мјери. Он је био, уствари, уредан и педантан из своје унутарње срећености, осјећајности и чистоће, а не из уображености и ограничености. Но, и такав је превећ одударао.

Зближили смо се кроз суревњивост, за коју је он био већи кривац. Ја сам био бољи од њега у српском језику, нарочито на писменим задацима. Он је због тога могао и бити помало хладан према мени, у чему га је разред подјаривао, јер су сви били љубоморни на њега, колико због

тога што је био најбољи, толико и због доста погодних услова за учење које је имао. Уз то, нијесу га трпјели ни због тога што су његову усамљеност и уредност тумачили надменошћу и безбедношћу варошког господичића и одликаша.

Сукоб, односно зближавање, непосредно је почео преко оштре дискусије у литерарној ђачкој дружини. Дружина је радила живо. Ја сам нерадо ишао у њу, чинила ми се одвећ школском и једноличном. Али када су дошли на ред Лабудови састави – подстакли су ме другови да идем и да га побијам. Можда и нијесам био надмоћнији од њега у распри. Али он је био тако погођен мојом критиком да није могао ништа да каже, него је почео да замуцкује, док су му се очи блистале љутином. Он је и иначе имао неки слаб и промукао глас – нешто није било у реду с његовим грлом. Сад је то било више болно јецање, узалудни напор да истргне ријеч, него повезани говор. Напустио је учионицу, а ја сам, узбуђен, пошао за њим. Осјећао сам се кривцем што сам га напао, а још више што сам попустио навала другова да то учиним. Он је опажао да хоћу да му приђем, али није хтио да застане и, тек кад је скренуо у свој сокак, ја сам потрчао и зовнуо га, његовим чудним и лијепим именом, које му је тако лијепо пристајало.

Тако је почело другарство међу нама, у шестом разреду, и трајало је двије године, све до почетка осмог разреда.

Шетали смо читава поподнева, а недјељом и празником читаве дане, око града, у дугим разговорима о књигама, о намјерама, не скривајући ниједну мисао ни иједно осјећање. Он би ме сачекивао изјутра, да заједно пређемо оних двије–три стотине метара до школе. Навече смо се са жалошћу раздвајали, пратећи један другог по безброј нута. Било је то другарство које узбуђује и опија.

Тако сам и сазнао да је његова душа суштилна и сложена у гордој и тврдокорној усамљености.

Но и ми смо се посвађали. Због ситнице, сасвим неважне. Али сам сукоб нијесмо могли изгладити.

Он је био заљубљен у кћер госпође Угрић, Ингу. Била је у Ингу заљубљена читава школа. Па и ја. Али нико тако као Лабуд. Лијепу и заводљиву Ингу вољели су сви, али – лако и пролазно. Лабудова љубав била је – до смрти. Он је свему прилазио споро и озбиљно, промишљено. Али у љубави према Инги све те одлике више су биле сметња, него предност. Он је крио ту љубав, а она га је утолико потпуније пустошила и гонила у самоћу, у мрачну суморност и дивље напоре да се ослободи, чиме се само сатирао. Он је Ингу волио и касније, чак и као студент, послјије њене удаје. Било је то за њ нешто тако велико што нико, сем можда ја, није могао ни да наслути. То је била љубав једне поносне душе, која никако није хтјела да призна да је савладана. Био је сатрвен и њоме сажежен.

Он чак није ни мени говорио о тој својој љубави. Али ја сам за њу знао: по руменилу које би га облило при помену њеног имена, по путевима који су га водили сви ка њој.

Лабуд је био урезао испред себе у клупи шару коју нико није разумио. Али ја сам се досјетио, знајући за његову љубав: било је то Ингино и његово име – слова преплетена једно у друго. Питали су га једном: Шта је то? – Он је врдао. Ја сам рекао да знам, али нећу да кажем. Он се узјогунио – да не знам. Настало је прегањање и – ја сам рекао. Он је плануо и рекао да сам ја то измислио да бих га понизио и оклеветао, а ја сам знао да говорим истину.

Свађа је била безначајна, макар што је разлог, за њега, био дубок. После тог случаја, ниједан од нас није био кадар да учини ишта за измирење. Сукоб је растао сам из себе, тиме што је са сваким даном ширио пустош и у мени и у њему.

Путеви којима смо само ми ишли и извори које смо ми открили погубили су се, брежуљци на које смо се пели слегли су се, улице којима смо шетали у таму су утонуле – без њега. Све је подсјећало на њега, неком горчином, гонећи на безумна одрицања...

Скоро читаву годину дана нијесмо говорили, упркос празнини и несрећи које смо трпјели. Није се радило о томе ко ће први да попусти. То би учинио сваки од нас. Било је у питању нешто друго: сваком од нас било је уствари криво на самог себе што је допустио да се поремети, макар и за трен, тако велико и дивно другарство. Један о другом, пред другима, увијек смо говорили лијепо и настојали и да помогнемо један другог. Лабуд је у томе ишао толико далеко, да ми је дотурао решења на писменим задацима, што сам ја достојанствено, али не грубо, отклањао. Слично сам и ја поступао према њему. Али тим ћутљивим, неприхваћеним услугама сукоб није слабио, него се учвршћивао. Ми смо се тражили, мјесецима, а окренули бисмо се један од другог, кад се сретнемо. Мучили смо се обојица. Али се измирити нијесмо могли, као да смо били уклети.

Читав разред знао је за наш разлаз, иако су узрок сви заборавили. Мирно нас је. Али нас измирити није могао. То је покушао и професор Зечевић. Онако враголаст као да се досјетио: Ви се, будале, свађате због ње, а она вара обојицу. – Али ми смо знали да он не зна за узрок свађе, који и није лежао у љубомори, него у болу, у кажњавању себе што смо допустили да један другог увриједимо.

По свршеној матури – кад је већ било очито да ћемо отићи на разне стране и да се нећемо сретати тако често – руковали смо се и нас двојица. Али је наш однос већ био мртав. Било је љепше да ни тог руковања није било – не бисмо сазнали горку истину о убиству једног великог другарства.

Лабуд је умро у току студија, од туберкулозе грла. Ни три мјесеца није боловао. Био је скошен. Ја сам тада већ био познат као комунист и млад писац. И Лабуд се кретао ка комунизму. Био је превећ озбиљан и промишљен да би се залетао. Али и превећ уман да не би осјетио дух времена – ишао је сигурно у том правцу. Он није ни био човјек од заноса, од брзих одлука и од живахног мишљења. Зато му је и љубав, као и све друго, била тако дубока и непролазна.

Сахрањен је у врели љетњи дан. Од њега се ширио задах, просипали су колоњску воду и сав је био у цвијећу. Болест га је свега испила, сем оних његових густих вјеђа, забринута стиснутих већ откад је улазио у младост, у љубав, у непознато.

Тако је и отишао, а да се нијесмо разумјели до краја. Још више је остало туге иза њега.

Као да је тачно: бријег с бријегом ће се срести, али човјек с човјekom – никада; а и да човјек не може без човјека.

Најколективније, човјек је и најусамљеније биће.

13.

Свакако као и већина људи, и ја сам доживио три ступња у разитку љубави: у дјетињству, у раној младости и већ као младић.

Све су оне биле, као и код већине људи, обичне – искрене и болне и дубоке, и све су се завршиле тужно.

Али ниједна није била кадра да ме заустави на путевима које сам држао за своје. Јер је било нечег, јачег и од љубави и од смрти, што је одређивало да идем куда сам пошао. Тако је и код сваког другог – свако има своје неизбјегне путеве. Али код неког то могу и љубави бити...

То би можда била нека друга дјевојка, да Добрица није била кћерка газдарице код које сам становао и да се није сестрински односила према мени.

Био сам у тринаестој години, а она је била двије године старија од мене. Није била лијепа, и мени је то било тако очигледно. А био бих и срећнији и несрећнији да је била љепотица. Ократка и опуна, пјегава и по рукама и по лицу, блиједо плавих, буљавих очију и гршаве сиве косе. Била је једва примјетно разрока, кад би се замислила и загледала неодређено. Та разроконост је и била најљепша на њој.

Она је већ била у годинама кад се дјевојке уобљују и – дотад мршава – сва је нагло једрала.

Заједно смо ишли у школу, враћали се заједно, заједно јели и ишли на поћиште – она на кревету, а ја на патосу. Ако је неко од нас двоје требало нешто да послуша – ишли смо обоје. Тако и на посијела, и све друго. Она је и иначе била доброћудна и пријемчива, а како је била безбратница – што се у Црној Гори, чак и овдје у граду, осјећало као велика несрећа – вољела ме је искрено и дубоко. Али и ја њу.

То је била љубав друкчија од оне према домаћинма, и почела је одмах, већ у јесен, док смо купили шљиве и сједили у сунчане поподневи на стијени крај куће, учећи и причајући, једно уз друго. Као да нас је то сунце и повезало својим благим нитима – неопазиле.

Чак ми се ни о Божићу није ишло кући – хтио сам, и не знајући зашто, да будем стално уз Добрицу. Зима је била сњеговита; сатјерани у собе, непрестано смо били заједно. О покладама смо пошли да гледамо машкаре. Ишли смо весело широком пртином усјеченом у снџет. Коњ неког сељака, упрегнут у санке, уплашио се од маски, отргао и налетно на нас. Опazio сам га доцкан. Коњ ме је у трку ударио грудима и санке су прелетјеле преко мене. Неколико тренутака као да сам био у несвјести, покушао сам да устанем и пао. Добрица је притрчала, дигла ме, почела да тресе с мене снџет и да кука и плаче. Дотад је нијесам видио да плаче: очи су јој дошле још избуљеније, а појавио се и онај изгубљени, разроки израз у њима. Сав згруван, плачући, почео сам ја њу да тјешим, доказујући јој да ми није ништа. Учинило ми се да се у том тренутку и мени и њој открила наша љубав.

Али то је било тачно само за мене.

Она је у мени вољела једино брата којег није имала.

Мој добар друг је, у то вријеме, био Милосав Пулевић, пјегав и живахан дјечко, веома мио, нарочито због тога што је заврзивао језиком, нарочито с гласом „р“. Ишли смо обојица у исти разред, а како је он становао у сусједству – често смо били заједно. Он је имао старијег брата, али већ младића, такође пјегавог плавушана. Ја и Добрица често смо ишли њима. Добрици је тамо била и

ујчевина, баба и дјед. Али она је ишла због њега, због старијег брата Михаила.

Милосав ми је испричао како се њих двоје – Добрица и Михајло – воле, и да је она заљубљена у њега, а он у њу баш и није: Има он дјевојака колико хоће, баш му за њу ни запело није. – Он ме је и напутио да видим то вољење. И видио сам – састали се у башти и држали се за руке, он – као да га се збиља она много пе тиче, а она с оним разроким погледом закованим за њега.

Послије тога видио сам све: и како се она стиди од њега, али и како бирају једно друго у играма; руменила је при помену његовог имена, а наговарала ме, чак и кад треба да учимо, да идемо код Михаила и Милосава. Тада је дошло и до прве свађе – не свађе, него помразе – између нас. Добрица је знала и на мајку да се одсијеца, па се, једном, окосила и на мене. Можда је то био само повод да је срџбом кажњавам за њено тобожње невјерство. Она је хтјела одмах да поправи наше помућене односе. Била је још нежнија и пажљивија. Али ја сам се још више јогунио. Био сам тужан – понижен, презрен, одбачен.

Ни прољетни излет школе у манастир Морачу није ми донио ведрине. Открили су се нови предјели – далеки камени врхови и плавкасте дубодолине; прозирна ријека и Игуманов мост – окамењени скок са стијене на стијену; урасли, маховином прекривени манастир над водопадом који се весело просипао украј Мораче. И Манастир и све у њему, као и приче о њему – све је живо дисало давнашњим животом, али у коме као да није ни било људи. Малени манастир чинио се, због бајки и старости, голем и сав у неком тамном блеску, као што га је и народна пјесма казивала – звијезда међу планинама. Али све то било је и туге пуно. Мирис и боја давнине, живост гомиле – све је то подстицало на невесело усамљеништво у овој љубави.

Књиге и болна самоћа, и сањања, непрестана сањања, наметали су се сами од себе.

Пјесме, које сам почео да пишем, све су биле невеселе и сунце је у њима залазило да се никад не роди. У сва-

ком стиху се осјећала туга о њој, о Добрици, још дубља што ни с ким нијесам могао да је нодијелим. Јер читати своје, и то љубавне, пјесме – то би било као открити своју најчистију суштину, ону која се ни себи не казује.

А једна друга љубав, ову моју је још више подстицала. Та љубав, уосталом, запалила је читаву школу и узбуркала градић, непокретан у његовим појмовима. То је била љубав између Љубице, Добрицине колегинице, и неког Мучалице, ученика најомиљенијег у школи због његове духовитости и живахне љепоте. Она је била црномањаста дунда с дугачком вितिцом, у свему упорна и одрешита, али и веома враголаста. Он је био, напротив, сав вижљав и хитар као хрт.

Она је била из вароши, а он са села. Обоје су били добри ђаци. Његова природна бистрина и окретност као да се допуњавала њеном мазном и лијеном раскалашношћу. Тако и у тијелу: он висок, она нониска; он смеђ, скоро плав, она црнка. Насупрот њеној отворености, он је био дјевојачки стидљив.

Да се између ученика и ученица одвијају потајне љубави – то су професори могли знати. Али да се неко од те дјеце усуди да то учини јавним – таква дрскост им није ишла у главу. Похватили су им писма, видјели их гдје се састају, доставили их и, пајзад, позвали пред директора. Обично би у таквим случајевима ђаци напола признали, исплакали се, родитељи би се мало више заинтересовали и – ствар би легла. Али Мучалица – а изгледа под његовим утицајем и Љубица – попустило је како се од њега, миљепика школе због његових у свему изузетних особина, једино и могло очекивати: признао је одмах све и рекао да он Љубицу воли и да не мисли да се те љубави одрекне. Никакви савјети и пријетње нијесу помогли. Сада су се професори нашли у недоумици шта да чине, а ово двоје постали су јунаци читаве школе, па и већине грађана, увијек орних на све што мирише на неки скандал. Али ту скалдала пије било. Школа се није одлучивала – или је директор Меденица био човјек од ширих погледа, или је његова модерна жена Варвара на њега утицала – да их истје-

ра, а они се нијесу одрицали. Тако је њихова љубав трајала, мање–више нескривено, све до краја године, док их сам живот није раздвојио.

Многи су завидјели њиховој упорности, подстичући је и поносећи се њоме, као нечим чега су и сами били веома жељни. Као да то није била само побједа љубави.

Доиста, било је лијепо вољети као Мучалица, кад би се већ нашла Љубица. Али ње није било.

Љубав према Добрици остала је тужна и – неречена, непролазна. Мора да је и она ту љубав наслутила. Увијек смо се тражили и били обрадовани сусретима, макар што смо се виђали у прекидима од двије, од три године. Све до рата, у коме је она настрадала заједно са својом дјецом.

Али то је била само дјечачка љубав.

Праве љубави, са страстима неодољивим и потајним као понорница, тек су имале да дођу, с првом младошћу, у долни Лима.

Најприје је то била Инга. Био сам у шеснаестој години. И та љубав била је и далека и нестварна, али безумна и свеобухватна првом страшћу. Читаво љето по горама и по бистрим леденим ријекама газио је са мном њен рурменкасти лик, с витким тијелом и танким срнећим ногама, с добрим срнећим очима и уздигнутим широким носдрвама.

Дакако, нијесам увиђао ни признавао да сам том наклонишћу био и дио жудње која је обузела читаву школу и скоро све мушко у градићу.

Свакако, и мене је морало привлачити њено поријекло и њена породица, необична у овој средини. Њихов отац био је Србин, председник суда, а мајка Њемица – она иста госпођа Угрић која је предавала њемачки. Они су дуго живјели у Њемачкој и кад су дошли слабо су и српски знали. Било их је три сестре и брат. Али су за град само дјевојке имале значаја.

И начином живота и одијевањем и другим, оне су привлачиле пажњу читаве варошице – пола патријархалне, пола сељачке.

Угрића дјевојке биле су слободније у опхођењу, шета-ле су саме с наставницима и официрима око вароши, враћајући се доцкан кући. Средња, Херта, чак је ишла и на јахање. Оне су прве почеле и да се купају с младићима, на Лиму. Тада су у моди биле сукње до изнад кољена – Угрићке су их носиле краће од других дјевојака. Али су и прве почеле да их спуштају, кад се мода изменила. Тако и с фризуром. Дјеловале су најприје саблажњиво и привлачно, да се касније на њих почну и угледати и њима заносити.

Мора да им је живот у почетку био веома мучан. Сви су их гледали као ријетке звијери, и оговарали до те мјере да су друге дјевојке избјегавале дружење с њима. Швабице су биле осуђене па дугу самоћу и дружење с мушкарцима, каткада не најбољег гласа. Све очи биле су упрте на њих, свлачећи их до голе коже и препишавајући им веш, пробајући јела, вукући се за њима по шумарцима и пољанама, увлачећи се у њихове мисли и жеље.

Најстарија, Хајда, била је повученија, крупна и гојазна, бијела и руменкаста. Била је то већ старија дјевојка. Требало је већ да мисли на удају, а како је слабо знала српски и то јој је ометало дружење с мушкарцима, пред паланком која је пратила сваки њен корак. Но најзад се удала за – Драгишу Боричића. Стари нежења није умакао овој љепоти, презрелој, али постојаној као у кипова.

Швабица је схватила брак озбиљно, засјела у кућу и уз мужа, не одвајајући се од њега. Мора да је стари и немирни нежења био већ почео да стари, кадар још једино да осјећа носталгију за младошћу, о чему Хајда као да није ни бринула, спокојна и чврста и сва туста у ивом животу.

Средња, Херта, била је дјевојка која се бавила спортом, што је такође било необично за паланку. Тако је и изгледала – у краткој сукњи, голишава и увијек препланула, с јаким, дебелим ђоновима на ципелама. Она је највише и навукла оговарања на дјевојке Угрића, јер се на згражања паланке није ни обазирала, слободно се крећући с ким је хтјела и куд је хтјела.

Најмлађа, Инга, била је тада, 1926. године, тек дјевојче, али које је брзо сазријевало и за којим су се већ сви нежење освртали, слутећи у мршавим удовима будућу топлу и гипку љепоту. А кад је та љепота наједном букнула, читав град је њоме био изненађен, као да се у њему свјетлост упалила, иако је тако што очекивао. Инга је и сама знала да је лијепа, па се тако и понашала: слабо је учила, свима је давала повода за заљубљивање, али никог није изабрала.

Моја љубав према њој, очито, није била много ни јача ни трајнија од оне коју су и други за њу осјећали. Више ме је узбуђивала и бољела несрећна Лабудова љубав према њој, него и моја властита. Утолико прије што сам се те љубави морао због Лабуда одрећи – утолико лакше што сам се, већ на почетку седмог разреда гимназије, заљубио у једну другу дјевојку, П., такође млађу један разред од мене. Та љубав није била нимало срећнија од Лабудове према Инги. Али није имала оне постојале дубине. То већ није био само дјечачки занос, него нешто што је трајало и чега се није могло одрећи, чак и кад се мора.

Тек сам био напунио шеснаест година.

Било је љето и ја сам наједном примијетио како су све ствари друкчије – и камење и намјештај и довратници, а камоли биљке: све је живо и живи, и кроза све, кад на нешто ставим руку, па и кад га погледам, струји нешто топло, као крв. И простор, све до неба, испуњен је исто тако живим подрхтавањем и звијезде стоје непомично али и живо радосне над свим, у недокучивим висинама. Тада ме је почела брзо напуштати и она језа од привиђења, у која већ нијесам вјеровао. Иако је заувјек остала нека страва од мрака, сада сам у њему налазио и топлине и сигурности, а изнад свега слатку самоћу – нема ствари, нема људи, само сањања и далека одсутна небеса.

Тог љета сва околина око наше куће у Подбишћу као да је добила нове боје и неки унутарњи, не могу рећи – смисао, него напетост, као да хоће да се изрази у нечем још непознатом. И дотада сам волно та огромна обличаста брда и узнесене врхове, и Тару и Језеро, и речице што

се сатиру низ облутке. Али сада је то све добило такву прозирност да се осјећало и оно друго, животно струјање у свакој ситници.

Ја сам већ раније пецао пастрмке и липљане (кораље), али сада је то нешто о чему се сања, што се чека нестрпљиво и над чим се трелери с топлотом жудњом. Чинило ми се да због ледених и бистрих вода и њихових боја и волим то пецање – чекање непознатог, ту узбудљиву игру с природом и њеним бићима. То је веза с њеним унутарњим животом, с оним врелим струјањем.

Био је један незабораван дан, врео, све је горело у огњу и дисало јаром која је вукла и звала к себи. Папрати се ужегле опојним праисконским мирисима, малињади се надули соковима, а воде набрекле бистром и загушном звоњавом, све до неба. Читав дан сам ходао за чобаницом Б., као зачаран... Истих смо година. Она се премјешта, тобож за стоком, а иде к мени и бјежи од мене. Тако и ја. Не говоримо ништа, не додирујемо се. Чак се и не гледамо, а ако се то догоди, онда су то погледи – бар њен, а свакако и мој – избезумљени и опустошени унутарњим огњем, погледи луди и без трунке разума. Требало би јој нешто рећи, нешто учинити. Али ја сам обамро, моја властита жудња сапела ме у хиљаду уза. А одмакнем ли се на час од ње, да је не видим, моја страст ми постаје тако очита и тако неодољиво истиче из свих ствари, из читавог простора, згушњавајући се у мени и исказујући кроза ме. Осјећам да бих у овим шумама без краја и кроз ове непроходне гудуре пронашао по мирису жену, ову чобаницу, не гледајући куд идем, не чујући ништа – право најкраћим путем...

И било је једно предвечерје, топло и сјеновито... Нека невјеста, али као да је знам од свог рођења, залутала је с хатом, који се сурвао низа стрмен крај вира. Она га није могла извући и прегазила је иа броду. Препливао сам Тару да извучем уздрхталу животињу. Коњ је поред мене допливао на другу обалу, још љепши онако мокар и доратаст, у богатој орми. Невјеста, китњасто одјевепа, захваљује превише и не одлучује се да крене. Њене очи, сјено-

вито зелене, смијуље се и зову. Подрхтавам као да ми је хладно. Најзад, она лако узјахује на коња. Кроз шуму, умамљиву и без мамне невјесте у њој, чује се мек топот и они нестају заувјек... Увече је сав простор, до звјезданог неба, испуњен мирисом откоса, који по сву ноћ мило гуши и опија, упијајући се у сваку ћелијицу тијела.

Такви сусрети пролазе као сан, али се не заборављају. Уморан и тужан, увече сам се осјећао и срећним што нијесам имао храбрости пи за какав покрет и што су чобаница и невјеста, као и друге жене, отишле као што су и наишле.

Јер ја сада видим све – туту јалових крава, подивљалу њјску парипа и страсти старијег брата што огољене вријећају, видим прозрочне, уздрхтале љепоте ове висинске природе.

Али ме више но ишта друго заносило сједење, у јесењске дпиви, крај Лима. Да би ријеку обуздали кад помахпита, набацали су, уз скидане њиве на обали, врбове снопове, с камењем у њима. Снопови су набацани до у воду и, сједећи на њима, сатима гледам једну те исту мрену, залуталу у отоки, како пасе по плочама и дуго стоји, размишља, шта ли, а из снопа је ударио модар омлад, грана је негдје дотакла земљу, видим да и она сише снагу и расте.

И раније сам шетао до старинског манастира Ђурђевих ступова*, грађевине састављене од два дијела зидана у два разна времена, и нимало лијепе кад не би била древна и завјетна. Идем чешће тамо и – видим све. Наши владари знали су да налазе лијепа мјеста за своје скромне грађевине. Леден извор бије испод манастира, а над њим је млада храстова шума, околу баште и њиве. Све подсјећа на давнину али и на пустошење. Маховина у сиги око довратка, разјапљени прозори школе коју су Турци спалили, а унутар манастира зидови огољени, одрти до камена, без фресака – очи светице или комад одежде неког

* Манастир крај Берана, зидан у 13. столењу, спаљиван и рушен више пута од Турака.

велможе усред камених рана. Ту је дуго калуђеровео, прије ослобођења овог краја од Турака, Мојсије Зечевих, пријатељ Владике Рада, више устаник но духовник, и прежао се с Турцима – да их надмудри а да му главу не узму. О њему су остале многе приче, и то не само из јуначких подвига, него и како се купао у леденом извору испод манастира, да страст утоли... Али давнину и порушеност једино видим, знам да су то, а осјећам да и у њима има неке неугашене снаге, кадре да се крене, која ће се опет пробудити. Јесен је, и у свему се осјећа нека млада снага, што вене и отима се. Као крај Лима, кад вјетар доноси мирисе влажних њива и башти отежалих у зрењу. А Лим, већ од Арбаније, до Проклетије и Комова, вуче собом ледену свјезину.

Беран-Крш је раздробљена стијена изникла из равнице, с жутим травама из црног камена, стравичних боја и облика, као ноћно одмаралиште утвара или скамењени див у раснадању. Увучен у пукотине ове стијене, чујем гласове које раније нијесам чуо: шапутање коријења траве, цику берачица из села; све поднебље бруји и дрхти као стаклена посуда на сваки удар клатна у малом звону на изглоданом звонику манастирском. Тако исто одзвањају болно Достојевски и Стринберг, Ниче и Крајцера соната; напјев мујежинов и пјесма дјевојака у баштама.

Све је сазрело да умре, али се отима и опет ће се родити. Лим, манастир, Беран-Крш, њиве и воћњаци, промјенљиво небо и мутне и несносне жудње свега, за свим.

Можда је претјерано читање, већ од дјетињства, уз склоност ка сањарењу, и било разлог закашњелом, суздржаном и због тога болном доживљавању љубави.

Али нико не зна зашто и како почне љубав према некоме.

То је могла бити и нека друга дјевојка. Јер П. није била љепша од других. Гојазна, великих плетеница, ниског чела и малих напућених уста; црнка, маљавих подушњака и с нечим циганским особито у великим сјајним очима које је покретала с лукавом спорошћу.

За све то вријеме моје беранске љубави према њој нијесам с њом проговорио ни ријечи.

Па инак је то љубав била.

Све што је у вези с њом – њена кућа, породица, чак и приче о њеним пређима јунацима, узбуђивало ме на исти начин. Памтио сам све њено: хаљине и кретње и гугутање, мазни глас и погнут став у клупи. Знао сам о њој све: кад устаје и кад лијеже, и како учи и шта воли. Али њу нијесам знао.

У току скоро читаве двије године, нијесам учинио ништа чиме бих јој се приближио. А она, већ заљубљена у другога, имала је према мени подругљив, али и заинтересован став. Непрестано сам лутао између разочарања и наде... Вјеровоо сам да бих морао учинити нешто нарочито да бих је привукао. Моји књижевни радови, који су се већ штампали, као да нијесу за то довољни. Пролазио сам тобоже дубоко замишљен, или чак и мало као пијан, испред њених прозора. Она се на то глупо смијала. Почело ме мучити одијело – полусељачко, опанци и груба фанела. Схватио сам зашто је брат волио да се кицоши. Али пошто то мени није могућно и изгледа ми плитко, а мислио сам и да будем нарочит.

Од зиме 1929. године све је почело да се осложњава, и ледена горчина полако је потискивала ту љубав. П. је вољела професора И., јединог комунисту у школи и, уствари, у граду.

Ја сам се тада већ окретао ка комунизму и морао сам да у себи расплићем сукоб – између љубави према П. и мисаоне моралне везаности за носноца идеја којима сам се све више приклањао.

Уз то, уз ту горчину и поцијепаност између идеја и осјећања, јављала су се и прва миловања с рођаком В., до којих је најприје дошло као из игре, да утонемо убрзо у опојна лудовања.

Ако је П. била прва романтична и идеална љубав, В. је била прва страст – први врат и струк и кожа, прво тијело које сам осјећао као топлије и блискије од властитога. Прва туђа уста која нијесу туђа, него и – моја. У В., у тој

игри с њом, нашли су се згуснути сви они мириси из поља, она струјања из ствари и подрхтавања простора. Али у тој незаситој игри с њом било је и нечег уморног и млаког, неког умирања још прије но страсти добију сву снагу и пуноћу.

Нас двоје то као да никад нијесмо признали, ни рекли. Јер се ни сами нијесмо усуђивали да то увидимо, будући блиским рођацима и без икаквог изгледа на трајање љубави. Због рођаштва, наш однос није могао бити срачунат на брак, а морао је бити прикриван утолико упорније уколико смо се више тражили. Због тога је он био чист од ичег сем жудњи младости, не баш дивљих, али неутољивих и непосредних.

В. је била мојих година. Али искуснија од мене. Она је живјела оним затарабљеним животом дјевојки у муслиманским градићима, које, баш због тог затварања, брже зрију и траже одушке својим жудњама, најчешће код неког од рођака. И она је знала оне ситне несташлуке и разблудне играрије, научене ко зна од кога, као нешто што се преноси с кољена на кољено. Њу је баш тада био напустио младић којег је вољела. Али она је знала да се брзо сустегне од бола, научивши још од малена да љубави долазе и одлазе и да су туге и жудње неизбјежне.

Али било је и у тој љубави и нечег нашег, што се издвајало из сличних доживљаја међу рођацима: нешто непролазно, увијек жељно да се оствари а неоствариво настајало је и трајало међу нама.

Био сам раздрт и поцијелан на те двије љубави, различите по свему. То су биле младићке, ђачке љубави. Потпуна љубав, у којој више нема никакве подвојености и која обухвата све видове човјекских осјећања и мисли, сву снагу – таква љубав је тек требало да дође.

П. је имала намјеру да се уда за И., а он је умро од галопирајуће туберкулозе. Тада сам већ био на студијама. Годину дана касније она ми се јавила писмом – првим ријечима између нас. Успоставили смо однос за који смо узалуд вјеровали да би могао да буде и нешто друго до пријатељства. Ону љубав коју сам некад хтио од ње, она

је већ била дала другоме. Сада су то у мени биле само успомене на љубав, успомене лијепе и болне, али – мртве.

Но ова дјевојка је имала нечег великог у себи, што сам тек много касније сазнао: иако се наша веза брзо гасила и већ била скоро сасвим мртва, она није хтјела да се удаје све док сам био на робији. У току три године мог тамновања она је јавно истицала нашу блискост, као вјеренице у старинским поемама. То је храбрило борце, па су се њоме поносили. Тек тада почео сам да је схватам: обећавши се И-у, много старијем од ње, она се тога и држала. Љубав је за њу била велика морална обавеза.

Ту постојаност и поноситост П. је задржала и касније. Удала се за знатно старијег од ње и пријатеља њеног бившег вјереника, човјека махните ћуди и јунаштва. Четници су га убили. Али она је и пред њима и пред окупатором с поносом истицала да му је жена, одважно подижући дјецу и не помишљајући на нову удају. Ту чврстину задржала је у свим недаћама које су је притискале. А било их је још, и још тежих: неколико година провела је у логору, јер се солидарисала са совјетским ЦК у борби противу југословенског. Дуго њено заточење доказивало је њену чврстину. Није жалила ни дјецу ни себе за једну бесмислену и неправичну ствар, али у коју је била увјерена.

Ко би могао и да наслути такву несаломљиву моралну снагу у оним њеним негда сјајним враголастим очима, које су данас посивјеле од патњи и недаћа и постале још чвршће и мирније.

И В. се удала, док сам био студент.

Била је од најљепших дјевојака у граду. Али сиромашна, удала се за мужа ружног и старијег. Њихов брак је био добар и с доста дјеце. Она се, насупротив П., никада није занимала политиком, паштећи се око куће и породице. Муж јој је био стријељан, као истакнути четник. Била је, послије рата, сва испијена биједом и патњом, већ просиједа и наборана. Једино су јој још очи биле младе и лијепе, али оног несустегнутог унутарњег жара. Обрадовала се што ме је срела, иако сам био из табора који јој је мужа

погубио: она није никад знала за политичке фронтове, тражећи у животу само мир и радост.

Ако сам умно брзо зрио и идејно се прерано определио, у љубави сам каснио. Свакако, између једног и другог било је узрочне везе. Но ја то нијесам знао.

Хтио сам да се борим, макар се и одрекао љубави.

Човјек се не ствара одједном, него, будући цјеловит, јача час једним, час другим елементима.

14.

Сваки човјек, а поготово младић, прижељкује разне путеве у животу, а наметне му се баш онај који није сматрао сасвим својим.

Ја сам био једини из моје генерације који се сасвим одређено осјећао комунистом, већ у осмом разреду. Али сам желио да будем писац. Налазећи се, већ тада, а нарочито касније, пред дилемом да бирам између својих интимних жеља и оних моралних обавеза које сам сматрао дугом према друштву, одлучивао сам се увијек за ове последње. Разумије се, такво одлучивање је пријатпа самообмана: сваки човјек жели да себи прикаже своју улогу у друштву што љепшом и резултатом великих личних жртви и унутарњих драма. Истина је, пак, да чак и кад је такав случај – кад се одриче и ломи, човјек опет чини само оно што мора чинити, због услова у којима се нашао и из својих властитих одлика.

Пут ка комунизму пије ми открила ни марксистичка литература ни комунистички покрет, јер ни једног ни другог није било у заосталој и забитој беранској средини.

У граду је живио једини комуниста – брат неког трговца, Сингеров повјерепик. И њега су називали Сингером. Већ то што је живио у особењачкој усамљености и много читао, било је довољно да привуче сумњиву пажњу на њега, иако није испољавао никакву активност. Кад сам покушао да му приђем, он као да се уплашио и обећао ми је дати нешто на читање, а да ни то није никад извршио... Он је био градско чудо, али мртво и без снаге, као чесма

без воде. Касније, кад је у Беранама стварана комунистичка организација, она се сударила с пасивношћу и претјераном опрезношћу овог човјека, који је сматрао да је паметније не радити ништа илегално, и да је довољно само се легално дружити и причати... Био је дакако, као опортуниста и ликвидатор, одбачен и смрвљен.

Илија Поповић, који је дошао за наставника 1926. године највише би ме привлачио и да није био оглашени комуниста. Могао је имати између тридесет пет и четрдесет година. Био је мршав, висок, болесно румених образа, посувраћених усана и покварених зуба, а веома крупних, лијепих тамних очију и високог, мирног и замишљеног чела. С ученицима је био благ и мек, лијепо је предавао, иако мало немарно, а тако је и испитивао. Мало се с ким дружио и доста је читао.

Никаква његова организована комунистичка активност није се осјећала. Он се њоме и није бавио. Сва његова активност била је у интимним разговорима. Као студент припадао је комунистичкој организацији и био активан. Био је из оне генерације комуниста која је смијенила прву – посљератну – и добила свој лик, ни превећ борбен ни сасвим помирљив, у полулегалним приликама прије шестојануарске диктатуре.

Ни Илија Поповић, ни Сингер нијесу ничим битним утицали на мој развитак. Нијесу се ни у разговор о комунизму упустили са мном. Био сам премлад и неискусан за њих, а можда су се бојали да се упуштају с таквим у опасне разговоре, у вријеме када је краљевска диктатура наступила са жестином за коју није било толико разлога у отпору народа колико у њеној властитој неувјерености, а отуд и тежњи да се учврсти и да на самом почетку застраши могуће противнике.

Шестојануарска диктатура укочила је била сваку политичку, а и духовну живост. Она је била изузетан догађај и у мом животу.

Као да се догодни свемирски потрес за многе – њихови утврђени појмови и навике били су смрвљени.

Био сам већ тада, у осмом разреду, очевидац како су се људи повили и повукли, као да је ледена тмина, усред сурове зиме, оковала људске душе.

Већина је одобравала, иако неодлучно, краљев поступак: спашени су држава и јединство земље, парламенат је и тако и тако био неспособан. Али изван тога јавног одобравања владао је ледени тајац, који је очито љутио оне који су с одушевљењем дочекали диктатуру, а таквих је било и међу наставницима, нарочито онима који нијесу успјели да заврше школе, па су од своје грлатости очекивали и ухљебије у животу. Избили су на површину неки дотад непримјетни људи: кафеџије, полицијски писари, сеоски ђилкоши, и уопште људи готови на нож и на крв због политике и због личних страсти.

Начелник среза, човјек миран и повучен, постао је главна личност и мимо своје воље. Сви су почели да му се клањају, да га поздрављају и припиткују, чак и на улици, пред другима. До тада га је мало ко знао и примјећивао. Он сам праврио се великодушан и пун разумијевања за свакога, а још више за – све.

Диктатура није измијенила живот из основа, бар не како сам ја разумио односе: власт, она права – жандарми и полицајци, била је и дотад сурова и у свему важна. Али дотад су људи смјели да причају, а у граду се нијесу толико ни бојали полиције, питали су се и они који су бирани. Оно што је диктатура пресјекла било је то слободно причање, које је изгледа за већину људи било важно као и хљеб. Материјални живот људи она, бар на изглед, није ни такла. Чак се учинило, у почетку, да би им могло бити и боље, а свакако једноставније – без јалових партијских свађа и избора који не рјешавају ништа.

Већина је диктатуру дочекала, бар у тој средини, упркос општој зебњи, као олакшање. Школовани људи дочекали су је с највише сумњичавости и потајног негодовања, нарочито они који су дотад били активни у политичким партијама.

На Илији Поповићу нијесу се видјеле промјене, док онај други комуниста, Сингер, као да ни из куће није излазио, него чекао – прољеће.

Диктатура је код мене, отпочетка, а и касније, појачала мрачна психичка расположења и негодовања. Ако је и она била, а била је, узрок мојих душевних лутања, била је и мог незадовољства друштвеним приликама. Све ми се чини да су потиштена, мрачна расположења, психологизирање, били тло на коме је расло политичко и друштвено незадовољство мутно и несвјесно, али утолико дубље – из самог душевног ткива, из сваке поре унутарњег живота... Касније, у Београду, упознавши се као студент с неким својим колегама, опазио сам да су и они, истина сваки на свој начин, прошли исти пут: иста достојевскијевска и крлежђанска* литература, унутарње кризе и мутна расположења, мрачна негодовања и огорченост због суровости и неправди међу људима и у друштву уопште, а отуд и неки намјештен, измишљен став, помало претенциозан и ништа мање разбарушен, разњежен и бунтован.

Била је то класична и хуманистичка књижевност, која је подстицала на комунизам. Она, истина, није непосредно упућивала ка комунизму, него ка човјечнијим и праведнијим односима међу људима. Постојеће друштво, а поготову његови политички покрети, нијесу били кадри чак ни да обећају такво што.

Ја сам тада читао Чернишевског. Он, с његовим гломазним романом, није на мене оставио никакав нарочит утисак, свакако због његове потпуне умјетничке неувјерљивости и плиткоће. Он је могао у Русији да васпита низ револуционарних генерација, па чак и код нас да има знатан утицај, све до новијег времена, али за генерације под диктатуром био је без икаквог значаја. Никакве такве утопијске сањарије, сентименталне повијести и слично, нијесу остављали трајнијег утицаја. Чича Томина колиба и Игови Јадници имали су само тренутни утисак, свакако

* Мирослав Крлежа, познати југословенски љевичарски писац.

веома снажан, али који се заборављао чим би књига испала из руку. Неке марксистичке или социјалистичке литературе није тада ни било у Берамама, нити ми је долазила до руку. Оно што је могло утицати и стварно утицало била је велика лијепа књижевност, нарочито она руских класика. Њен утицај био је споредан, али – трајнији. Будући племените побуде, она је сучељавала читаоце са суровостима и неправдама датог стања.

Али само друштвено стање било је први и најмоћнији подстрекач. Ако је неко желио да га промијени – а увијек се нађе људи с таквим неодољивим жељама – он је то могао само кроз покрет који је обећавао такво што и за који се причало да је једном великом револуцијом у томе и успио. Чувари датог стања на такво што су младог човјека могли само подстаћи, причама о бауку комунизма и грчевитим држањем за старе облике и односе.

Била је то жеља за једним бољим и љепшим свијетом, за промјеном, жеља урођена сваком бићу, а која у конкретним приликама, није ни могла да добије други до комунистички облик. Комунизам је био једна нова идеја. То је за младост био занос, жудња за подвигом и за жртвовањем на срећу рода људскога.

И. је знао да се ја осјећам комунистом, али и да сам заљубљен у дјевојку с којом је он имао намјере темељитије од једног гимназијалца. Ја сам то видио по благодати и пажњи с којом ми се обраћао. То би било пријатно, јер је откривало његову великодушност, кад ме не би тиштало као намјештено милосрђе, које ни дотад нијесам ни од кога и ни у чему тражио.

У мени су се покретала питања која су потресала све моје дотадање моралне, емотивне и интелектуалне представе.

Да ли је поштено да један старији човјек, уз то болестан, заводи – макар и с брачним побудама – дјевојку од шеснаест, седамнаест година? И то своју ученицу! Истина, у школи је било већ наставничких женидби с ученицама. Али то нијесу чинили носиоци тако велике идеје као

што је комунизам, која треба да донесе собом, уз праведност и укидање биједи, и нов морал међу људима.

А шта ја треба да чиним, кад је већ тако? Да ли да волим или да мрзим тога човјека? Да га презирем или да му се дивим као борцу за исти идеал?

Постављање тих и сличних питања није имало никаквог значаја за стварне односе, али веома великог за мој унутарњи живот и даљи мој развој. Од одговора на њих зависило је изграђивање мог унутарњег моралног лика. Разумије се, ја сам одмах одговорио: Нема никаквог дубљег разлога да га мрзим – тако што било би с моје стране себично и нељудски. Али од одговора до истоветног стварног стања у мени био је веома дуг и мучан пут, на коме су се догађали психички заокрети и ницале слике које су само могле да подјаре морално згражавање, па и љубомору. Осјећајући да мрзим овог човјека, ја сам мржњу затомио.

Успио сам чак и да га заволим, али без тоpline, чак и више него што ме на то обавезивао наш однос, било лични било идеолошки. Тиме сам прегорео и своју љубав. Тај унутарњи преображај, који је имао за посљедицу гушење у себи и љубоморе и љубави, убрзао је моје мутно кретање ка комунизму и свјесно ка књижевности.

Као да је од тога да ли ћу успјети да савладам ову личну – љубавну и моралну – драму зависило и моје прилажење комунизму.

То је било прво велико жртвовање, у име племенитости, макар и уображене.

Задњи разред гимназије био је сав од мучних и сложене унутарњих судара. Али из тога је, најзад, излазила нека јасноћа, бар као питање: писати или се борити. Већ тада су се у мутним психолошким конфликтима, у незадовољству друштвом и преозбиљној носталгичности оцртавале и таложиле будуће црте и тежње. Из личне моралне и емотивне кризе изишао сам очврснуо, с нешто горчине у себи, али и с етичким начелом – да људе не треба мрзјети због личних ствари и да личне потребе и проблеме не треба мијешати са својим идејама.

На крају школске године, на Видовдан, већина мојих другова дошла је са штапом и с краватама. То се сматрало ознаком зрелости свршених матураната. Изгледало ми је то превећ обичним и формалистичким. Ставио сам и ја кравату, али – друкчију, црвену. Дуго сам се премишљао прије него сам то учинио, јер кравата те боје била је ознака комуниста и нико се није усуђивао да је носи. Ако сам комуниста – мислио сам – а јесам, онда морам и јавно бити досљедан том увјерењу. Било је у томе дјетињасте разметљивости, али и пркоса, у времену и у средини у којој нико није пркосио.

Постојала је – и можда још постоји – једна моја слика баш послје матуре: у рубашки, с жирадом, рука спуштена преко наслона столице. Помислио сам, још прије но сам сио пред апарат: руку тако држи Толстој на некој слици и има – рубашку. Имитирао сам га, свјесно. А рубашку – и крој и све – ја сам измислио, као код Толстоја, као у Руса. Послије ми се свиђала, својом нарочитошћу, а и – практичношћу, па сам је и на студијама носио. Но упркос имитацијама сваке врсте, којима сам био оптерећен, било је већ тада, а и доцније, и то у њима самима, као и у оним мрачним унутарњим превирањима, дубоког незадовољства с постојећим односима и ограниченим људским и друштвеним могућностима у њима. Нека нејасна унутарња душевна и интелектуална мука завезала се већ тада, да се не раздријеши.

И И. ми је пришао по предаји диплома, очито као човјеку – због П. и као другу – због комунизма. Прошетао је са мном од школе до у варош, казујући ми, умно и благо, како ће у Београду, на студијама, бити све љепше и боље: много другова, безбрижнији живот, напреднија и развијенија средина. Али мене није требало ни тјешити ни храбрити. Већ сам у себи био пречистио с много чиме – са сентименталним љубавима и с поправљањем свијета помоћу милосрђа. Предмети и људски односи читовали су се у све тврђим и опоријим облицима. Још је то била бесудна земља.

Љето сам провео у Бијелом Пољу, гдје су се моји већ били преселили.

Бијело Поље било је слично Беранама у много чему, једино је муслимански живаљ у њему и у околини био бројнији. Живот је у њему био још патријархалнији, куће слабије, а нечистоћа још већа. Није још било ни колског пута који би га повезивао с другим варошима, сем с Пљевљима. Крај забит и богат воћем које, неискоришћено, дави трулежом. Невидбог, препун гушавих и ћоравих. Бунтовно и силовито васојевићко племе слило се у лимску равницу и посвојило и њу и њен градић Беране. Овдје су се Црногорци више увукли, убацили у град који није њихов. Бивши бегови у Беранама једва ако су се опажали, а овдје је њихова жалост још натапала сваки кутак живота – њихове су пјесме и приче, вечерње сједјељке испод старих крушака и очајничка ноћна бекријања.

Али то се мене није тицало, тада. Спремао сам се, у себи, у нови свијет, очију већ отворених да га појмим, душе узнемирене да се не изгуби у њему.

– К р а ј –

Милован Ђилас
БЕСУДНА ЗЕМЉА

Издају
ПОЛИТИКА, НМ
НАРОДНА КЊИГА
2005.

Пласман
011/848-70-31, 848-70-34, 848-70-35

Штампа
АЛФА – Београд

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-94

821.163.41.09-94 Ђилас М.

32:929 Ђилас М.

ЂИЛАС, Милован

Бесудна земља / Милован Ђилас ; приредио и предговор
написао Бранко Поповић. – Београд : Политика : Народна књига, 2005
(Београд : Алфа). – 339 стр. ; 21 см. – (Библиотека Сведочанства /
[Народна књига и Политика] ; књ. бр. 2)

Предговор: Спасовање Милована Ђиласа: стр. 9–29. – Приређивачеве
напомене: стр. 31–34. – Напомене уз текст.

ISBN 86-331-2499-8 (НК)

1. Поповић, Бранко

а) Ђилас, Милован (1911–1995) – Аутобиографија

COBISS.SR-ID 127244812